

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ САМОТНОСТІ ЯК ПСИХОЛОГІЧНОГО ЯВИЩА

Переживання самотності розглядається в одних дослідженнях як негативне явище в розвитку особистості: незадоволеність потреби в спілкуванні, в приналежності до соціальної групи, в інших – як результат обособлення, процесу самопізнання, росту суб'єктності. Дана стаття присвячена огляду методологічної проблеми, виявленої під час аналізу літератури і результатам дослідження, в якому було виявлено під поняттям самотності два якісно різних явища.

Ключові слова: суб'єктивне відчуття самотності, особистість, розвиток.

Переживание одиночества рассматривается в одних исследованиях как негативное явление в развитии личности: неудовлетворенность потребности в общении, в причастности к социальной группе, в других – как результат обособления, процесса самопознания, роста субъектности. Данная статья посвящена обзору методологической проблемы, выявленной во время анализа литературы и результатам исследования, в котором было выявлено под понятием одиночества два качественно разных явления

Ключевые слова: субъективное ощущение одиночества, личность, развитие.

Вступ.

Самотність є предметом досліджень психології, суміжних наук, філософії. Актуальність дослідження самотності зпринципу важливістю даного явища, як в соціальному контексті, так і у внутрішньо-особистісному. Актуальність дослідження проблеми самотності також обумовлена стрімкою глобальною комп'ютеризацією. Дане явище виявляється в збільшенні кількості соціальних мереж та інших видів Інтернет-комунікацій. Так, розвиток Інтернет-спілкування окрім спрощення обміну інформації, швидкості передачі повідомлень, може призводити до домінування віртуального спілкування (в Інтернет-мережі) над реальним в життєвому просторі особистості. Таке домінування в свою чергу може призводити до відчуття поверховості соціальних зв'язків, і як наслідок суб'єктивного відчуття самотності. Дане явище по різному визначалось, як в історичному ракурсі психології, так і в сучасних дослідженнях самотності не існує єдиного розуміння, а іноді при аналізі літератури можна зустріти взаємовиключні визначення. При аналізі досліджень з умовно однаковими вибірками (критерії віку, статі, соціального статусу, освіти) була виявлена суперечність, що утворює методологічну проблему. Переживання самотності розглядається в одних дослідженнях, як негативне явище в розвитку особистості: незадоволеність потреби в спілкуванні, в приналежності до соціальної групи, в інших, як результат обособлення, процесу самопізнання, росту суб'єктності. Існує також направлення досліджень, в яких самотність розглядається в ситуативному ракурсі. Тобто, самотність в одних ситуаціях

має позитивне значення для особистості, в інших – негативне. Проте, дана концепція не вирішує методологічну проблему про значення самотності для особистості і не пояснює, чому в одних авторів самотність визначається як негативне явище, а в інших – як позитивне. Все перераховане вище обумовлює актуальність дослідження самотності не лише з психокорекційною і з діагностичною метою, але і для вирішення методологічної проблеми, яка має як практичне, так і теоретичне значення. Дана стаття присвячена огляду методологічної проблеми виявленої під час аналізу літератури і результатам досліджень, в яких було виявлено під поняттям самотності два якісно різних явища.

Вихідні передумови.

Теоретичні та емпіричні дослідження присвячені самотності відображенні в роботах К.А. Абульханової-Славської, К.А. Андерсона, А.А. Артамонової, С.В. Бакалдіна, Н.Б. Бячкової, Д.В. Валлерштейна, С.Л. Вербицької, С.А. Ветрова, Д.В. Гарбузова, О.В. Данчевої, В.Дж. Дерлеги, О.Б. Долгінової, В.С. Дробишевського, О.М. Заворотних, О.В. Задорожньої, Г. Зілбурга, Н.В. Казарінової, Д.Б. Келлі, А.Р. Кірпікова, І.С. Кона, О.М. Коротеєвої, Ю.П. Кошелевої, В.М. Куніциної, С.В. Куртиян, О.В. Лазарянц, Т.Ю. Лапшиної, С.В. Малишевої, С.Т. Маргуліса, Д.А. Матеєва, О.Н. Мухіярової, К. Мустакаса, О.В. Неумоєвої, Р.К. Нуреєвої, Е. Пепло, Ж.В. Пузанової, Ф. Райса, Д. Рассела, Є.Є. Рогової, К. Роджерса, Н.П. Романової, А.З. Рубінова, М.В. Румянцева, Г. Саллівана, В. Серма, Ф. Слейтера, І.М. Слободчикова, Г.В. Старшенбаума, Д.Т. Судзуки, Г.М. Тихонова, Е.В. Тихонової, С.Г. Трубнікової, І.А. Уледової, Дж. Фландерса, Р.С. Френча, Ф.

Фромм-Рейхмана, Н.В. Хамітова, Г.Р. Шагівалеевої, Р.В. Шмельова, Н.В. Шитової, Дж.І. Янга, С.С. Яхонтової, Hawkley, L. C., Preacher, K., & Cacioppo, J. T., Kurina, L. M., Knutson, L. C., Lauderdale, D. S., & Ober, C., Masi, C. M., VanderWeele, T. J., L. C., Thisted Savikko, Routasalo, Tilvis, Strandberg, Pitkala та інші.

В психології існують підходи до систематизації великої кількості досліджень самотності. Найбільш розповсюджена модель систематизації концепцій самотності запропонована Д.Расселом, М.Фергюсоном та Л.Пепло в якій центральним критерієм є школа психології. Серед підходів до визначення самотності автори виділяють наступні: психодинамічний (Burton; Ferreira; Fromm-Reichman; Leiderman; Н. Peplau; Rubbins; Sullivan; Zilboorg), феноменологічний (К. Роджерс), екзистенційний (Мустакас, В.Міжускевич), соціологічний підхід (Боумен, Рісмен і Слейтер), когнітивний (Д.Рассел, М.Фергюсон та Л.Пепло), інтеракціоністський (Р. Вейс), приватний (В.Дерлега й С.Маргуліс), гуманістичний (А. Маслоу). Проте дана модель систематизації була запропонована в 70х роках ХХ століття, тому не включає в себе велику низку досліджень, і підходів. Основними представниками нейпсихологічного підходу є Hawkley, L. C., Preacher, K., & Cacioppo, J. T., Kurina, L. M., Knutson, L. C., Lauderdale, D. S., & Ober, C., Masi, C. M., VanderWeele, T. J., L. C., Thisted. В базових концепціях самотності, що основані на вище перерахованих школах психології була виявлена діаметрально протилежна точка зору на значення даного переживання для особистості, яка була виявлена і в сучасних дослідженнях. Так одні автори (С.В.Бакалдин, С.Л.Вербицька, О.М.Коротєєвої, Н.В.Перешіна, Є.Є. Рогова, Ю. М Черепухин, Дж.І. Янга, Knutson, L. C., D. Lauderdale, Ober, Masi та ін.) притримуються позиції, що самотність має негативне значення для розвитку особистості, інші (А.А.Артамонової, О.В. Лазарянц, А. Р. Кирпиков, І.С. Кон, Е. Н. Мухиярова, Б. Миоскович, Е. В. Неумоева, А. В. Нечаев, Ж. В. Пузанова) стверджують, що дане переживання має позитивне значення і навіть є необхідною складовою розвитку. Значення самотності для особистості є не єдиною суперечністю у визначенні даного поняття. Складність визначення самотності пов'язана із відсутністю чітких розмежувань з дотичними до даного поняття термінів (ізоляція, аномія, усамітнення, відчуження).

Після теоретичного аналізу робіт присвячених самотності було виділено критерії, необхідні для визначення даного поняття. Для конкретизації поняття самотності необхідно розглядати дане явище враховуючи низку критеріїв. По-перше, критерій об'єктивності/суб'єктивності самотності. Даний критерій відображає об'єктивну наявність самотності, в такому випадку самотність визначається, як стан. Об'єктивна самотність може бути добровільною чи примусовою. Добровільна самотність є усамітнення, тобто добровільне перебування людини на самоті. Примусова самотність, тобто фізична ізоляція обумовлена обставинами (ув'язнення, перебування у лікарні тощо). Суб'єктивна самотність за запропонованим критерієм визначається, як переживання. Суб'єктивне переживання самотності включає когнітивний і емоційний компоненти. Необхідно підкреслити, що момент виникнення даного переживання людиною не є фізично ізолювана.

Другий критерій пов'язаний із часом, тобто тривалістю самотності. Відповідно і для суб'єктивної і для об'єктивної самотності тривалість має значення для визначення даного явища, оскільки накладає особливості на протікання самотності, на її причини, наслідки. За тривалістю може бути короткотривалою і довготривалою.

Третій критерій, що був визначений після теоретичного аналізу – це значення самотності для особистості. Значення самотності може бути позитивним і негативним. Як вже вказано вище, автори притримуються однієї чи іншої позиції, що складає методологічну проблему, яка відображається на теоретичному і емпіричному рівні і відповідно утворює проблему, як в теоретичній, так і в прикладній і практичній психології.

Нижче наведені результати емпіричного дослідження суб'єктивного переживання самотності, враховуючи визначенні у теоретичній частині критерії.

Формулювання мети.

Метою даної роботи є аналіз виявленої у проведених дослідженнях тенденції до дихотомічної природи суб'єктивного відчуття самотності особистості як психічного явища.

Об'єкт даної роботи – особистість. Предмет: дихотомічна природа суб'єктивного відчуття самотності.

Викладення результатів дослідження.

Оскільки в теоретичному аналізі в групі досліджень, де значення самотності

визначається, як негативне і дане переживання пов'язується з незадоволено потребою у спілкуванні, низькими комунікативними навичками, а в групі досліджень, де значення переживання самотності визначається як позитивне і не пов'язане з комунікативною сферою, то в моделі дослідження відповідно було виділено дві групи. Перша - із низькими комунікативними навичками і друга група із середніми та високими. В даних групах були розглянуті взаємозв'язки суб'єктивного відчуття самотності і самовідношення особистості, рефлексивності, ідентичності, комунікативними навичками, сувереності психологічного простору особистості з метою виявлення якісної різниці між переживанням самотності, що має негативне і позитивне значення.

При дослідженні суб'єктивного відчуття самотності була використана батарея методик. Серед них: методика діагностики рівня суб'єктивного відчуття самотності Д. Рассела, М. Фергюсона, опитувальник самовідношення В. В. Століна, С. Р. Пантелеєва, методика діагностики рефлексивності А.В. Карпова, методика визначення ідентичності М. Куна, методика діагностики комунікативних і організаторських схильностей, у якій буде прийнята до уваги шкала комунікативних схильностей, опитувальник сувереності особистісного простору С.К. Нартова-Бочавер.

Емпірична частина дослідження проводилось у три етапи:

- Збору даних;
- Математичної обробки даних;
- Інтерпретації даних.

Після етапу збору даних, результати опитування були зафіксовані у вигляді матриці даних в програмі SPSS. Після чого дані були оброблені відповідними математичними методами. Серед них:

- Кореляційний аналіз;
- Метод t-тесту для незалежних вибірок;

Вибірка складалася з 120 респондентів. З них було 65 досліджуваних жіночої статі та 55 чоловічої.

У проведеному дослідженні були виявлені дві підгрупи, за допомогою поділу вибірки за рівнем комунікативних вмінь. Були виявлені різні, а щодо деяких шкал, і протилежні кореляції в зазначених групах. Так, у групі респондентів з низькими комунікативними схильностями був виявлений зворотний зв'язок за коефіцієнтом

Пірсона суб'єктивного відчуття самотності й самоінтересу на рівні 0,432 із рівнем значимості 0,030, глобального самовідношення на рівні 0,441 при рівні значимості 0,028 і прямий зв'язок зі шкалою самозвинувачення на рівні 0,456 при рівні значимості 0,018. У другій групі були виявлені протилежні кореляції суб'єктивного відчуття самотності й шкал самовідношення: прямий зв'язок із самоінтересом на рівні 0,423 при рівні значимості 0,002, глобальним самовідношенням 0,408 із рівнем значимості 0,011, аутосимпатією на рівні 0,408 при рівні значимості 0,003, самоповагою на рівні 0,434 на рівні 0,001, самоприйняттям на рівні 0,466 при рівні значимості 0,005, зв'язок із самозвинуваченням не був виявлений.

Таким чином, як видно з результатів, у другій групі респондентів суб'єктивне відчуття самотності взаємопов'язане із процесами самопізнання, самоусвідомлення, і позитивного самовідношення, що вказує на позитивне значення самотності для особистості. Проте, у першій групі суб'єктивне відчуття самотності пов'язано із негативним самовідношенням та з самозвинуваченням, що вказує на негативне значення самотності для особистості.

Було виявлено прямий взаємозв'язок між рівнем суб'єктивного відчуття самотності та рефлексивністю на рівні 0,419 при рівні значимості 0,001 у групі з високими і середніми комунікативними вміннями. У групі з низькими комунікативними вміннями зв'язок між рефлексивністю і суб'єктивним відчуттям самотності обернений на рівні 0,423 із рівнем значимості 0,002.

Такі дані вказують на лише на діаметрально протилежне значення самотності для особистості, а й на якісно різну обумовленість і причину суб'єктивного відчуття самотності.

Необхідно зазначити, що середнє по рівню суб'єктивного відчуття самотності в двох групах не має значимої різниці. В групі із високими і середніми комунікативними вміннями, середнє становить 16,76; тоді як у другій групі, відповідно, середнє становить – 15,11. Відсутність значимої різниці вказує на те, що значення самотності для особистості не пов'язане із рівнем самотності.

Була виявлена статистично значима різниця у двох вказаних групах за ідентифікацією особистості. У групі із високими та середніми комунікативними навичками домінували ідентифікації суб'єктивного характеру («я гарний», «я кумедна» тощо) і друга група із низькими

комунікативними навичками, в якій у респондентів переважає соціальна ідентифікація, тобто соціальні ролі («я батько», «я дочка» тощо).

В група із високими і середніми комунікативними навичками був виявлений взаємозв'язок рівня суб'єктивного відчуття самотності та різниці соціальних та особистісних ідентифікацій. Так дана кореляція знаходиться на рівні 0,477 з оберненим типом зв'язку при рівні значимості 0,22. Це означає, що чим менше соціальних ідентифікацій і чим більше особистісних, тим більше рівень суб'єктивного відчуття самотності. Так, людина з переважанням особистісних орієнтацій буде відчувати суб'єктивне відчуття самотності, якщо кількість її соціальних ідентифікацій буде надалі зменшуватись. Також суб'єктивне відчуття самотності та суверенності психологічного простору особистості корелюють на рівні 0,672 також з оберненим типом зв'язку, при рівні значимості 0,000. Це означає, що чим нижче буде суверенність психологічного простору особистості, тим вище буде відчуття самотності. Тобто, не маючи достатнього простору, людина буде відчувати себе самотньою.

У другій групі, в якій у респондентів низький рівень комунікативних навичок був виявлений взаємозв'язок суб'єктивного відчуття самотності та комунікативних вмінь, що знаходиться на рівні 0,624 з оберненим типом зв'язку при рівні значимості 0,20. така кореляція свідчить про наявність зв'язку між відчуттям самотності та комунікативним вмінням особистості. Даний зв'язок означає, що людина, в якій переважають соціальні ідентифікації відчуває себе самотньою, коли рівень її вміння спілкуватися низький. Також був виявлений зв'язок суб'єктивного відчуття самотності та різниці соціальних і особистісних ідентифікацій. Так, кореляція між вказаними змінними становить 0,571 з прямим типом зв'язку при рівні значимості 0,033. Це означає, що людина в якій переважають соціальні ідентифікації над особистісним буде відчувати себе самотньою при умові росту кількості соціальних ідентифікацій і зменшенні особистісних. Був виявлений взаємозв'язок суверенності психологічного простору особистості та комунікативних вмінь особистості. Так, даний зв'язок знаходиться на рівні 0,551 та при рівні значимості 0,40. Враховуючи, що характер зв'язку прямий, його можна інтерпретувати наступним чином, що людина

в якій переважають соціальні ідентифікації над особистісними чим вищим є її вміння спілкування тим вище її суверенність психологічного простору.

Була виявлена відмінність в тому, які питання методики діагностики самотності взаємопов'язані із змінними. Питання методики діагностики суб'єктивного відчуття самотності, які зкорелювали із вище вказаними змінними в групі із високим та середнім рівнем комунікативних навичок, наступні: «Для мене невыносимо быть таким одиноким», «Я чувствую, что никто действительно не понимает меня», «Нет никого, к кому я мог бы обратиться», «Я чувствую себя изолированным от других», «Я несчастен оттого, что всеми отвергнут», «Люди вокруг меня, но не со мной». Питання методики діагностики суб'єктивного відчуття самотності, які зкорелювали із вищевказаними змінними в групі із низьким рівнем комунікативних навичок, наступні: «Мне не с кем поговорить», «Я чувствую себя покинутым», «Я не способен раскрепощаться и общаться с теми, кто меня окружает», «Я несчастен оттого, что всеми отвергнут». Якщо, для першої групи характерні питання із спрямованістю на саме переживання нерозуміння іншими, самого переживання суб'єктивного відчуття самотності, для другої групи, характерні питання про відсутність спілкування, про незадоволеність потреби в приналежності, тобто відсутність іншого. Виявлені взаємозв'язки вказують на якісну різницю двох видів самотності.

Висновок.

В теоретичному аналізі досліджень самотності була виявлена суперечність про значення даного переживання для особистості, що утворює методологічну проблему. Так, в одній групі концепцій автори притримуються думки, що самотність має негативне значення для особистості, в іншій – позитивне. Така суперечність у визначенні поняття самотності виявлена як на теоретичному рівні, так і на емпіричному в умовно подібних вибірках. Головна мета дослідження – виявити значення самотності для особистості і вирішити виявлену суперечність – була досягнута. У емпіричному дослідженні було підтверджено переживання самотності із негативним значенням і переживання самотності із позитивним значенням для особистості, виявлено якісну різницю між двома вказаними видами самотності. В групі із низькими комунікативними навичками

Питання психології

переживання самотності має негативне значення, і зв'язки даного явища із комунікативною сферою, самовідношенням, ідентифікацією, рефлексивністю, суверенністю психологічного простору особистості, питаннями, які обирали респонденти для описання самотності відрізняються, а в деяких випадках діаметрально протилежні до зв'язків у групі, де самотність має позитивне значення. Отже самотність, що має позитивне значення не пов'язана з комунікативною сферою, проте пов'язана із самоусвідомленням, самопізнанням. Два якісно різні переживання самотності лежать в різних психологічних площинах. Переживання самотності – може мати соціальний характер і тоді пов'язане із незадоволеністю комунікативної потреби, потреби в приналежності і відповідно має негативне значення для особистості, але самотність може мати індивідуалістичний характер, і відображати процеси самоусвідомлення, що має позитивне значення для особистості.

Так, виявлену в даному дослідженні неоднорідність явища суб'єктивного відчуття

самотності необхідно враховувати, як у практичній діяльності психолога, так і в дослідженнях даного явища загалом.

Описані вище дані надають змогу безпосереднього застосовувати отримані в даному дослідженні результати в практичній діяльності. Таким чином, практичний психолог стикаючись із запитом переживання суб'єктивного відчуття самотності має можливість за короткий час виявити напрями за якими необхідно працювати із клієнтом для нівелювання деструктивності даного переживання. Окрім того представлені результати можна використовувати і у прикладній сфері психології (в соціальних, педагогічних програмах).

Результати проведеного дослідження мають науково-теоретичну значимість. Розкриття поняття самотності, як різнорідного явища містить у собі вирішення методологічної проблеми про значення самотності. Два якісно різних переживання виявлені під поняттям самотність мають різну обумовленість, причини, наслідки і особливості.

Література

1. Лабиринты одиночества: Пер. с англ./ Сост., под общ. ред. и предисл. Н.Е. Покровского. - М.: Прогресс, 1989. С.289
2. Неумоева Е.В. Одиночество как психологический феномен и ресурс развития личности в юношеском возрасте: автореф. дис. канд. псих. наук. Тюмень, 2005. - 27с.
3. Артамонова А.А. Переживание одиночества как фактор развития личностного потенциала студентов-первокурсников. Автореф. дисс. канд. психол. наук. М., 2008
4. Хараш А.У. Психология одиночества // Педология/новый век. № 4, 2000 г
5. Айвазян Л.Ю. Взаємозв'язок суб'єктивного відчуття самотності і розвитку особистості // Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С.Костюка НАПН України / За ред. С.Д.Максименка, Л.А.Онуфрієвої. – Вип. 13. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. – С.12-21.
6. Варава Л.А. Особливості переживання особистістю почуття самотності у стані соціальної депривації. Автореф. дисс. канд. психол. наук, К., 2009
7. Амбрумова А.Г. Личность. Психология одиночества и суицид // Актуальные вопросы суицидологии. - М., 1988

Ayvazyan L. Y. graduate faculty

PECULIARITIES OF LONELINESS MANIFESTATION AS PSYCHOLOGICAL PHENOMENON

Sensation of loneliness is considered in some researches as negative phenomenon in personality development: dissatisfaction of communicative needs, social affiliation discontent, though in other researches it is considered as one that leads to rise of subjectivity. During analyze of different researches with similar sampling (age, gender, education, etc.) we have found controversy that creates methodological problem. This article is dedicated to the review of the research results where two different distinct in a kind phenomena both called sensation of loneliness.

Key words: subjective sensation of solitude, personality, development.

*Александров Д. О., кандидат психологічних наук,
доцент, професор кафедри юридичної психології
Національної академії внутрішніх справ (м. Харків)*

ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСІЇ В СТРУКТУРІ ОСОБИСТОСТІ ПРАЦІВНИКА ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Стаття присвячена аналізу результатів емпіричного дослідження агресії у структурі особистості працівника органів внутрішніх справ. Розглядаються основні психологічні детермінанти побудови структурних компонентів особистості. На підставі узагальнення результатів емпіричного дослідження створюється модель побудови професійно значущих якостей особистості працівника органів внутрішніх справ.

Ключові слова: агресія, структура, особистість, адаптивність, правоохоронна діяльність, працівник органів внутрішніх справ.

Статья посвящена анализу результатов эмпирического исследования агрессии в структуре личности сотрудника органов внутренних дел. Рассматриваются основные психологические детерминанты построения структурных компонентов личности. На основании обобщения результатов эмпирического исследования создается модель построения профессионально значимых качеств личности сотрудника органов внутренних дел.

Ключевые слова: агрессия, структура, личность, адаптивность, правоохранительная деятельность, сотрудник органов внутренних дел

Постановка проблеми: Агресія виконує не лише руйнівну, а ще і адаптивну функцію, тобто, за визначенням Е. Фрома, є доброякісною, тому що сприяє підтримці життя і є реакцією на загрозу життєвим потребам. Якщо механізми контролю послаблені, то людина схильна до прояву злоякісної агресії – жорстокості, яка не є біологічно адаптивною і не покликана захищати життєві інтереси людини. Але критерій розрізнення доброякісної і злоякісної агресії до теперішнього часу залишається умовним через складність визначення, які саме інтереси об'єктивно відносяться до вігальних, а які такими не є. У свою чергу агресивність - це особистісна риса, що виражається в установочній схильності до агресивного реагування. Установочна сутність агресивності виражається в готовності людини розпізнавати зовнішні стимули як потенційно небезпечні чи ворожі і вдаватися до агресивних форм реагування. Саме тому, проблема агресії та агресивності є вкрай важливою в контексті психології правоохоронної діяльності, адже може розглядатися у таких аспектах:

- як негативне явище і протипоказання до службової діяльності;
- як прояв професійної деформації, який необхідно своєчасно виявити та відкоригувати;
- як професійно значуща якість

працівника силовій служби держави, і, зокрема правоохоронної структури, від наявності якої залежить здатність ефективно та активно протидіяти будь-яким злочинним посяганням на інтереси суспільства.

Аналіз стану досліджень. Проблема дослідження особистості правоохоронця у специфічних умовах службової діяльності почала активно розроблятися з початку 90-х років ХХ століття (М.В. Андреев, В.Г. Андросюк, І.Б. Журавльова, С.І. Захарова, Л.І. Казміренко, І.О. Котенев, Є.В. Лапшин, Т.Н. Левашова, А.І. Папкін, Г.В. Шутко та ін.). Разом із тим, ще недостатньої уваги приділяється комплексному дослідженню окремих значущих якостей, до яких відноситься й професійна напористість, що безпосередньо пов'язана із агресією в структурі особистості правоохоронця.

Метою статті є аналіз динамічних характеристик особистості працівника ОВС, які визначають обрання діяльності у силовій структурі держави. Такий вибір сфери діяльності залежить від усвідомлених та неусвідомлених схильностей людини. Відтак, коли людина обирає службу у силових і, зокрема, правоохоронних органах, це також відбиває певні особистісні схильності. Адже службова діяльність пов'язана із активним протиправним проявам, яке реалізується шляхом примусового впливу. Тому, діяльність потребує певного рівня агресивності від правоохоронця, завдяки якому

він здатний ефективно застосовувати владні повноваження. І не дивно, що певне коло кандидатів на службу обирають таку сферу діяльності саме через можливість реалізувати свої психологічні агресивні задатки у, так би мовити, суспільно корисній формі.

Перш, ніж розпочати аналіз провідних тенденцій динаміки становлення сукупності професійно значущих та особистісних якостей, необхідно зупинитись на двох ракурсах проблеми, а саме:

1. Компонентах агресії, адже саме через них буде проводитись подальший аналіз структури особистості правоохоронця.

2. Динаміці розвитку цих компонентів, визначивши вектор яких можна відстежити напрям розвитку та змін сукупності особистісних рис фахівця в процесі професійного становлення.

Отже, для дослідження даної проблеми був підібраний діагностичний інструментарій та складена батарея методик, зокрема: поліфакторний особистісний опитувальник Р.Кеттелла; тест-опитувальник Г. Айзенка (ЕРІ) для визначення екстра-, інтроверсії та нейротизму; опитувальник Кокошкаррової для визначення схильності до невротичних розладів; методика для виявлення проявів агресії Басса-Дарки; для діагностики комунікативних психологічних установок ми

використали відповідну методику В.В.Бойка; для діагностики системи Я-образів у структурі соціальних міжособистісних відносин використовувався тест Т.Лірі; для визначення нервово-психічної стійкості та ризику дезадаптації у стресі використовувалась методика «Прогноз»; для діагностики особливостей соціальної адаптації нами використовувалася методика багаторівневого особистісного опитувальника «Адаптивність» (МЛО-АМ) А.Г.Маклакова-С.В.Чермяніна; для дослідження системи ставлень до самого себе використовувалась методика дослідження самовідношень (МІС) С.Р.Пантилеєва. У лонгітудному дослідженні брали участь 518 працівників органів внутрішніх справ, які тестувалися на початку служби та через три роки стажу практичної діяльності.

В контексті нашого дослідження ми мали визначити співвідношення агресивності та ворожості, адже, якщо певний рівень агресивності в структурі особистості працівника правоохоронних органів є однією з професійно значущих рис, то ворожість це однозначно негативна характеристика. Тому слід звернутися до динаміки змін показників агресії, які відбуваються в процесі проходження служби (див. таб 1).

Таблиця 1.

Динаміка змін проявів агресії правоохоронця в процесі службової діяльності.

	Методика Басса-Дарки							
	1	2	3	4	5	6	7	8
Тест	72,5	69,6	71	66	50,7	55,6	60,4	67,2
Ретест	71,9	69,4	69,8	72,4	52	54,3	55,3	62,9
Динаміка	-0,6	-0,2	-0,2	+6,4	+1,5	-1,3	-5,1	-4,3

Як видно з наведеної таблиці, в процесі проходження служби більшість показників агресії набувають певного зниження. Найбільш суттєво знизився показник образливості (7 шкала). Можна стверджувати, що по мірі набуття досвіду працівник стає менш схильним до прояву заздрощів, ненависті до оточуючих, обумовлених почуттям гніву та незадоволеністю. Набуття досвіду формує толерантність та терпимість через тривалу взаємодію з представниками різних верств населення. Також, суттєвого зниження набули прояви аутоагресії та почуття провини (8 шкала). Працівник по мірі адаптації до служби починає більш адекватно оцінювати себе, наслідком чого поступово долає внутрішні конфлікти та суперечливі

переживання. Зростання адекватної рефлексивності визначає формування впевненості у собі, а позитивний досвід дозволяє поступово задовольнити потребу у самоствердженні у якості професіонала. Також певного зниження набуває показник підозрливості (6 шкала). Якщо, на етапі входження у професію, молодий фахівець ставиться до всього сторожко та недовірливо, через переконаність що більшість ситуацій можуть заподіяти йому шкоду, то по мірі адаптації до умов службової діяльності та формуванню впевненості, у правоохоронця гіпертрофована тривожність поступово нормалізується.

Доречно зазначити, що зниження показника підозрливості та образливості входять до інтегративного показника

ворожості. Відтак, можна казати, що у загальному показник ворожості знизився на 3,2 бали, що є показовим суттєвим зниженням.

Далі слід зупинитись на показниках фізичної, вербальної та непрямой агресії, які, хоч і не так відчутно, але все одно намітили спільну тенденцію до зниження. Справа в тім, що ці три показники входять до структури інтегративного показника агресивності за методикою Басса-Дарки, тому важливим є сам факт їхньої синхронної тенденції до зменшення на 0,33 бали.

З зазначеного випливає, що в процесі професійної адаптації ворожість має тенденцію до суттєвого зниження, що є загальною позитивною ознакою становлення фахівця. Адже ворожість є деструктивною когнітивною установкою, яка заважає об'єктивно виконувати правоохоронні функції.

Натомість показник агресивності хоч і несуттєво, однак також знизився. З цього можна зробити такі висновки:

1. Агресивність несуттєво знизилася через її професійну значущість для правоохоронної діяльності.

2. Сам факт зниження означає приведення її у відповідність до оптимального рівня по мірі адаптації та набуття професійного досвіду.

Тепер, коли ми з'ясували загальну тенденцію зниження агресивності та ворожості, ми маємо можливість відстежити динаміку відповідних змін суміжних особистісних якостей, які й визначають дану тенденцію.

Перш за все, слід оцінити провідні тенденції динаміки загального рівня професійної адаптивності, для чого ми проаналізуємо зв'язки показників агресивності та ворожості із шкалою адаптивності за методикою МЛЮ-АМ. Всі зв'язки компонентів агресивності та ворожості мають позитивні кореляції (вербальна агресія (0,1205), непрямая агресія (0,1871), підозрілість (0,3339) та образливість (0,3334)). Це означає, що їхнє зниження безпосередньо пов'язане із зростанням показника адаптивності правоохоронця по мірі набуття ним професійного досвіду. Таким чином можна констатувати безпосередній зв'язок динамічних особливостей професійно значущих проявів агресії у межах оптимуму із базовим

критерієм, яким виступає адаптивність правоохоронця. Тепер докладніше розглянемо інші значущі характеристики особистості, які детермінують виявлені закономірності.

Найбільш вагомими кореляційні зв'язки показників агресивності та ворожості спостерігаються із проявом фактору О за Кеттеллом, зменшення якого також зумовлене спільним позитивним напрямом кореляційних зв'язків компонентів агресивності та ворожості: вербальна агресія (0,1564), непрямая агресія (0,2715), підозрілість (0,2997) та образливість (0,2306). З цього випливає, що саме формування впевненості у собі, по мірі набуття позитивного професійного досвіду й визначає адаптованість працівника, яка визначає поступову тенденцію до зменшення прояву ворожості та агресивності до оптимального рівня.

Такі результати зменшення тривожності зменшують вірогідність виникнення психастенії, що спричиняє тривожність та невпевненість. Дану позицію підтверджують виявлені позитивні вагомими кореляції показника психастенії за методикою Кокошкаррової із показниками фізичної агресії (0,0177), підозрілості (0,2157) та образливості (0,1383).

Це пов'язане безпосередньо і з динамікою показника С за методикою Кеттелла. Загальний зворотній вектор вагомими кореляційних зв'язків із такими показниками, як: фізична агресія (-0,1164), вербальна агресія (-0,1015), підозрілість (-0,2272) та образливість (-0,2271) вказують, що по мірі їхнього зниження до оптимального рівня зростає емоційна стійкість. Зважаючи на те, що агресивність формується на тлі тривожності, то закономірним є той факт, що по мірі адаптації до службових умов діяльності зростає стійкість працівника ОВС до психотравмуючих умов. Разом із цим зникає потреба у невинуватих проявах ворожості.

Доречно зазначити, що тенденція до формування емоційної стійкості безпосередньо підтверджується й відповідною динамікою зниження показника нейротизму за методикою Айзенка. Стабілізація у бік більшої рівноваженості визначається вагомими позитивними кореляційними зв'язками нейротизму із такими показниками, як: фізична агресія

(0,1875), вербальна агресія (0,3507), непряма агресія (0,3253), підозрілість (0,4743) та образливість (0,2911).

Аналогічне підтвердження зростання нервово-психічної стійкості ми знаходимо за відповідним показником методики МЛО-АМ, яке визначається позитивними вагомими кореляціями із показниками ворожості та агресивності: непряма агресія (0,1662), підозрілість (0,3161) та образливість (0,3271). Крім того, зростання нервово психічної стійкості та зменшення відповідного ризику дезадаптації у стресі, підтверджується також й за методикою «Прогноз». Позитивні кореляційні зв'язки наявні з усіма компонентами агресивності та ворожості: фізична агресія (0,1515), вербальна агресія (0,1488), непряма агресія (0,3353), підозрілість (0,4661) та образливість (0,2313).

Зростання нервово-психічної стійкості в свою чергу захищає працівника ОВС від невротичних розладів під впливом психогенних умов службової діяльності. Так, за методикою Кокошкаррової виявлений загальний рівень зниження ризику виникнення у правоохоронця вегетативних розладів, що підтверджується позитивними вагомими кореляціями даного показника із: фізичною агресією (0,1240), непрямою агресією (0,1487), підозрілістю (0,3041) та образливістю (0,1887). Знижується й небезпека формування неврастенії, що визначається позитивними зв'язками із такими показниками, як: вербальна агресія (0,2199), непряма агресія (0,1035), підозрілість (0,1766) та образливість (0,1276).

З зазначеного можна зробити висновок, що зростання професійної адаптивності, яка оптимізує рівень агресивності, як однієї з професійно значущих якостей, має прямий зв'язок із формуванням нервово-психічної стійкості до напружених та стресогенних умов службової діяльності.

Далі привертає увагу тенденція до зниження показника фактору L за Кеттеллом, яка визначається сукупною позитивною вагомою кореляцією всіх складових агресивності та ворожості: фізична агресія (0,1073), непряма агресія (0,2556), підозрілість (0,1333) та образливість (0,2361). Така динаміка вказує на те, що по мірі адаптації та набуття професійного досвіду, працівник ОВС позбавляється зайвої підозрілості, як непродуктивної захисної

реакції. Працівник починає більш впевнено себе почувати в ситуаціях професійної взаємодії та не потребує підтримувати тотальну недовіру до оточуючих, адже здатен розпізнавати ситуації пов'язані із небезпекою від тих, що її не містять.

Хоча, зазначена готовність до більш довірчого ставлення визначається службовою доцільністю, адже загальний рівень прояву екстравертованості за методикою Айзенка має тенденцію до певного зниження, що підтверджується прямими кореляціями із показниками вербальної (0,2787) та непрямой (0,2287) агресії. Іншими словами, професійна адаптація призводить до більш обережного прояву беззастережної екстравертованості працівника, і зумовлює його виважену обачливість проявів власної активності.

Така внутрішні стриманість зумовлює специфіку організації комунікативної взаємодії, яка базується на контрольованій готовності до відкритості. Це підтверджується й зменшенням ризику виникнення демонстративних форм поведінки, на що вказують вагомі позитивні кореляційні зв'язки істероїдності за методикою Кокошкаррової із факторами непрямой агресії (0,1029) та підозрілості (0,2062).

Сама ж комунікативна взаємодія завдяки професійній адаптації та оптимізації проявів агресивності й ворожості загалом сприяє зниженню вірогідності виникнення непродуктивних бар'єрів спілкування, на що вказують відповідні тенденції показників за методикою дослідження комунікативних установок Бойка.

Перш за все зниження ворожості та агресивності зменшує схильність працівника ОВС до прояву завуальованої жорстокості по відношенню до людей, в судженнях, що підкріплюється прямими кореляціями із такими показниками, як: фізична агресія (0,1636) та підозрілість (0,1001). Аналогічно зменшуються прояви відкритої жорстокість, що впливає із зв'язків цього показника з проявами фізичної агресії (0,2697) та підозрілості (0,1439). Так само працівник навчається дистанціювати кожен конкретну ситуацію професійної взаємодії від власного попереднього негативного досвіду спілкування з оточуючими – позитивні зв'язки даної характеристики із проявами фізичної агресії (0,1282) та підозрілості (0,1922).

По мірі адаптації до специфіки умов професійної взаємодії та відповідного зниження ворожості й агресивності зменшується прагнення перевиховувати партнера по спілкуванню, що сприяє об'єктивності його оцінки та загального сприйняття. Це визначається сукупністю вагомих прямих кореляцій із такими показниками, як: фізична (0,3129), вербальна (0,3022), непряма (0,3128) прояви агресії та загальної підозрілості (0,1457).

Зменшується категоричність та консерватизм в оцінках людей, що зумовлене відповідними позитивними зв'язками із показниками: фізичної (0,1027), вербальної (0,2048) та непрямої (0,1803) форм агресії, а також підозрілості (0,3035). Завдяки цьому поступово зникає прагнення переробити партнера під себе, адже це пов'язане із динамікою проявів фізичної (0,3328), вербальної (0,1623) та непрямої (0,1983) форм агресії.

Те ж саме стосується й невміння працівника ОВС вибачати помилки інших. Якщо така категоричність й була присутня у його відносинах на початку практичної діяльності, то по мірі набуття досвіду та формування адаптованості, ця риса знижується, на що вказують прямі кореляції із показниками вербальної агресії (0,1743) та підозрілості (0,1588).

По мірі набуття професійного досвіду відбувається зростання самокерівництва (за методикою МІС), на що вказують зв'язки із показниками фізичної агресії (-0,1096) та образливості (-0,2215). Таке самовладання полегшує працівникові підтримання належного рівня інтернальності, що сприяє більш ефективній професійній взаємодії на раціоналізованому ґрунті набутого досвіду.

Подібні позитивні тенденції до організації міжособистісної професійної взаємодії підтверджуються й динамікою усвідомленого Я-образу за методикою Лірі. Зокрема, зниження загального рівня ворожості та агресивності сприяє відповідному зменшенню спрямованості на агресивні стратегії побудови професійних взаємин, на що вказують вагомими позитивними кореляціями із проявами фізичної (0,2749), вербальної (0,3863) та непрямої (0,2618) форм агресії, а також підозрілості (0,3262) й образливості (0,2088).

Так само й рівень гіпертрофованої підозрілості зменшується по мірі зниження

відповідних показників агресивності та підозрілості, що також підтверджується прямими кореляціями із фізичною (0,1675), вербальною (0,1874) та непрямою (0,1625) формами агресії, а також підозрілістю (0,4326) і образливістю (0,2807).

Аналогічно й рівень егоцентризму йде на спад завдяки професійній адаптації та набуття досвіду побудови ефективних стосунків, що зумовлене прямими кореляціями із показниками фізичної (0,1187), вербальної (0,2082) та непрямої (0,1430) форм агресії, разом із підозрілістю (0,2289).

Набуває зниження й прояви авторитарності, що підтверджує тезу про набуття толерантності по мірі набуття професійного досвіду. На це вказують вагомі позитивні зв'язки із показниками вербальної агресії (0,1399), підозрілості (0,1986) та образливості (0,1570).

Однак, разом із тим, стосовно показників підлеглості та залежності виникають суперечливі тенденції. Тут вектори спрямованості показників агресивності та ворожості дають протилежні напрями динаміки. Зокрема, показники агресивності (фізична (-0,1211) та вербальна (-0,1222) прояви агресії) при тенденції зниження зумовлюють зростання підлеглості. В той час як зниження показників ворожості (підозрілість (0,1293) та образливість (0,2468)) визначають її зменшення.

То ж стосується й залежності: показники агресивності (фізична (-0,1106) та вербальна (-0,1193) прояви агресії), зважаючи на зворотний вектор зв'язків, будуть сприяти її зростанню, а показники ворожості (підозрілість (0,1556) та образливість (0,2080)), враховуючи позитивний характер кореляцій – зумовлюють її зниження.

Зважаючи на те, що динаміка зменшення проявів ворожості по мірі професійної адаптації правоохоронця значно сильніша, аніж динаміка зниження агресивності (через її більшу професійну значущість), то варто прогнозувати, що підлеглість та залежність будуть таки зменшуватися.

Досить цікавими є й результати впливу формування професійної адаптованості, з відповідною оптимізацією проявів агресивності та ворожості, на уявлення правоохоронця про бажані зміни власного ідеального Я-образу. Перш за все, слід відзначити, що працівник ОВС очікує й

подальшого зниження власної авторитарності, на що вказують позитивні вагомні зв'язки цієї характеристики із проявами фізичної (0,1264), вербальної (0,2060) та непрямой (0,2903) форм агресії, а також та образливості (0,1803). Так само й прояви підозрливості в майбутньому є небажаними для працівника, адже він очікує їхнього зменшення, що підкріплюється прямими кореляціями з показниками фізичної (0,1510) та вербальної агресія (0,1336), а також підозрливості (0,1561) й образливості (0,1886).

Як нами вище зазначалося в контексті суперечливості тенденцій змін підлеглих та залежності в структурі реального Я-образу, працівник ОВС в ідеальному образі себе очікує все ж таки їхнього зниження. На це вказують позитивні зв'язки очікуваної динаміки прояву підлеглих із непрямую агресією (0,1310) та образливістю (0,2591), а також позитивні кореляції залежності із непрямую агресією (0,1646) та образливістю (0,2192).

Висновки. Підводячи підсумок емпіричного дослідження, можна дійти висновку, що професійно-психологічними чинниками адаптивності працівника ОВС до умов службової діяльності слід вважати:

готовність до напористості (виправданої агресії), як невід'ємної готовності виконання службових обов'язків в силовій структурі, діяльність якої пов'язана із активним протистоянням із криміногенним елементом. По мірі адаптації показники непродуктивних форм агресії набувають зниження до оптимального рівня.

З цього можна зрозуміти, що агресивність несуттєво знизилася через її професійну значущість для правоохоронної діяльності, сам факт зниження означає приведення її у відповідність до оптимального рівня по мірі адаптації та набуття професійного досвіду. Оптимізація агресії зумовлена: формуванням впевненості у собі; імунітетом до невротичних розладів; емоційною стійкістю; зниженням показника нейротизму та зростанням нервово-психічної стійкості; зниженням підозрливості; помірною екстравертованістю; зменшенням негативних комунікативних установок; зростанням самокерівництва; готовністю до уникнення конфліктів; зменшенням спрямованості на агресивні стратегії побудови професійних взаємин, егоцентризму та авторитарності; зниженням внутрішньоособистісного дисонансу.

Aleksandrov D.O. Ph.D., Associate Professor

RESEARCH OF AGGRESSION IN THE STRUCTURE OF PERSONALITY OF EMPLOYEE OF THE INTERIOR

This article analyzes the results of empirical research of aggression in the personality structure of an employee of the Interior. The aim of the article is to analyze the structure of the individual police officers in the context of deterministic principles of person-activity approach. Considers the main psychological determinants of building of structural components of personality. Found a connection of aggression and assertiveness with meaningful professional qualities. We consider the individual psychological factors that determine the formation of professional adaptation. Is described the relationship of aggression and assertiveness with adaptation to the conditions of professional law enforcement. The article reveals the factors that determine the success of the components of law enforcement. We also consider the impact of operating conditions on the subsequent transformation of personality of police officer. On the basis of generalizations of the results of empirical research is created model of construction of professionally significant qualities of personality of employee of the Interior.

Keywords: aggression, structure, personality, adaptability, law enforcement, employee of the Interior

*Алексєєва Т. В., кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології Макіївського економіко-
гуманітарного інституту (м. Макіївка)*

ФАКТОРНА СТРУКТУРА ФЕНОМЕНА ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

У статті розглянуто теоретико-методологічні підходи до проблеми внутрішньої відповідальності особистості. Сферами дослідження відповідальності обрано навчання студентів вишів різних спеціальностей. Здійснено емпіричне виділення структури психічних рис, в межах якої присутня відповідальність, за допомогою визначення певних індивідуально-психологічних рис, особливостей ідентичності та відносин у різних сферах життєдіяльності. На основі отриманих даних побудовано факторну модель, яка є базою для опису закономірностей формування відповідальності у процесі професійного становлення.

Ключові слова: відповідальність, суб'єкт життєдіяльності, професійне становлення, зовнішня та внутрішня відповідальність, професійна ідентичність, факторна модель.

В статье рассматриваются теоретико-методологические подходы к проблеме внутренней ответственности личности. Областью исследования ответственности является обучение студентов вузов разных специальностей. Выполнено эмпирическое исследование структуры психических свойств личности, в рамках которых проявляется ответственность, при помощи выделения определенных индивидуально-психологических черт, особенностей идентичности и отношений в разных сферах жизнедеятельности. На основе полученных данных выстроена факторная модель, которая является основой для описания закономерностей формирования ответственности в процессе профессионального становления.

Ключевые слова: ответственность, субъект жизнедеятельности, профессиональное становление, внешняя и внутренняя ответственность, профессиональная идентичность, факторная модель.

Постановка проблеми у загальному вигляді. У сучасних психологічних дослідженнях велика увага приділяється проблемі професійного становлення майбутніх фахівців. Трансформаційні зміни у сучасному українському суспільстві призводять до набуття індивідом досить високого, порівняно з Радянським Союзом, ступеня особистої, соціальної та економічної свободи. При цьому в умовах недостатньо сформованих демократичних традицій актуальним залишається інтерес до загальновідомої філософської проблеми свободи і відповідальності.

Сучасні психологічні дослідження доводять, що для особистісного та професійного зростання необхідним є формування певного рівня відповідальності як риси особистості, що допоможе людині краще усвідомлювати себе в суспільстві й розвиватися.

Проблема відповідальності, на наш погляд, є однією з найскладніших у сучасній психології з таких причин. По-перше, досліджуваний феномен є інтегральним, тобто в ньому перетинається й інтегрується безліч більш конкретних особистісних

феноменів. При їх вивченні постають, зокрема, такі методологічні завдання, як побудова моделей більшої мірності, долучення отриманих результатів до ширшого контексту та інші. По-друге, при вивченні відповідальності слід враховувати, що вона існує в багатьох сферах людської практики: соціальної, правової, професійної. Це створює необхідність збереження психологічної методології при розгляді, наприклад, соціальних феноменів, не переходячи на методологію соціології.

Аналіз останніх досліджень та публікацій, що присвячені даній тематіці. Враховуючи вищевикладене, можемо стверджувати, що відповідальність пов'язана практично з усіма проблемами психології особистості та соціальної психології. Тому зручніше говорити про контексти, або напрямки.

З проблемою відповідальності безпосередньо пов'язані концепції розвитку особистості (Л. Колберг, Ж. Піаже, К. Хелкама), атрибутивних тенденцій (Ф. Хайдер), локусу контролю (Дж. Аткінсон, Д. Мак-Клелланд, Дж. Роттер), психолого-педагогічний (Ж. Завадська, К. Клімова, Л.

Славина, Л. Шевченко) та соціально-психологічний (В. Агєєв, К. Муздибаєв, Т. Си-дорова) напрямки, рольовий підхід (С. Анісімов, Н. Головка, А. Плахотний). У кожному з перерахованих напрямків проблема відповідальності формулюється по-різному, але є ключовою.

У нашому дослідженні було обрано підхід до відповідальності в контексті життєдіяльності особистості, який у світовій науці ХХ століття особливо ґрунтовно розроблявся Ш. Бюлер, а у вітчизняній психології С.Рубінштейном, Л. Виготським, К. Абульхановою-Славською. У сучасній українській психології в даному напрямку особливо відзначаються наукові дослідження С. Д. Максименко та М. В. Савчина, на які ми переважно спиралися.

У даному підході провідною категорією є суб'єкт діяльності, і проблема відповідальності досліджується як одна з провідних функцій суб'єкта життєдіяльності. Конкретніше, ця функція проявляється у визначенні меж власної відповідальності та виборі способів її реалізації. Одним з критеріальних припущень даного підходу є індивідуалізація цих способів суб'єктом, що часто є предметом наукових розвідок.

Наукові дослідження з психології особистості Л. Анцифрової, Г.Балла, М. Боришевського, Г. С. Костюка, О. М. Леонтєва, М. В. Савчина, О.Татенко, Т. М. Титаренко, Я. І. Цурковського та інших дозволили сформулювати у нашому дослідженні провідну категорію суб'єкта діяльності, що передбачає співвіднесення встановлених психологічних особливостей з характером провідної діяльності і життєдіяльністю в цілому.

Розробка проблем становлення і розвитку особистості в наукових працях визначило в нашому дослідженні важливість категорії розвитку та розгляд темпоральних характеристик суб'єкта життєдіяльності Б.Г.Ананьєва, Г. С. Костюка, О. М. Леонтєва, С. Д. Максименко, В. В.Москаленко, Ю.Л.Трофімова та інших.

Складність предмета і широта досліджень призвела до того, що в одних теоріях відповідальність спочатку трактувалася дуже вузько і зводилася до когнітивного аспекту, а в інших трактувалася настільки широко, що скористатися цими теоріями для організації конкретного емпіричного дослідження було складно, не кажучи вже про практику.

Що стосується змісту, то ряд підходів розглядають лише юридичні та соціологічні форми відповідальності і зовнішні наслідки деяких вчинків чи поведінки особистості. Іншими словами, людина в них розглядається як соціальний об'єкт. Психологічний же зміст проблеми відповідальності визначає те, наскільки людина здатна передбачити наслідки своїх вчинків і відповідати за них, самостійно здійснювати життєвий вибір. Тобто бути автором свого життєвого шляху, або суб'єктом власного життя.

Вказівку на важливість суб'єктивної форми відповідальності можна знайти в багатьох наукових дослідженнях. Наприклад, загальним моментом у роботах С. Л. Рубінштейна, К. Муздибаєва, М. В. Савчина є положення, згідно з яким суб'єктивний характер відповідальності проявляється насамперед у тому, як людина сприймає і пояснює навколишній світ, наскільки вона прагне на нього впливати, в якій ситуації і якою мірою особистість усвідомлює відповідальність і наскільки самореалізується [2]. Безсумнівно, що прояви відповідальності є дуже різноманітними. Очевидно, що в одних випадках вона носить ситуативний, а в інших - особистісний характер. У зв'язку з цим принципово важливим є питання про диференціацію індивідуально-типологічних проявів відповідальності, їх ситуативних і особистісних детермінант.

Нааявні дослідження подають особистісні детермінанти відповідальності або дуже фрагментарно, або дуже узагальнено, хоча більшість дослідників визнає, що відповідальність є складним і багатоаспектним особистісним утворенням. Це не дозволяє зрозуміти повною мірою особистісні підстави формування та реалізації відповідальності як стійкої особистісної характеристики.

Спроба подолання цієї розбіжності виразилася у так званому структурному підході до відповідальності, в рамках якого різні автори виділяють когнітивний, емоційний, вольовий, динамічний, мотиваційний, поведінковий і навіть результативний компоненти (Ж. Піаже, Л. Колберг, В.Ф. Сафін, М. В. Савчин). Проте виділення ряду компонентів потребує доведення їх відповідності характеру відповідальності.

Більш адекватним нам видається підхід, згідно з яким вивчення реальної

відповідальності, її індивідуальних особливостей і регулятивного потенціалу можливе тільки в реальних життєвих ситуаціях і сферах життєдіяльності особистості. При його реалізації важливо визначити ті ситуації і сфери життєдіяльності, в яких відповідальність необхідна об'єктивно, при тому що ця необхідність може існувати завжди або виникнути раптово. Не менш принциповим при дослідженні реальної відповідальності в реальних ситуаціях є визначення можливості практичної її реалізації.

Така методологія вивчення відповідальності допоможе уникнути загальних міркувань про її важливість, виявити роль відповідальності на рівні життєдіяльності людини, а також подолати науковий песимізм деяких вчених щодо можливості її вивчення [1].

З побутової точки зору зрозуміла роль відповідальності практично у всіх сферах життя людини і суспільства. Проте в науковому плані досі не були зроблені спроби широкого комплексного вивчення відповідальності, які охоплювали б найбільш значущі сфери життєдіяльності особистості, реалізація яких безпосередньо залежить від відповідальності особистості.

На думку ряду дослідників, відповідальність є центральною особистісною характеристикою і в плані ідентичності, що визначає стиль життя, надає можливість особистості оптимально розв'язувати суперечності і труднощі життєдіяльності [5]. Такі принципово важливі теоретичні погляди на відповідальність у наш час не дуже часто є предметом широкого наукового дослідження. Тим часом пошук особистісних механізмів, що психологічно забезпечують спосіб життя людей, є принципово важливим для відповіді на питання, якою психологічною ціною платить людина за свій спосіб життя.

Постановка завдання дослідження. У вивченні таких складних проблем можлива особливо велика різноманітність підходів, і тим важливіше чітко визначити підхід у нашому дослідженні.

Перш за все, розмежуємо поняття зовнішньої і внутрішньої відповідальності. Під зовнішньою будемо розуміти більш звичну для старшого покоління тенденцію при визначенні меж відповідальності орієнтуватися на загально визнані цінності,

керуватися при виборі поведінки в конкретних ситуаціях правилами, сформульованими вищими інстанціями. Побутовою мовою це можна визначити як прагнення бути як всі. В оцінці поточної соціально-політичної та соціально-економічної ситуації це призводить до відчуття значною частиною українців безпорадності перед соціальними і політичними подіями, неможливості контролювати події, які відбуваються в їх житті.

Для предмета ж нашого дослідження більш актуальним є поняття так званої внутрішньої відповідальності. Це поняття ми будемо тлумачити, використовуючи далі термін відповідальність, як тенденцію до внутрішнього локусу контролю. На даний час відповідальність більш властива молоді, але цю загальну картину значною мірою спотворює актуальний сьогодні конфлікт поколінь: батьки намагаються передати нинішній молоді цінності зовнішньої відповідальності, що найчастіше суперечать західним індивідуалістичним цінностям, які зараз актуальні для молодшого покоління. На повсякденному рівні ця тенденція проявляється у виборі швидше індивідуально вигідної, ніж соціально схваленої поведінки, і брання на себе відповідальності за такий вибір [3].

Об'єктом дослідження стала переважно внутрішня відповідальність особистості, а предметом - компоненти, параметри і типи відповідальності як властивості суб'єкта, його особистісні та ситуативні детермінанти, проявлені в різних ситуаціях і сферах життєдіяльності. Як сфери дослідження вибрано навчання на різних спеціальностях. Ми передбачали, що спільність належності респондентів до студентства, з одного боку, і специфіка різних спеціальностей і вікових груп, з іншого боку, дозволить виявити загальні для сучасної молоді закономірності розвитку відповідальності у професійній сфері.

У тій частині дослідження, яка подається в даній статті, завданням було емпіричне виділення структури психічних рис, всередині якої функціонує відповідальність. На безпосередньому емпіричному рівні це завдання розв'язувалося за допомогою вимірювання ряду індивідуально-психологічних рис, особливостей ідентичності та відносин у різних сферах. На

основі отриманих даних була побудована факторна модель, яка стала своєрідним середовищем для опису закономірностей формування відповідальності у професійній сфері.

Хід і основний зміст дослідження. Відповідно до виділених вище аспектів застосовувалися такі психодіагностичні методики, як тест незакінченого речення Сакса-Сіднея, методика М. Куна «Хто Я?» в адаптації Т. В. Румянцевой [4] та Міннесотський особистісний опитувальник в адаптації Л. Собчик (СБМДО). Результати решти тестів, що були проведені на вибірці студентів вузів, у даній статті не розглядаються.

За допомогою цієї психодіагностичної батареї було протестовано 362 студенти, які навчалися за спеціальностями «Психологія», «Правознавство» і «Педагогіка». При цьому, згідно з принципом розвитку, були виділені підгрупи, що перебувають на різних етапах професійного становлення: початкові та випускні курси.

Після відбракування недостовірних даних масив був підданий факторному аналізу за методом головних компонент за допомогою програми Statistica 5.5.

Були перебрані всі варіанти обергання і встановлено, що найбільшою пояснюваною дисперсією - 66,3% - відзначається модель, побудована за допомогою варіанта обергання Varimax normalized. Саме в цьому варіанті змінні групуються максимально рівномірно і одержувана факторна структура найбільшою мірою відображає наявні емпіричні зв'язки. Враховуючи різноманіття процедур факторного аналізу, варто уточнити, що в один фактор об'єднувалися змінні, що більше пов'язані між собою, ніж з будь-якою змінною, яка віднесена до решти чинників.

Змінні, що мають близькі факторні навантаження більш, ніж в одному факторі, вилучалися з аналізу, і він повторювався заново доти, поки не була отримана факторна модель, якій притаманні задовільні для завдань нашого дослідження характеристики.

Далі ми опишемо цю модель, співвідносячи отримані результати з поставленими в нашому дослідженні завданнями.

До першого фактора увійшли переважно параметри тесту «Хто Я?». Найбільші навантаження в ньому мають такі змінні, як *усвідомлення унікальності* за кількістю

індивідуальних характеристик (факторне навантаження 0,93), кількість використаних прикметників (0,90) і диференційованість ідентичності (0,83).

Тобто його психологічний зміст в основному визначається кількістю індивідуальних характеристик (у співвідношенні з соціальними), використаних для опису власного Я, виразністю емоційного компонента самоописів, та загальною кількістю характеристик у них.

Решта дев'ять параметрів доповнюють це основний зміст. Так, до чинника увійшли всі параметри, за допомогою яких у нормативній інтерпретації описується статева ідентичність. Тому ми можемо вважати, що оцінка піддослідних за даним фактором тим вища, чим чіткіше в само описах проявляються ознаки добре усвідомленої і структурованої ідентичності. У нашому контексті це відповідає високому ступеню суб'єктності, що є однією з провідних умов відповідальної поведінки. Назва, яку, на наш погляд, відображає зміст, - *Чіткість ідентичності*.

До другого фактора, що пояснює 12,2 % загальної дисперсії, увійшли чотири змінних, які в тесті «Незакінчені речення» відображають ставлення до минулого і до майбутнього, і вісім з десяти шкал СБМДО.

Характерними для визначення змісту, вираженого нами в назві *Здорова темпоральність*, є такі особливості. По-перше, факторні навантаження ставлення до майбутнього трохи вищі, ніж до минулого (відповідно 0,63 і 0,52), що природно для молодих людей. По-друге, факторні навантаження клінічних шкал, на протипагу до темпоральних, негативні й приблизно рівні. Тобто, без виділення якого-небудь конкретного психічного розладу можна вважати, що найбільш високі оцінки за цим фактором у респондентів з мінімумом клінічних симптомів за СБМДО (ММРІ) і позитивним емоційним ставленням як до минулого, так і до майбутнього. Останнє особливо важливо в контексті відповідальності, оскільки збалансованість у свідомості різних часових періодів є однією з умов для відповідальної поведінки. Саме те, що темпоральні та клінічні характеристики протилежною виразністю об'єдналися в один фактор, є непрямим доказом того, що клінічні порушення пов'язані з відношенням до часу і його переживанням.

До третього фактора увійшли дев'ять змінних, і разом вони пояснюють 12,1 % загальної дисперсії. Найбільші навантаження в них має *усвідомлення своєї унікальності (за кількістю соціальних ролей)* (0,88), кількість іменників у самоописах (0,84), і вираженість нейтральної валентності ідентичності. Негативні навантаження в ньому виражають *страхи і побоювання, а також усвідомлення провини в «Незакінчених реченнях»*. Таким чином, респонденти, які мають високі оцінки з даного фактору високою мірою усвідомлюють свою унікальність як носія соціальних ролей, їх статорольова ідентичність виражена чіткіше, ніж безпосередньо фізична, і вони відчувають менше напруги через провини і страх. Очевидно, що мова йде про ступінь соціальної адаптованості, що дозволяє усвідомлювати себе саме як соціальний суб'єкт. Тому цей фактор ми назвали *Прийняття усвідомлення себе*.

Четвертий фактор склали сім змінних, разом вони пояснюють 9,3% загальної дисперсії: кількість згадок і середнє емоційне навантаження в таких сферах за тестом «Незакінчені речення», як ставлення до сім'ї, протилежної статі і до матері. При цьому провідним є позитивне ставлення до матері (0,83). Оскільки об'єкти цих сфер відносин явно носять соціальний характер, фактор був названий *Соціалізованість*. Респондентів, що мають за цим фактором високі оцінки, можна охарактеризувати як схильних до прийняття усвідомлення і розвитку своїх соціальних відносин. Вище вже розглядався соціальний аспект відповідальності, і об'єднання в один фактор саме цих параметрів підтверджує його актуальність.

До п'ятого фактора, що пояснює 7,4% загальної дисперсії, увійшли з негативними навантаженнями суми балів та середні емоційні навантаження у сферах: ставлення до друзів (-0,83) і до колег (-0,58). Іншими словами, респонденти, які мають високі навантаження за даним фактором, негативно ставляться до свого професійно-соціального оточення. Позитивним є навантаження за даним фактором у корекційній шкалі СБМДО (ММРІ) (0,66), що відбиває прагнення людини демонструвати оточенню свою *маску*, а не сутність. Ми назвали цей фактор *Відчуженість*.

Об'єднання в один фактор саме цих шкал також може бути пояснене в контексті

відповідальності: вона реалізується насамперед у соціальних відносинах за умови достатньої відкритості. Якщо ж респондент має високий бал за даним фактором, то реалізація відповідальності явно буде ускладнена, його психічна енергія буде значною мірою йти на формування якогось образу для людей, що його оточують, яких він побоюється або просто не любить.

Шостий фактор (6,2% загальної дисперсії) склали наявність у самоописах «Хто Я?» теперішнього часу (-0,76), кількості дієслів у них (-0,74), вираженість негативного ставлення до якості *добрий* (-0,61), а також середнього емоційного навантаження ставлення до керівництва в «Незакінчених реченнях». Як можна бачити, всі навантаження негативні, тобто при високих значеннях цього фактора у свідомості мало подано сьогодення і дії, що створює умови для безвідповідальності, а люди взагалі уявляються як злі, особливо начальство. Тому фактор названий *кілька дещо епатажно - Злісна безвідповідальність*. Мається на увазі те, що респонденти, які отримали за цим фактором високі оцінки, уникають соціальної взаємодії, агрибуючи і проектуючи власну агресію і підозрілість на оточення. У контексті нашого дослідження очевидно, що це спосіб уникнення відповідальності.

Таке емпіричне групування змінних у факторах вельми чітко вказує на характер зв'язку різних аспектів особистості, соціальних відносин та ідентичності.

Висновки. На підставі емпіричного групування респондентів, індивідуально-психологічних властивостей респондентів і особливостей соціальних відносин встановлено, що факторна структура найбільше відповідає підходу до відповідальності як до аспекту функціонування суб'єкта життєдіяльності (С. Д. Максименко, М. В. Савчин та ін.). Зокрема, при цьому визначено, що найбільш яскраво відповідальність наявна у сфері соціальних відносин, що є первинними для суб'єкта життєдіяльності. Крім того, вона проявляється на дієвому рівні, що можна виявити за допомогою таких лексико-семантичних характеристик, як наявність у самоописах дієслів та іменників. Для відповідальної особистості невід'ємною властивістю є виражений соціальний інтерес і позитивність ставлення до оточення при

одночасно високому рівні власної відкритості. Важливим є усвідомлення себе, при цьому найбільш інтегрованою (яка визначає зміст провідного чинника) характеристикою є чіткість соціальної ідентичності, яка проявляється у високій диференційованості та розмаїтті самоописів.

Головним же результатом даного етапу дослідження є чітко встановлений зв'язок між теоретичною концепцією і відповідною емпіричною моделлю. Це дозволить розв'язати й інші завдання, поставлені в дослідженні.

Перспективи подальшого дослідження. На даному етапі дослідження було виконано побудову емпіричної моделі, яка, з одного боку, дозволила обрати теоретичну основу для подальшого аналізу результатів. З іншого, вона є

операціональною основою цього аналізу. Використовувати цю модель надалі, на наш погляд, найбільш раціонально для зіставлення підгруп, що розрізняються за тими параметрами, які відображають різні ситуації життєдіяльності. Це може бути зіставлення студентів різних спеціальностей і різних етапів навчання. Можливим є також виділення певних типів відповідальності, знання яких може бути дуже корисним при прогнозуванні результатів навчання й індивідуальній роботі зі студентами. Ще одним напрямком подальшого дослідження може бути більш диференційований опис взаємозв'язків між параметрами, що відображають різні аспекти феномена відповідальності: особистості, її соціальних відносин та ідентичності.

Література:

1. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / К. А. Абульханова-Славская. – М.: Мысль, 1991. – 299с.
2. Савчин М. В. Вікова психологія: навчальний посібник / М. В. Савчин, Л. П. Василенко. - К.: Академвидав, 2005. – 360с.
3. Муздыбаев К. Психология ответственности / К. Муздыбаев. – М.: Наука, 1983. - 240с.
4. Румянцева Т. В. Психологическое консультирование: диагностика отношений в паре / Т. В. Румянцева. – СПб., 2006. - С. 82 – 103.
5. Шнейдер Л. Б. Профессиональная идентичность: теория, эксперимент, тренинг / Л. Б. Шнейдер. – М.: МОДЭК, 2004. – 600с.

Tetyana Alekseyeva, Docent, Candidate of Psychological Sciences

FACTOR STRUCTURE OF RESPONSIBILITY PHENOMENON

The theoretical and methodological approaches to the problem of an individual's internal responsibility are considered in the article. The process of higher school students' of different specialties training is chosen as a field of research of responsibility. Carried out the empirical defining of the psychical features' structure in which internal responsibility occurs. Specific individual and psychological features are defined by the author. Identity peculiarities in different spheres of vital activity are taken into account too.

One can definitely observe the responsibility phenomenon in the sphere of social relationships, which are primary for a subject's vital activity. On the effective level responsibility is exposed with the help of such lexico-semantic characteristics as the verbs and nouns to be presented in the self-description. Social interest and positive attitude towards reality under high level of self openness are the inseparable features of a responsible person. The process of self-actualization is of great importance; and the most integrated characteristic, which defines the content of a leading factor, is accuracy of social identity. It appears under a high level of differentiation and variety of self-descriptions.

The factorial model is compiled on the data obtained. This model serves as the basis for responsibility mechanism description within the process of professional promotion.

Key words: responsibility, subject of vital activity, professional promotion, external and internal responsibility, professional identity, factorial model.

ПСИХОДІАГНОСТИЧНІ МОЖЛИВОСТІ ТЕСТУ Г. ХЕКГАУЗЕНА ДЛЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО ВІДБОРУ КАДРІВ ДО ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Стаття присвячена висвітленню підходів до діагностики мотивації професійного вибору кандидатів на службу в органах внутрішніх справ і представляє результати авторського дослідження психодіагностичних можливостей тесту Хекгаузена.

Ключові слова: психологічна діагностика, мотивація досягнення і уникнення невдачі.

Статья посвящена рассмотрению подходов к психодиагностике мотивации профессионального выбора кандидатов на службу в органах внутренних дел и представляет результаты авторского исследования психодиагностических возможностей теста Хекгаузена.

Ключевые слова: психологическая диагностика, мотивация достижения и избегания неуспеха.

Постановка проблеми. Упродовж багатьох років практичні психологи органів внутрішніх справ (ОВС) України відчували серйозні утруднення у процесі виявлення рівня і структури мотивації кандидатів на службу в міліції. Проблеми виникали у зв'язку із тим, що мотиви професійного самовизначення складно діагностуються при застосуванні традиційних і поширених у системі ОВС опитувальників (Б.Г. Бовіна, Б. Басса, Є. Климова, Дж. Роттера тощо), які характеризуються невисокою надійністю і валідністю [1-4]. Відомо, що кандидати на службу в ОВС нерідко прагнуть приховати реальні ваблення і потяги, якими вони керуються при виборі правоохоронної професійної діяльності, намагаються дати соціально схвалювані відповіді, які не відповідають реальному стану речей і дійсним мотивам обстежуваних, тому виявлення істинних, глибинних, іноді прихованих мотивів і рушійних сил особистості потребує використання більш досконалого і ефективного психодіагностичного інструментарію.

Тест Хекгаузена являє собою методику, спрямовану на дослідження сили та напрямлення мотивів особистості. Автор тесту – Ганс Хекгаузен – є відомим дослідником і розробником низки психодіагностичних методик у галузі вивчення поведінкових детермінант, автором відомої у нашій країні монографії «Мотивація і діяльність» (1986). У процесі розробки даного мотиваційного тесту Хекгаузен спирався на концепцію Дж. Аткинсона та Д. Макклелланда, згідно з якою уся складність мотиваційної сфери зводиться до двох основних структурних компонентів: мотивації, спрямованої на досягнення успіху та мотивації, пов'язаної із

уникненням невдачі [5]. Категорія "мотив" у розумінні Хекгаузена включає в себе потреби, уподобання, схильності, прагнення та потяги. Кожне із цих понять характеризує динамічний аспект людської активності, ціннісне ставлення, мету, до якої прагне індивід та засоби її досягання.

Виклад основного матеріалу. Нами поставлено завдання визначити можливості використання тесту Хекгаузена з метою діагностики мотиваційної сфери кандидатів на службу в ОВС України (застосовано модифікацію цього методу, запропоновану Є.О. Калініним і В.Г. Норакидзе у 1972 році) [4]. В якості стимульного матеріалу, використовувались шість картинок, на яких зображені фрагменти службово-виробничих ситуацій. В процесі виконання методики виділяються основні позиції (ознаки), підрахунок яких дозволяє вирахувати і зіставити два провідних мотиви: мотив досягнення і мотив уникнення. Здійснено експериментальне обстеження вибірки працівники міліції (170 осіб, чоловіки, група включала працівників підрозділів міліції громадської безпеки віком 24 - 32 роки, 94 особи характеризуються експертами як успішні професіонали).

Кожному респонденту пропонується відповідати на наступні питання:

1. Що тут відбувається і хто ці люди?
2. Як виникла ця ситуація, що сталося перед цим?
3. Про що думає кожна зображена на картинці людина, чого кожна з них хоче?
4. Що станеться далі, чим усе закінчиться?

Кожна картинка може експонуватися на екрані у вигляді діапозитива.

Інструкція, яка надавалась

обстежуваним до початку дослідження, звучить так:

"Це тест для дослідження фантазії і здатності до уяви. Вам послідовно пред'являтимуться картинки. У Вашому розпорядженні є трохи часу для того, щоб розглянути зображення і потім п'ять-десять хвилин для того, щоб скласти по ньому невеличку історію. Перед Вами лежить подвійний аркуш для запису невеличкої розповіді по кожній з шести картинок. Якщо буде потрібно більше паперу, можете використовувати додаткові листи. Кожного разу ставляться чотири приведені вище питання. Вони повинні допомогти Вам в найкоротший час вигадати певну історію: опишіть, яка ситуація на картині, що тут відбувається, хто ці люди; як виникла ця ситуація, що сталося перед цим; про що думає кожна зображена на картинці людина: чого вона хоче, що станеться далі і чим все закінчиться. Прагніть витратити на кожну картинку не більше 10 хвилин. У цьому тесті немає правильних або неправильних відповідей. Ви можете абсолютно вільно придумати будь-яку історію, яка вам спаде на думку. Оповідань може бути більше ніж одне на кожну картинку. Намагайтеся скласти живі та цікаві історії, намагайтеся працювати якнайшвидше, щоб укластися за часом. Пам'ятаєте: важливим є Ваша історія, а не те, як Ви її написали, тому якщо зробите помилку – просто перекресліть її і пишьте далі. Якщо потрібно більше місця – то використовуйте зворотну сторону аркуша".

Тестування проводиться в кімнаті, де немає сторонніх людей і респондент почуває себе вільно та спокійно. Кожна розповідь обробляється окремо за допомогою ключа, що допомагає при інтерпретації тексту; виділяються наступні категорії мотивації: досягнення успіху (позначається як ОУ – очікування успіху) і уникнення невдачі (позначається як ОН – очікування невдачі). Потім підраховується кількість згадок цих категорій по кожному виду мотивації: спочатку для окремих оповідань, а потім по усьому експерименту в цілому. Загальна кількість згадок категорій для кожного з видів мотивації свідчить про міру її інтенсивності. Кожна категорія кількісно прирівнюється до одного балу.

Досвід роботи з методикою показав, що середній рівень вираженості інтенсивності мотивації досягнення складає 12 балів, а

мотивації уникнення невдачі – 6, тобто їх співвідношення в середньому 2:1. Окрім кількісної обробки здійснюється змістовна інтерпретація розповіді.

При цьому звертається увага на наступні моменти:

- тематичний комплекс;
- наявність потреби досягнення успіху або уникнення невдачі;
- детермінанти діяльності досягнення – надія на успіх або очікування невдачі;
- перспективи задоволення потреб;
- перешкоди для задоволення потреб (внутрішні та зовнішні);
- ставлення до подолання перешкод (активне і пасивне);
- засоби подолання;
- наявність інших потреб.

Оповідання, що складаються респондентом, зазвичай, містять значно більше інформації, ніж дозволяє виділити пропонований ключ. Для повнішої характеристики мотиваційно-потребової сфери доцільно додатково використовувати рекомендації щодо аналізу матеріалів Тематичного апперцептивного тесту Мюррея. За результатами усіх шести оповідань складається загальне уявлення про особливості мотивації досягнення обстежуваного.

Звертається увага на те, як кількісно виражені і співвідносяться мотивація досягнення успіху і мотивація уникнення невдачі. Розкривається сфера досягнення, описуються перспективи задоволення потреб, перешкоди, які стоять на шляху їх задоволення, причини блокування потреб, засоби їх подолання. Також розкриваються особливості зв'язку мотивації досягнення з іншими потребами особистості (дружба, допомога іншим, підтримка, ігри, задоволення тощо).

Оскільки короткі рекомендації не вичерпують різноманіття форм аналізу матеріалу, тому слід підходити до інтерпретації творчо, з орієнтацією на конкретну ситуацію і цілі обстеження.

У ключах для оцінки показників тесту використовуються короткі позначення, що відбивають сутність феноменів.

Ключ для виявлення **надії на успіх ("НУ") (мотивація досягнення)** включає наступні категорії:

1. *Потреба у досягненні і в успіху ("ПУ")*. Враховується тоді, коли людина

ставити перед собою позитивно сформульовану мету досягнення або виконання певної роботи. Бажання і надії, спрямовані на досягнення цілі, враховуються як "ПУ". Коли бажання або надії відносяться до обставин, що лежать поза сферою впливу і дій обстежуваного, зараховується не "ПУ", а "ОН" (очікування неуспіху).

2. *Інструментальна діяльність ("Г")*. "Г" враховується тоді, коли респондент (чи група) в межах робочої ситуації або діяльності, спрямованої на досягнення, зробила що-небудь, що наблизить її до досягнення або вирішення завдання без допомоги інших. Висловлювання, у яких фігурують слова «уважно», «ретельно», «прискіпливо» тощо, а також «слухати», «дивитися» для того, щоб чому-небудь навчитися, зуміти це робити самостійно, зараховуються як «Г». Тобто, для отримання оцінки «Г» респондентом має бути названа фактична діяльність. Усі висловлювання, що вказують на завершення певної діяльності (закінчувати, робити висновок, завершувати), як «Г» не зараховуються, так само як висловлювання, які вказують на результат діяльності.

3. *Очікування успіху ("ОУ")*. Очікування успіху з боку однієї або декількох осіб в межах діяльності або досягнення запланованого результату, пов'язані з впевненістю в успіх і розглядаються як "ОУ". В будь-якому разі, в розповіді має йтися про чітке позитивне очікування успіху. Якщо очікування успіху пов'язане з певною умовою, то "ОУ" не зараховується, оскільки в цьому випадку очікування успіху ставиться в залежність від виконання внутрішньої або зовнішньої умови.

4. *Похвала ("П")*. "П" враховується, якщо респондент відмічає або нагороджує когось за ефективну працю, високі результати. Нагородою можуть слугувати різні матеріали незалежно від їх цінності.

5. *Позитивний емоційний стан ("Е+")*. Враховуються всі позитивні емоційні стани в межах спрямованої на досягнення діяльності, активного оволодіння знаннями, досягненнями або успіхом. Самовихваляння або думки, які виражають позитивну самооцінку, враховуються як "Е+", якщо вони відносяться до успішної діяльності. Як "Е+" не враховуються висловлювання, що стосуються позитивного емоційного стану і водночас виражають очікування успіху. Щоб

уникнути дублювання, у таких випадках приписується символ "ОУ".

6. *Тема успіху ("ТУ")* - оціночна категорія, яка враховується в розповіді за наявності певних ознак успіху, при відсутності показників неуспіху (за винятком негативного емоційного стану ("Е-") і очікування неуспіху ("ОН")). Тема успіху враховується в двох випадках. По-перше, коли з категорій успіху є щонайменше "ПУ" або "ОУ". По-друге, коли з категорій неуспіху відзначаються лише "Е-" і "ОН". Про оповідання, що відповідають цим умовам, можна сказати, що описувана в них діяльність визначається швидше надією на успіх, ніж страхом перед неуспіхом. Наявність інших тем, що не відносяться до діяльності, не впливає на "ТУ".

Ключ для виявлення **страху перед неуспіхом ("СН") (мотивація уникнення невдачі)** включає наступні категорії.

1. *Потреба в уникненні неуспіху ("УН")*. "УН" враховується в усіх випадках, коли відкрито висловлюється або може бути виявлена (за деякими ознаками) потреба, намір, бажання чи надія уникнути неуспіху в діяльності, спрямованої на досягнення. "УН" враховується, коли респондент (або група) в історії ставлять перед собою негативно сформульовану мету. "УН" також враховується, якщо в розповіді висловлюється бажання чи надія на подію, яка може попередити або послабити можливий неуспіх.

Якщо негативно сформульований намір, надія або бажання знаходяться в безпосередньому зв'язку з висловлюванням, яке дозволяє зробити висновок про приховану тенденцію до досягнення мети або успіху, то враховується "ПУ", а не "УН". Якщо бажання чи надії відносяться до обставин, які знаходяться поза сферою впливу і діяльності особи, то "УН", також не враховується.

В разі, якщо респондент не може прийняти рішення або не може виконати роботу на очах у інших через страх неуспіху – це оцінюється як "УН". Водночас, якщо зрозуміло, що йдеться лише про соціально обумовлені побоювання та почуття неповноцінності, які не ґрунтуються на невдачі, "УН" не враховується.

2. *Інструментальна діяльність для уникнення неуспіху ("ТУН")*. "ТУН" враховується, якщо респондент уникає або

збирається уникнути негативного результату. Сюди відносяться передусім всі види інструментальної діяльності, що служать для уникнення неуспіху. Часто ці інструментальні діяльності складаються з контролю та перевірок власної активності, що робиться ініціативно. Іноді вже існує невдача, яка спонукає до особливої інструментальної діяльності.

"ГУН" також враховується, коли висловлювання про діяльність мають позитивне формулювання але явно є реакцією на попередній неуспіх і якщо хто-небудь намагається уникнути наслідку неуспіху, що вже настав. Сюди відносяться також випадки, коли респондент не приймає виправдану критику, намагається ізолювати себе від неуспіху за допомогою відмовок і прикрашання (раціоналізація та брехня). Не враховуються як "ГУН" всі випадки обману і підробки.

Водночас, "ГУН" враховується, коли респондент: а) пред'являє свою роботу іншим для оцінки або перевірки (без їх вимоги); б) звертається до інших за порадою і допомогою, щоб уникнути труднощів, що виникли в роботі; в) просить іншого про допомогу у діяльності, де респондент не має відповідної кваліфікації.

"ГУН" слід враховувати, якщо діяльність припиняється, сповільнюється, погіршується або взагалі не може тривати, коли людина думає про щось стороннє, займається тим, що не має відношення до діяльності у сюжеті. У розповіді має бути обумовлено, що саме людина робить замість діяльності, спрямованої на досягнення. Перервана або припинена діяльність повинна виконуватися самою людиною. Перерви і сторонні види діяльності, що включаються після основної цілеспрямованої діяльності, не враховуються як "ГУН", так само, як і планові перерви у роботі.

Якщо діяльність людини припиняється кимось іншим, то "ГУН" враховується в одному особливому випадку – коли з тексту абсолютно зрозуміло, що це подобається працюючій людині.

3. *Очікування неуспіху ("ОН").* Означає очікування однією або декількома особами того, що в процесі діяльності настане неуспіх (або будь-яка інша висловлена невпевненість з приводу можливості досягнення мети). Очікування неуспіху (чи невпевненість в успіху) повинно висловлюватися однією з

осіб в розповіді, а не бути об'єктивною констатацією факту респондентом. "ОН" враховується і у тому випадку, коли очікування неуспіху відноситься до явищ, що знаходяться поза особистою сферою діяльності і впливу. Як "ОН" враховуються побоювання або очікування соціальних наслідків можливого неуспіху, якщо при цьому очевидним є співвідношення між неуспіхом і негативним ефектом.

Висловлені обстежуваним бажання і надії ("сподіватися", "сподіваюся"), що відносяться до досягнення власної мети, зазвичай, відображують упевненість в настанні успіху. Вони враховуються як потреба в успіху ("ПУ").

4. *Критика ("К").* Відкрита критика, що виражається респондентом у розповіді враховується як "К". Критика повинна відображувати недоліки діяльності, пов'язаної з досягненнями, в якій бере участь респондент. Як "К" враховується не лише критика, а й попередження, кепкування, покарання, штрафні завдання, догана, звільнення за погану роботу тощо. "К" враховується також, коли респондент залишає відкритою можливість критики.

Висловлювання типу: "Вчитель думає: цей ледар знову нічого не вивчив" – не відносяться до категорії "К", оскільки тут йдеться не про відкриту критику. "К" не враховується, якщо хто-небудь лише відмічає недоліки роботи іншого, наприклад, якщо викладач ставить учневі погану оцінку, не висловлюючи при цьому критику. Критика, покарання за підробку, обман, халтуру теж не враховується як "К".

5. *Негативний емоційний стан ("Е-").* Як "Е-" враховується негативний емоційний стан під час діяльності, яка пов'язаний з неуспіхом описуваної людини, її нездатністю продовжити діяльність. "Е-" враховується, якщо респондент залишає відкритим питання з приводу того, як закінчиться робота (успіхом або неуспіхом), і в залежності від цього у людини виникне позитивний або негативний емоційний стан. "Е-" не враховується, якщо хто-небудь відчуває заздрість через те, що діяльність іншого виявилася успішною, коли хто-небудь відчуває невпевненість, розгубленість, висловлювання, які відбивають негативні емоційні стани, які супроводжуються одночасно очікуванням неуспіху (у цих випадках приписується тільки "ОН" (очікування неуспіху)).

6. *Неуспіх або тема неуспіху ("Н")*. "Н" враховується, якщо діяльність закінчується неуспіхом, в розповіді згадується неуспіх у минулому, який не усувається відповідною особою. Якщо неуспіх (у тому числі і у минулому) згадується респондентом лише як можливий або вірогідний, історія після неуспіху закінчується позитивними намірами, інструментальною діяльністю після неуспіху (навіть тоді, коли ця діяльність робить вірогідним подальший сприятливий результат), якщо констатується неуспіх певної особи в розповіді, який надалі усувається кимось без участі особи, яка викликала цей неуспіх. Якщо недоліки спричиняють за собою невиконання поставлених завдань (наприклад, контрольної роботи), то "Н" також зараховується.

"Н" не зараховується, якщо після констатації неуспіху у кінці говориться, що власна мета все ж таки досягається тією ж самою особою (навіть за сприяння інших людей).

Під досягненням "власної мети" слід розуміти не лише виправлення неправильно виготовленого об'єкту діяльності (деталь, документ), але і оволодіння робочим процесом, учбовим матеріалом або готовність до діяльності, а також виправлення неправильності шляхом додаткової роботи.

"Н" не враховується, якщо: респондент залишає відкритим питання про неуспіх як альтернативну можливість або визначає умови, за яких вірогідний неуспіх; якщо неуспіху не надається значення ким-небудь з людей в розповіді або самим респондентом; якщо у кінці розповіді ясно вказується, що врешті-решт усе закінчиться добре; якщо виразно вказується на те, що неуспіх викликаний чисто зовнішніми обставинами, за які відповідна особа не може бути відповідальна (лінь не є неуспіхом, оскільки тут не йдеться про невиконання якої-небудь діяльності, тому "Н" не враховується). "Н" не враховується і в тих випадках, коли учень не виконує домашнього завдання або неухвально. Тема неуспіху ("Н") враховується в розповіді за наявності певних категорій неуспіху і за відсутності категорій успіху (за винятком інструментальної діяльності ("І")). "Н" враховується, якщо присутня хоча б одна з зазначених категорій неуспіху, а з категорій успіху присутні тільки інструментальні складові "І".

Відносно оповідань, що задовольняють

цим вимогам, можна припустити, що описувана в них цілеспрямована діяльність визначається переважно страхом перед неуспіхом. Наявність інших, не пов'язаних з неуспіхом побічних тем, не впливає на "Н".

При інтерпретації результатів тесту психологу необхідно враховувати наступні загальні рекомендації.

1. Кожна категорія обох ключів враховується тільки тоді, коли відповідне висловлювання відноситься до діяльності, тобто до тематичного комплексу "робота", "досягнення і професія". Якщо на передній план висувуються інші теми, наприклад соціальні (спілкування, престиж, страх перед керівництвом) або інші (задоволення, гра, агресія), в таких випадках не йдеться про діяльність, спрямовану на досягнення. Якщо в розповіді згадується робоче місце, завдання, навчання, начальник, то діяльність зараховується, якщо ці згадки не відносяться до яких-небудь сторонніх категорій. Ситуації, пов'язані з оцінкою і навчанням (викладати, роз'яснювати, надавати допомогу, виправляти), не враховуються як досягнення, оскільки ці види діяльності або потреби витікають з соціальних стосунків викладача і учня, учня і майстра тощо.

Тільки у тих випадках, коли навчання або оцінка іншої людини, безсумнівно, можуть бути віднесені до успіху або неуспіху (наприклад, висловлюється бажання бути хорошим викладачем, підтримати реноме фірми) – потреби вважаються такими, що відносяться до досягнення.

Висловлювання з приводу діяльності, які кваліфікуються як можливість або вірогідність, враховуються психологом (за винятком випадків, коли обстежуваним вказується дуже мала вірогідність події). Якщо перед психологом виникає альтернатива, то обидві можливості мають враховуватися, виключенням є альтернативні висловлювання, пов'язані з результатом діяльності. Зазвичай це відноситься до позитивного або негативного емоційного стану ("Е+", "Е-"), а також до похвали або критики ("П", "К"). Тоді враховується тільки негативна можливість – "Е-" або "К". Якщо альтернативне висловлювання торкається результату самої діяльності (наприклад: "Його чекає успіх, або неуспіх"), то відповідь ніяк не враховується (те ж саме справедливе для умовних висловлювань ("якщо, у випадку..."), які враховуються лише якщо відносяться до діяльності).

2. Часова орієнтація висловлювання (тобто, відноситься висловлювання у часі до минулого, сьогодення або майбутнього) не має значення.

3. "ОУ" і "ОН" враховуються тільки тоді, коли йдеться про думки або висловлювання героїв розповіді, а не про об'єктивну констатацію, думку і коментарі респондента. Висловлювання, пов'язані з третім питанням інструкції, розглядаються як думки, висловлювання, наміри людей, навіть якщо це спеціально не вказується.

4. Протилежні категорії обох ключів, як наприклад "ОУ" і "ОН", "Е+" і "Е-", можуть враховуватися в одній розповіді одночасно. (Тільки теми успіху і неуспіху взаємно виключаються: одна розповідь може містити тільки одну тему.

5. Якщо не зрозуміло, до якої категорії відноситься висловлювання, і це неможливо вирішити за допомогою ключа, то ніяка оцінка не зараховується.

Таким чином, надія на успіх ("НУ") (*мотивація досягнення*) включає наступні категорії:

1. Потреба в досягненні і успіху ("ПУ").
2. Інструментальна діяльність ("Г").
3. Очікування успіху ("ОУ").
4. Похвала ("П").
5. Позитивний емоційний стан ("Е+").
6. Тема успіху ("ТУ")

Страх перед неуспіхом ("СН") (*мотивація уникнення невдачі*) включає категорії:

1. Потреба в уникненні неуспіху ("УН").
2. Інструментальна діяльність для уникнення неуспіху ("ІУН").
3. Очікування неуспіху ("ОН").
4. Критика ("К").
5. Негативний емоційний стан ("Е-").
6. Неуспіх ("Н").

Експериментальне обстеження вибірки 170 працівників міліції (94 особи характеризуються експертами як успішні професіонали) показало, що для даної групи середньостатистична норма суми показників мотивації, пов'язаної із надією на успіх, співвідноситься з сумою показників мотивації уникнення невдачі як 2:1. При цьому, середня величина кожного показника відповідно дорівнює 12 – 14 і 6 – 8.

Досвід застосування мотиваційного тесту в комплексі з іншими психодіагностичними методиками (СМДО - стандартизований метод обстеження

особистості, МКВ – метод кольорових виборів, ДМО – метод діагностики міжособистісних стосунків, МПВ - метод портретних виборів Сонді) показав, що високі бали мотивації досягнення (вище 14 балів) характерні для працівників ОВС гіпертичного складу особистості, збудливих, схильних до лідерства, авторитарних, незалежних, наполегливих у досягненні мети, схильних до ризику, агресивних і конфліктних в міжособистісних контактах, з високою самооцінкою. Навпаки, високі бали показників мотивації уникнення неуспіху (вище 10 при заниженій мотивації досягнення) характерні для працівників гіпотимного типу реагування, гальмівних, тривожних, невпевнених в собі, сензитивних, з низькою самооцінкою.

Низький або навіть нульовий показник мотивації уникнення невдачі при підвищених балах мотивації досягнення зустрічається у осіб, які відрізняються поспішністю в ухваленні рішень, шукають визнання, імпульсивних, необережних, поривчастих і надмірно емоційних.

Низькі показники мотивації досягнення характерні для працівників з можливими депресивними станами, невротичними розладами, а також такими, що відрізняються надмірною м'якістю характеру, рисами залежності, конформністю і песимістичністю.

У цілому для групи успішних працівників характерний наступний усереднений мотиваційний профіль за тестом Хекгаузена:

$$1. \text{НУ} : \text{СН} = 12,0-13,5 : 6,0-7,5;$$

який можна вважати найбільш сприятливим для службової діяльності в ОВС.

Допустимими варіантами мотиваційних профілів можна вважати профілі:

які відображують переважання стеничного типу реагування із значним із переважанням мотивації досягнення над мотивацією уникнення невдачі:

$$2. \text{НУ} : \text{СН} = 13,6-14,5 : 4,0 : 6,0;$$

із переважанням мотивації досягнення і нормативними показниками мотивації уникання:

$$3. \text{НУ} : \text{СН} = 13,6-15,0 : 6,0 : 7,5;$$

із завищеними показниками мотивації уникнення невдачі і нормативними індексами мотивації досягнення:

$$4. \text{НУ} : \text{СН} = 12,0-13,5 : 7,6 : 10,0;$$

Питання психології

із незначно зниженими показниками мотивації досягнення і нормативними варіантами індексів мотивації уникнення:

5. НУ : СН = 9,0-12,0 : 6,0 : 7,5;

Інші варіанти мотиваційних профілів, особливо у яких значення мотивації уникнення неспіху перевищують 10 балів, дуже низькі (менше 3 балів), або значення мотивації досягнення переважають 16 балів чи зменшуються до 8 балів і нижче рекомендується вважати несприятливими для професійної діяльності в ОВС.

Висновок. Мотиваційний тест Хекхаузена наразі широко застосовується фахівцями в спортивній і організаційній психології, при дослідженні виробничих і навчальних колективів, в роботі з учнями шкіл, училищ і студентів вищих навчальних закладів, при розстановці кадрів і комплектуванні екіпажів та команд, у

медичній психології з диференційно-діагностичною метою та у процесі роботи з психотерапевтичними групами.

Наведені значення показників для співробітників ОВС є орієнтовними і не піддаються жорсткій стандартизації, в інтерпретації кожного конкретного випадку багато що залежить від ситуації. Тому, кількісні показники тесту, на наш погляд, можуть використовуватись для внутрішньогрупового ранжування з метою виявлення осіб з домінуванням тієї або іншої мотиваційної спрямованості. Більш глибоке дослідження особистісних властивостей кандидатів на службу в органах внутрішніх справ потребує зіставлення даних мотиваційного тесту Хекгаузена з результатами інших особистісних опитувальників і психодіагностичних методик.

Література

1. Основные виды деятельности и психологическая пригодность к службе в системе органов внутренних дел /Под ред. Б.Г. Бовина, Н.И. Мягих, А.Д. Сафронова. – М.: ВНИЦ МВД, 1997. – 286 с.
2. Петров В.Е. Система психологического обеспечения профессиональной деятельности МВД России.- М.: Абсолют, 2007.- 208 с
3. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. – СПб.: Питер, 2003. – 512 с.
4. Собчик Л.М. Психология индивидуальности. Теория и практика психодиагностики. – СПб.: Речь, 2003. – 624 с.
5. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности (Основные положения, исследования и применение): Пер. с англ. – СПб: Питер Пресс, 1997. – 608 .

Barco VI, Doctor of Psychology, professor **POSSIBILITIES G. HEKHAUZENA TEST FOR PSYCHOLOGICAL RECRUITMENT TO THE POLICE**

The article is devoted to main approaches to psychological diagnostic of professional motivation and describes the results of author's investigation of Heckgauzen's test diagnostic possibilities.

Key words: psychological diagnostic, motivation of achivement and avoiding of failure.

**ЗАСАДНИЧА РОЛЬ ІНТЕГРАТИВНОГО ПІДХОДУ У СТАНОВЛЕННІ
ПРОФЕСІЙНОЇ САМОІДЕНТИЧНОСТІ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ**

Стаття присвячена проблемі дослідження професійної самоідентичності майбутніх психологів та застосуванню інтегративного підходу до її вирішення. Доведено продуктивність використання для аналізу та формування самоідентичності моделі структури логічних рівнів, що дає змогу цілісно та вичерпно описати принципово різні контексти, в яких відбувається становлення самоідентичності. Запропонований підхід до формування професійної самоідентичності студентів-психологів являє собою природний процес інтеграції структури суб'єктивного досвіду студентів, де кожен наступний рівень – є узагальненням попереднього.

Ключові слова: самоідентичність, методологія вивчення самоідентичності, інтеграція, інтегративний підхід, суб'єктивний досвід, структура суб'єктивного досвіду, структура логічних рівнів.

Статья посвящена проблеме исследования профессиональной самоидентичности будущих психологов и применению интегративного подхода к ее решению. Доказано продуктивность использования для анализа и формирования самоидентичности модель структуры логических уровней, что позволяет целостно описать принципиально различные контексты, в которых происходит становление самоидентичности. Предложенный подход к формированию профессиональной самоидентичности студентов-психологов представляет собой естественный процесс интеграции структуры субъективного опыта студентов, где каждый следующий уровень - является обобщением предыдущего.

Ключевые слова: самоидентичность, методология изучения самоидентичности, интеграция, интегративный подход, субъективный опыт, структура субъективного опыта, структура логических уровней.

Переживання властивої сучасності кризи цінностей, що відбувається як у глобальному, так і в особистісному масштабі, спонукає науку до все глибших концептуальних пошуків у сфері «буття собою» сучасної людини. Кожна наукова область намагається відповісти на цей виклик сьогодення по-своєму. Психологія за таких умов стоїть перед складним завданням забезпечити для людини якомога більше шляхів до свідомого віднаходження себе, своїх адекватних ролей у перенасиченому інформаційному просторі, розмаїтті можливостей самовираження та шляхів самореалізації.

Також зазначимо, що сучасність вимагає нового рівня професійної підготовки взагалі, де психологічна компетенція являється суттєвою, адже інформаційно-технологічні та комунікативно-організаційні вимоги до людської діяльності значно виросли у сучасному світі. Відповідно, наразі підвищується соціальний запит на професії підтримуючого характеру. Саме такою є професія психолога. Питання формування самоідентичності майбутніх психологів та самоідентифікації як процесу формування самоідентичності через переживання, специфічне прийняття та/або відкидання серії соціальних ролей, продовжує бути актуальною сьогодні з багатьох причин. Той, хто підтримує людей у складний момент їх життя, супроводжує в процесі розвитку,

допомагає професійно вирішувати конфлікти – має бути адекватно підготовлений та впевнений у своїх компетенціях. Разом з тим, теорія та практика підготовки фахівців підтримуючих професій вимагає значного вдосконалення.

Зазначене вказує на необхідність застосування інтегративного підходу до вивчення професійної самоідентичності. Серед суттєвих проблем у темі самоідентичності є питання про її функціональну структуру. Крім питання генези, розвитку, рушійних сил та критичних точок у формування ідентичності, важливо розуміти – як саме функціонує самоідентичність, як пов'язані між собою частини її структури та яке навантаження несе кожна з них. Отже, **метою статті** є висвітлення основних рівнів становлення професійної самоідентичності майбутніх психологів на основі інтегративного підходу.

Психологами і філософами ХХ століття здійснена ціла низка досліджень самосвідомості та ідентичності (М.Боришевський, Ю.Бромлей, П.Гнатенко, Е.Еріксон, І.Кон, М. Мід, Ж. Піаже, В.Соловйов, Т. Шибутані, Л.Шнейдер, та ін.). Серед запропонованих багатьма вітчизняними та закордонними дослідниками концепцій ми звернули увагу на підхід Грегорі Бейтсона, що стосується розрізнення рівнів контексту у структурі суб'єктивного досвіду людини. Даний підхід

здобув розвиток і застосування у роботах Роберта Ділтса і відомий зараз як модель «Логічних Рівнів»: оточення, поведінка/стани, здібності/навички, цінності/переконання, ідентичність, місія.

Видатний англо-американський філософ, системний теоретик, антрополог, етолог Грегорі Бейтсон (1904-1980) присвятив значну частину своїх робіт темі розрізнення рівнів узагальнення, на яких відбувається комунікація між людьми як елементами системи. За основу його роздумів було взято зокрема Теорію логічних типів Бертрана Рассела та Альфреда Уайтхеда про ієрархічність висловлювань в логіці, згідно якій кожна логічна функція може мати у якості своїх аргументів тільки ті елементи, які передують їй в ієрархії, тобто оперувати на певному рівні узагальнення можна лише поняттями нижчого рівня узагальнення.

Бейтсон застосував даний підхід до теорії гри та комунікації, дослідження різних видів навчання та психопатології. Так було створено концепцію «подвійного послання» («double bind»), що відкрила шляхи до розуміння природи патологічної комунікації, кібернетичної теорії шизофренії та алкоголізму, а також розуміння ролі системних процесів у формуванні психічних паттернів. Бейтсон вказує: «Людська вербальна комунікація може відбуватися і завжди відбувається на багатьох контрастуючих рівнях абстракції» [1]. Йдеться про те, що розрізнення рівнів узагальнення на якому ведеться комунікація принципово важливе для адекватного розуміння та порозуміння у людському спілкуванні, а неможливість розрізнення цих рівнів – призводить до непорозуміння, зовнішнього або внутрішнього конфлікту, а подекуди – до генерації патологічних психічних станів, таких як шизофренія.

Шизогенною може бути комунікативна система, учасники якої, свідомо або несвідомо, використовують у спілкуванні так звані «подвійні послання». Людина, говорячи дещо, не зовсім має на увазі саме те, що говорить, а його партнер по комунікації опиняється у пастці, в ситуації, коли ризикує в обох випадках розуміння – як «правильному», так і «хибному». Живе спілкування не може бути повністю позбавлене конфліктних впливів та взаємодій. Тому особливій ролі тут набуває можливість «метакомунікації», здатність обговорювати саме спілкування, правдиві наміри та суть послань, робити висновки на

більш високому рівні узагальнень, з якого ситуація стосункової сутички може виглядати інакше. У людській комунікації величезну роль відіграє інтерпретація сказаного, можливість реінтерпретації ситуацій, як для себе самого, так і для співрозмовників.

Очевидно, саме здатність продуктивної інтерпретації та реінтерпретації – є тією навичкою, за допомогою якої психолог допомагає пацієнтові змінити ставлення до вихідної проблеми. Тобто, вміння розрізняти контексти, в яких існують проблеми, та рівні, де може знаходитись вирішення – є однією з головних компетенцій майбутнього психолога, котру він має майстерно використовувати як в роботі з особистим психічним досвідом, так і в професійній діяльності. Як зазначає Бейтсон, для більшості пацієнтів важливою є можливість у стосунках із терапевтом розділити сплутані в попередніх життєвих ситуаціях логічні рівні, вийти за межі створеної патогенною комунікацією пастки, зрозуміти власну роль як у вихідній ситуації, так і в теперішньому та майбутньому.

Звернімо увагу на значущість підходів Бейтсона для теми самоідентичності та самоідентифікації. Сам процес самоідентифікації очевидно відбувається на різних логічних рівнях, серед яких безпосередньо рольовий, власне ідентифікаційний рівень – є далеко не першим. Звернімося до моделі Логічних рівнів Роберта Ділтса як адекватного інструменту опису структури суб'єктивного досвіду людини. Розробляючи підходи Бейтсона, він виокремив, детально описав та застосував у практиці поведінкової психології, напрямок нейролінгвістичне програмування, шість принципово різних рівнів, котрі зараз продуктивно застосовуються у різноманітних контекстах – від терапевтичної практики – до стратегій бізнесу.

Р. Ділтс пише: «З психологічної точки зору можна говорити про п'ять основних рівнів:

1. Базовим рівнем являється наше зовнішнє оточення, наші зовнішні стримуючі фактори.

2. Ми взаємодіємо із зовнішнім оточенням за допомогою нашої поведінки.

3. Наша поведінка направляє нашу моделю світу та нашими стратегіями, котрі визначають наші здібності

4. Ці здібності організовані за допомогою систем переконань.

5. Самі переконання організовані через ідентичність (identity)» [2].

Далі автор вводить ще один, вищий рівень – духовний, або рівень «Трансмисії», що надалі став називатися просто «Місія». Загалом використовуються усі шість рівнів, останній з яких відповідає на питання «вищого призначення» для особистості та надає принципово нової перспективи попереднім рівням узагальнення.

Кожен рівень – являє собою множину однорідних для психіки об'єктів.

- Так рівень оточення містить предмети, місця, людей – як об'єкти у просторі і часі навколо кожного із нас.

- Рівень поведінки та станів – є наступним за масштабом узагальнення, оскільки саме за допомогою дій предмети оточення стають нам доступними у нашому суб'єктивному досвіді.

- На рівні здібностей – узагальнюються дії, окремі елементи поведінки стають систематичними. Формуючи здатність «робити щось», ми називаємо це навичкою і можемо користуватися нею свідомо, як стратегією.

- Рівень переконань тісно пов'язаний із цінностями, які є основою для їх формулювання – і тут наші здібності узагальнюються як інструменти та засоби прояву того, що для нас важливе та значуще.

- На наступному рівні ідентичності навколо певних ролей узагальнюються сукупності наших цінностей та переконань. Цей рівень характерний тим, що ми усвідомлюємо себе як певну цілісність, котра може постати у вигляді визначеного завершеного образу і звучить як «Я – чоловік/жінка» або «Я – актор/вчителька». Кожен з поданих образів може бути деталізований на нижчому логічному рівні через серію переконань «Мене як професіонала», тобто ідентичності є фокусом-референтом у формуванні переконань.

- Рівень місії – узагальнює ідентичності, відповідаючи на складні питання «Заради чого більшого?», «Заради чого Я маю відігравати усі численні мої ролі, перебувати в усіх можливих моїх ідентичностях?». Спонтанна відповідь на такі питання може допомогти у створенні актуального формулювання «сенсу життя» і володіє суттєвим інтегративним потенціалом для самоідентичності людини.

З попереднього опису зрозуміло, що ієрархічність Логічних рівнів полягає в тому, що кожен наступний рівень володіє більшим

масштабом значущості, ніж попередній. Зміни, що відбуваються на вищих рівнях ієрархії – завжди призводять до змін на нижчих рівнях, а навпаки – не вірно. Наприклад, суттєві зміни переконань – більш імовірно призведуть до мотиваційних та стратегічних змін на рівні навичок, поведінки та оточення, ніж зміна оточення – вплине на нашу поведінку, навички чи переконання. Наприклад, переконання «Я здібний студент-психолог» може призвести до більшої мотивації у набутті навички «уважного спостереження за невербальними проявами клієнта». Остання, в свою чергу – до поведінки «сидіти, спостерігати та слухати, мовчати, запитувати, фіксувати, робити висновки». Така поведінка – надасть можливість детально та точно утримати у фокусі уваги елементи оточення: мимічні прояви клієнта, його жести, позу, зміну пози чи миміки, дихання, особливості мовлення тощо. Навпаки ж – навряд чи більш активна миміка клієнта сама по собі призведе до такої поведінки психолога, як «мовчати, слухати, робити висновки», а «мовчазне слухання» – до навички «уважного спостереження», а сама по собі навичка – до переконання в тому, що «Я – успішний студент-психолог». Очевидно, що для зворотнього напрямку – від нижніх рівнів до вищих за логічним рівнем – бракує зв'язуючого елемента. Цей елемент увесь час відсувається далі – у верхні рівні Логічної піраміди.

Визначимо можливості, що їх надає модель Логічних рівнів для дослідження теми самоідентичності майбутніх психологів.

Особливість проблематики становлення ідентичності професійних психологів полягає в унікальності даної професійної ролі. Кожна професія вимагає певної психологічної та фахової підготовки, психічної та інструментальної готовності, ціннісної та комунікативної позиції, усвідомлення власної ролі. Але більшість професій не вимагають настільки глибокого занурення в особистий світ себе самого та інших людей, їх глибинних переживань та інтимного прийняття рішень, як цього вимагає професія психолога. Більшість дослідників наголошують на тому, що у професії психолога, а відповідно в процесі становлення майбутнього психолога, велику роль відіграє його особистість. Зокрема, Л.Б.Шнайдер наголошує на особистісно-позиційному підході: «особистість психолога – невід'ємна частина професійної діяльності. У зв'язку з цим актуалізується вивчення особистості психолога як суб'єкта

професійної діяльності та як самореферентної системи» [5]- пише вона.

Зазначимо, що методологія опису ідентичності професійного психолога за допомогою структури Логічних рівнів має серію переваг. Це, перш за все – вичерпність опису психологічних явищ як внутрішнього, так і зовнішнього характеру, впорядкованість описуваних явищ за рівнями узагальнення, можливість спостерігати мовні паттерни прояву того чи іншого Логічного рівня, що розширює можливості аналізу та точних дефініцій, ієрархічність структури, що автоматично вказує на точки впливу та взаємозалежності між частинами структури, можливість віднаходити «білі плями» у структурі ідентичності та створювати питання чи проблемні ситуації для їх «заповнення».

Для максимально ефективного використання потенціалу пропонованої моделі в темі професійної ідентичності майбутніх психологів варто використати інтегративний підхід як сучасний та актуальний. Проблема інтеграції окремих явищ і процесів у педагогіці та психології сьогодні ґрунтовно досліджується. Серед них особливе місце займає інтеграція технічних і гуманітарних знань, наукових понять і художніх образів, вузькопрофесійних і духовних, загальнолюдських цінностей. Низку досліджень із цієї проблеми представляють наукові розробки Г. Альтова, В. Вайскопфа, О. Карпова, О. Полат, Г.Тарасенкова, Ю. Фокіна, М. Чапаєва ін. Водночас, бракує концептуальних досліджень з приводу інтегративності і виразної методології застосування поняття інтеграції та процедур інтегративного підходу в психології та педагогіці. Стосовно використання термінів «інтегративність», «інтегративний підхід», «інтеграція» – зазначимо, що вони наразі використовуються в психолого-педагогічній літературі, на наш погляд, надто вільно. Частіше за все дані терміни виступають наукоморфними синонімами слів «поєднання», «єдність», «комбінація» явищ та процесів, які відбуваються в одному контексті. Таке застосування змістовного терміну розмиває суть поняття та відволікає увагу від питань структури та функцій інтегрованого цілого та його частин.

За нашими спостереженнями, існують принаймні три розуміння поняття «інтеграція» в контексті підготовки професійних психологів.

- Це, перш за все – це інтеграція особистісна – в усьому розмаїтті потреб, намірів та бажань студента, його цілей та цінностей, із власним розумінням життя, перспективами розвитку та творчими зазіханнями, особистою історією та уявленнями про майбутнє.

- Наступний рівень інтеграції – це студентський колектив та увесь комплекс ВУЗівського впливу, об'єднаний за навчально-професійним принципом. Передбачається, що спільною ціллю, всіх учасників даного рівня є професійна підготовка майбутніх психологів, досягнення ними певного соціального результату – можливості та бажання відігравати роль спеціаліста психологічного профілю.

- Третій рівень – соціальної інтеграції – це інтеграція молодого спеціаліста у соціальному середовищі з його правилами взаємодії та особливостями професійного розподілу, статусами спеціалістів, стандартами оплати праці, традиціями та звичками використання психологічних послуг, можливостями та обмеженнями для молодих працівників тощо.

Зрозуміло, що становлення професійної самоідентичності молодого психолога відбувається в усіх трьох контекстах.

Гіпотеза нашого дослідження полягала в тому, що застосування структури Логічних рівнів до складної системи, що описана вище – приведе нас до більш повного бачення та зв'язного розуміння такого явища як підготовка майбутніх психологів у ВУЗі та формування їхньої професійної самоідентичності. Пропонуємо структурне дослідження другого з вище описаних контекстів, контексту «ВУЗівський вплив», що описує інтегративні процеси становлення самоідентичності студента-психолога – за структурою Логічних рівнів.

Процес формування самоідентичності студента-психолога як професіонала у ВУЗі можна умовно розділити на шість рівнів, кожен з яких вимагає окремої уваги та особливого структурування. Якщо сприймати ці рівні як контексти підтримуючого середовища, а не змішувати і не зводити один до одного – отримаємо більш або менш ясну картину форматів впливу для формування самоідентичності студента-психолога. Ці рівні – локуси уваги для організації навчального та розвиваючого процесу.

Так рівень оточення у ВУЗі – це певні «хронотопи» [3] – місця у просторі і часі, а

також люди, що сприймаються як елементи оточення.

Тут ми виходимо на рівень поведінки у ВУЗі, оскільки керувати оточенням і організувати фізичний простір навколо себе – можливо лише за допомогою дій. Дії майбутнього спеціаліста по організації себе самого, простору навколо себе та клієнта – від вибору місця та призначення зустрічі, від пропозиції допомоги – до проведення вправ – існує безліч дрібних кроків, котрі не є звичними для студента під час навчання, але мають стати його побутовими діями як професіонала. Тож в процесі навчання ми маємо опікуватись тим, щоб студенти мали можливість повторювати прості поведінкові елементи, які стосуються їхньої майбутньої професії в її повному циклі та обсязі можливих дій. Саме конкретні поведінкові паттерни, звичні та автоматичні дії, а особливо – необхідність їх змінювати – призводить безпосередньо до зміни стану самого психолога та його клієнта. Отже, стан та поведінка, їх повсякчасна кореляція, усвідомлення взаємозв'язків та можливості змін – становлять суттєвий рівень, що має бути забезпечений в навчальному процесі в ВУЗі. Необхідність напрацювання «професійних паттернів» відбувається під час практичних та термінових занять, безпосереднього процесу отримання та самостійного надання психологічної допомоги, співбесід з викладачами та досвідченими психологами, обговорень у студентських групах тощо.

На основі поведінки можливе просте та природне засвоєння основних дій та функцій психолога, але стійка навичка формується в процесі самоаналізу власних дій, у процесі саморефлексії, що дає можливість засвоїти певний вид діяльності та вміти повторити його в нових обставинах. Це рівень, де «спонтанно вдалий» хід під час терапевтичної сесії, влучне запитання, що допомогло клієнтові або особливо яскрава метафора – не є чимось випадковим. Адже для професіонала важливо вміти ставити запитання на різні важливі для клієнта теми, знати або відчувати – який саме метод допомоги обирати, володіти метафорами, які допомагають створити порозуміння тощо. Цей рівень роботи зі студентами у ВУЗі вимагає особливої уваги та систематичності: культура зворотнього зв'язку з викладачами та між студентами, використання групового аналізу результатів практичної роботи, система супервізій, практика взаємодопомоги з наступним аналізом

результатів, стимуляція самоаналізу студентської практики, створення умов для повсякчасного застосування скоректованої навички. Цей рівень дає можливість усвідомити основні стратегії власної практичної діяльності та керувати ними, тобто – самостійно формувати свою професійну компетенцію.

Наступний рівень – цінностей і переконань – вимагає усвідомлення усієї складної множини сенсів власної професійної діяльності. Тут необхідною є тематична проблематизація, що вимагатиме від студента самостійної переоцінки тих чи інших теоретичних положень особистої уваги до концептуальних, етичних та ціннісних елементів психологічної теорії та практики. На цьому рівні студентові необхідно відповісти на досить складні питання «Що є важливим для мене як психолога?», «Які напрямки психології відповідають моєму особистому баченню та які їхні засоби є оптимальними у моєму виконанні?». Це важливі питання для обговорень та семінарів, дискусійних клубів та письмових робіт, виступів на конференціях та формування студентських гуртків, для участі в соціальних молодіжних проєктах.

Власне рівень ідентичності – поєднує у собі – усе розмаїття ролей, котрі вдається пережити студенту-психологу під час навчання. Цілий спектр ідентичностей вимагає узагальнення у професійному образі. Від ролі «слухняного» або «неуважного» студента, котрим є першокурсник, через усі можливі перипетії становлення «вільного» або «вічного» студента, – до визнання себе самого та оточенням «вправним майстром» або «спритним пристосованцем».

Кожна з цих ролей – унікальна як у особистому, так і в груповому сприйнятті. Ролі внутрішні та зовнішні створюють щільне перехрестя, в якому особистість визначається – вчиться спиратися на себе та оточуючих. Саме тут особистісно-позиційний підхід має особливе значення. Переосмислення ролей є одним із найдраматичніших процесів у психіці студента. Кожна роль акумулює в собі визначений набір цінностей та переконань, застосованих в тому чи іншому контексті. Цінності та переконання, в свою чергу – визначають набір навичок та здатностей особистості, котрі необхідні для їх реалізації та формуються в процесі їхнього осмислення та втілення. Навички – узагальнюють поведінкові паттерни, тобто дії та стани не є

окремішніми спорадичними елементами, а – об'єднуються навколо певного вміння «щось робити». І, нарешті, – поведінка – управляє елементами оточення – предметним середовищем, просторово-часовими ситуаціями, в котрих безпосередньо набуваємо досвід.

Звертаючись до останнього рівня – Місії, одержуємо відповіді на питання «Заради чого більшого студент згодний проживати усі власні ролі, переживати велику кількість ідентичностей та одержувати досвід із ними пов'язаний?» Сама постановка таких питань – виводить мислення на ще більший масштаб узагальнення, але спирається при цьому – на особистий досвід студента. При цьому суб'єктивно значущі ролі – утворюють більш або менш гармонійний комплекс, спрямований в решті решт на реалізацію особистої місії молодого спеціаліста як представника власної професії.

Проведений теоретичний аналіз показав, що сьогодні не існує спільної думки на сутність процесу становлення професійної самоідентичності. На основі узагальнення наукових підходів, можна зробити висновок

про засадничу роль процесів інтеграції (з урахуванням структури суб'єктивного досвіду!) для формування професійної самоідентичності майбутніх психологів. Йдеться не просто про спонтанні інтегративні процеси, котрі відбуваються або мали б відбуватися «самі собою» при «певних створених умовах», а про усвідомлений процес «стягування контекстів» від оточення – до особистої Місії, що стосуються визначеної студентом цілі, наприклад – набуття навичок, позиціонування себе на ринку, кар'єрного зростання. Саме рівень місії надає усім попереднім пошукам над особистісного спрямування – і є ключовим фактором інтеграції у структурі Логічних рівнів.

Оскільки природний інтегративний процес відбувається у відповідності зі структурою суб'єктивного досвіду людини – за визначеними логічними рівнями – то і процес цілеспрямованого розвитку у ВУЗі, політику впливу та формування самоідентичності майбутніх психологів варто вибудовувати з врахуванням даної структури.

Література

1. Бейтсон Грегори Шаги в направлении экологии раз ума: избранные статьи по психиатрии. / Г.Бейтсон; Пер. с англ./ Предисл. Д.Я.Федотова. Изд.2-е, испр. – М.: КомКнига, 2005. – 248с.
2. Дилтс Р. Изменение убеждений с помощью НЛП / Пер.с англ. В.П.Чурсина. – М.: Независимая фирма «Класс», 2000. – 192с. – (Библиотека психологии и психотерапии)
3. Ляудис В. Я. Методика преподавания психологии / В.Я. Ляудис, М.: Изд-во УРАО, - 128 с.
4. Савицька О.В. Професійна ідентичність та життєві стратегії студентів-психологів // Проблеми сучасної психології. 2012. Випуск 17. – с.469 – 477.
5. Шнейдер Л.Б. Профессиональная идентичность: структура, генезис и условия становления: автореф. на соискание уч. степени докт. психол. наук: спец. 19.00.13 «психология развития, акмеология» / Л.Б.Шнейдер – Москва, 2004. – 42с.

Bubryak T.Y., senior lecturer in psychology

FUNDAMENTAL ROLE OF THE INTEGRATED APPROACH IN THE DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL SELF-IDENTIFICATION OF FUTURE PSYCHOLOGISTS

The article is devoted to the study of professional self-identity and future psychologists use integrative approach to solve it. The approach to study the problem of distinguishing levels of context in the structure of subjective experience of the person proposed by Gregory Bateson. Presented an overview of the structure of logic levels Robert Dilts. Proved performance use to analyze and model the structure formation of self-identity logic levels, allowing holistically and comprehensively describe fundamentally different contexts in which there is formation of self-identity. The proposed approach to professional psychology students self-identity is a natural integration patterns of subjective experience of students, where each next level - a generalization of the previous one. A comparison of the results of the theoretical studies scholars are in this issue.

Keywords: self-identity, the methodology of the study of self-identity, integration, integrative approach, subjective experience, the structure of subjective experience, the structure of logic levels.

Воробйова І. В., кандидат психологічних наук, с.н.с., старший науковий співробітник НДЛ морально-психологічного супроводження службово-бойової діяльності внутрішніх військ НДЦ службово-бойової діяльності внутрішніх військ Академії внутрішніх військ МВС України (м. Харків)

Мацегора Я. В., кандидат психологічних наук, с.н.с., старший науковий співробітник НДЛ морально-психологічного супроводження службово-бойової діяльності внутрішніх військ НДЦ службово-бойової діяльності внутрішніх військ Академії внутрішніх військ МВС України (м. Харків)

ВИДИ САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ ПРАЦІВНИКІВ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ НА РІЗНИХ ЕТАПАХ ПРОФЕСІЙНОГО НАВЧАННЯ

В статті наведено результати дослідження особливостей самоактуалізації працівників правоохоронних органів на різних етапах професійного навчання. При визначенні видів самоактуалізації правоохоронців було враховано особливості самосвідомості та її зв'язки з рівнем загальної самоактуалізації.

В статті приведені результати дослідження особливостей самоактуалізації працівників правоохоронних органів на різних етапах професійного навчання. При визначенні видів самоактуалізації правоохоронців було враховано особливості самосвідомості та її зв'язки з рівнем загальної самоактуалізації.

Постановка проблеми. Сучасні умови професійної діяльності з великою часткою самостійності, креативності вимагають від людини індивідуально-професійного розвитку. Такий розвиток передбачає не тільки активну позицію щодо зовнішніх стосовно неї процесів, але й щодо внутрішніх проблем, і, насамперед, до проблем росту самосвідомості, саморозуміння, самоактуалізації, самореалізації і самовдосконалення. Все це робить актуальним дослідження мотиваційної сфери, а особливо мотивації самоактуалізації, працівників правоохоронних органів.

А. Маслоу в концепції професійного розвитку виділив у якості центрального поняття самоактуалізацію як прагнення людини удосконалитися, виражатися, проявляти себе в значущій для неї справі [3]. Аналіз робіт А. Маслоу [3; 7] та К. Роджерса [3] формує думку, що самоактуалізація це є процес переходу Я-ідеального у Я-реальне. Проте, образ Я під час професійного навчання професіоналізується, що дозволяє припустити, вплив освітнього процесу на самоактуалізацію. Цей вплив полягає у змісті тих якостей, що реалізує людина та у можливих етапах самоактуалізації. І, взагалі, якщо дослідження етапів розвитку самосвідомості у процесі професійного навчання є досить поширеним, то виділення етапів розвитку самоактуалізації знаходиться у стадії теоретичної та емпіричної розробки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливості самосвідомості на стадіях професійного навчання розглядає Н.В. Копилова [2]. Так, на першому етапі навчання (1-2 курс) центральними є прагнення до саморозвитку, висока працездатність,

сумлінність, дисциплінованість, принциповість, відповідальність. На другому етапі (кінець 2 курсу, а найбільше на 3 і 4 курсах) – акумуляція знань про себе, світ і професію – інтенсивний особистісний і інтелектуальний розвиток, самоосвіта. На завершальному етапі професійної освіти (5 курс, магістратура) – формування професійної ідентичності, готовності до майбутньої практичної діяльності з одержуваною спеціальністю, а також перехід від формування окремих якостей до їх повного розвитку й інтеграції в цілісну особистісну структуру.

Т.А. Іванова [1] виділяє такі етапи формування професійної Я-концепції: формування в майбутніх професіоналів ідеальної моделі «Я-професіонал»; актуалізація особистісної рефлексії для порівняння реального та ідеального образів «Я-професіонал»; стимуляція особистісного зросту майбутніх професіоналів для досягнення ідеального образу «Я-професіонал».

Метою статті є встановлення специфіки самоактуалізації на різних етапах професійного навчання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Одним із важливих аспектів цього дослідження було врахування особливостей самосвідомості та її зв'язків з рівнем загальної самоактуалізації для встановлення видів самоактуалізації.

В дослідженні взяли участь ліцеїсти, курсанти та офіцери ОВС, які навчаються і підвищують свою кваліфікацію. Було сформовано 5 груп досліджуваних:

Питання психології

1 група – ліцеїсти, які навчаються у випускних класах ліцею ХНУВС, хлопці 15-17 років (52 особи).

2 група – курсанти молодших курсів ХНУВС. Хлопці та дівчата у загальній кількості 39 осіб. Для цього періоду характерна зміна оточення, прийняття на себе статусу курсанта, прийняття присяги тощо.

3 група – курсанти 3-4 курсу ХНУВС. Хлопці та дівчата у загальній кількості 36 осіб. Цей період навчання є найскладнішим, на третьому курсі майже усі дисципліни є професійно спрямованими, курсант вже не може бути успішним у навчанні використовуючи лише шкільні знання. Крім того, на четвертому курсі курсанти проходять активну виробничу практику, яка теж є серйозною перевіркою їх знань, вмінь та особистісних якостей.

4 група – випускники ХНУВС. Хлопці та дівчата – 31 особа. Ці курсанти декілька місяців працюють у практичних підрозділах ОВС і повертаються на навчання, маючи безліч конкретних питань стосовно майбутньої праці.

5 група – працівники ОВС, які навчаються в інституті підвищення кваліфікації. Чоловіки та жінки у загальній кількості 63 особи. Ці працівники мають практичний досвід не менше ніж три роки.

Виділяючи такі групи досліджуваних, ми також спиралися на існуючі дослідження мотивації та самосвідомості у студентів та практичних працівників.

Так, І.Г. Шендрік вказує, що студенти, які вступили до періоду дорослості мають такий рівень самостійності у визначенні цілей і засобів своєї життєдіяльності, при якому вони приймають на себе відповідальність за наслідки власних дій [6, с.98]. Студенти молодших курсів є більш орієнтованими на власні інтереси і менш схильними враховувати інтереси оточуючих. С.В. Славнов [5],

розглядаючи характеристики образу успішного професіонала податкової поліції у працюючих фахівців, студентів і абітурієнтів, відзначає, що для досвідченого професіонала його діяльність служить, насамперед, фактором досягнення необхідного рівня життєвого комфорту і гомеостазу з навколишнім соціальним середовищем, а також посилення свого впливу в ньому.

Для студентів і абітурієнтів професійна діяльність уявляється спрямованою на задоволення потреб, не обов'язкових з погляду пристосування до оточуючого середовища. Робота в їх уявленні слугує генератором внутрішнього розвитку і більшої усвідомленості існування. Більш того, матеріальні і статусні мотиви абітурієнтами і студентами у певній мірі заперечуються, розглядаються як нехарактерні для успішного професіонала [5, с.88].

Для досягнення поставленої мети було використано такі методи:

– психодіагностичний – методика особистісного диференціалу (адаптована співробітниками Санкт-Петербурзького психоневрологічного інституту ім. В.М. Бехтерева), методика діагностики самоактуалізації особистості, тест-опитувальник самовідношення (В.В. Столін, С.Р. Пантелєєв);

– математичного аналізу – дисперсійний та кореляційний аналізи.

Статистична обробка отриманих даних проводилася за допомогою комп'ютерної програми SPSS 11.5 for Windows.

Показники виразності мотивації самоактуалізації в групах, що перебувають на різних етапах професійного навчання представлено в табл. 1. Показники значущості розходжень між досліджуваними групами наведемо безпосередньо за текстом.

Таблиця 1

Показники виразності самоактуалізації правоохоронців на різних етапах професійного навчання (M±m)

Показники самоактуалізації	1 група	2 група	3 група	4 група	5 група
Інтегральна шкала самоактуалізації	50,90±6,18	52,89±9,67	58,14±8,15	54,63±7,66	54,97±11,22
Орієнтація в часі	8,16±3,01	9,12±3,09	10,29±2,44	9,61±2,56	10,11±2,82
Цінності	8,29±2,15	9,10±2,37	8,69±2,09	8,86±2,34	8,52±2,59
Погляд на природу людини	7,85±2,22	5,69±2,15	6,88±2,16	6,68±2,65	7,69±3,34
Потреба в пізнанні	7,21±2,38	8,85±1,85	8,58±2,79	8,86±1,59	8,58±2,50
Креативність	7,75±2,01	8,64±2,38	8,94±1,98	8,55±2,22	7,26±2,38
Автономність	7,32±1,99	7,67±2,27	8,86±2,57	6,95±2,06	7,37±2,43
Спонтанність	6,63±1,84	6,31±2,67	7,50±1,93	6,68±1,81	6,11±2,07
Саморозуміння	7,59±2,17	8,12±3,19	9,71±2,39	8,25±2,61	8,58±2,54
Аутосимпатія	7,00±1,97	7,87±2,84	9,02±2,99	8,55±2,04	7,52±2,00
Контактність	8,13±2,56	7,58±3,21	7,92±2,26	8,32±2,77	7,89±1,99
Гнучкість у спілкуванні	7,15±2,22	7,35±2,66	7,29±1,87	6,61±2,10	7,69±1,91

З даних табл. 1 бачимо, що показники самоактуалізації в наведених групах відносяться до середнього рівня і, в цілому, мають загальну тенденцію до зростання. Проте, є і деякі інші вектори розвитку самоактуалізації.

Так, бали за «Інтегральною шкалою самоактуалізації» збільшуються від групи ліцеїстів до групи працівників ОВС, які підвищують свою кваліфікацію. За цим показником ліцеїсти мають значущо нижчі бали, ніж 3-4-курсники ($t=4,50$, $p\leq 0,01$), 5-курсники ($t=2,02$, $p\leq 0,05$) і співробітники ОВС, які підвищують свою кваліфікацію, ($t=2,24$, $p\leq 0,05$). Це збільшення не є плавним. Так, в 3-4-курсників відзначається різкий підйом балів за «Інтегральною шкалою самоактуалізації» до $58,14\pm 8,15$ балів. За цим показником вони значущо відрізняються від 1-2-курсників ($t=2,55$, $p\leq 0,05$).

Подібні зміни діагностуються і за шкалами «Автономність», «Спонтанність», «Саморозуміння», «Аутосимпатія». Ці шкали умовно об'єднані нами в блок «Незалежність від оточуючих, їх думки, потреби в увазі». Для зазначеного блоку характерним є те, що після підвищення балів до рівня вищих за середні в 3-4-курсників, спостерігається їх досить сильне зниження в 5-курсників і співробітників ОВС, які підвищують свою кваліфікацію. Таке зниження досягає рівня статистичної значущості.

Крім підвищення балів до 3-4-курсу за шкалами, що ми позначили як «Незалежність від оточуючих, від їх думки, потреби в увазі», відзначається таке саме підвищення і за шкалою «Орієнтація у часі», що інтерпретується як фіксація на «тут і зараз». Так, за шкалою «Орієнтація в часі» ліцеїсти мають значущо нижчі бали, ніж 3-4-курсники ($t=3,67$, $p\leq 0,01$), 5-курсники ($t=2,11$, $p\leq 0,05$) і співробітники ОВС, які підвищують свою кваліфікацію, ($t=3,36$, $p\leq 0,01$).

На тлі підвищення в 3-4-курсників фіксації на собі, незалежності, а також ясності усвідомлення моменту (фіксація на «тут і зараз»), в них відзначається зростання потреби в пізнанні. Так, за шкалою «Потреба в пізнанні» зафіксовано підвищення балів від ліцеїстів до співробітників ОВС, які підвищують свою кваліфікацію. Ліцеїсти мають значущо нижчі бали, ніж 1-2-курсники ($t=3,69$, $p\leq 0,01$), 3-4-курсники ($t=2,40$, $p\leq 0,05$), 5-курсники ($t=3,49$, $p\leq 0,05$) і співробітники ОВС, які підвищують свою кваліфікацію, ($t=2,82$, $p\leq 0,05$).

Варто відзначити таку особливість: бали за шкалою «Креативність» підвищуються не

тільки до 3-4-курсу навчання у ВВНЗ, а протягом всього періоду навчання (з 1 по 5 курс). За цим показником курсанти значущо відрізняються від ліцеїстів і практичних співробітників ОВС.

Ще однією шкалою самоактуалізації, що не підпадає під загальну динаміку зростання до 3-4-курсу з наступним спадом, є шкала «Погляд на природу людини». Бали за цією шкалою мають протилежну динаміку з мінімумом у 1-2-курсників. Так, 1-2-курсники мають значно нижчі бали за шкалою «Погляд на природу людини», ніж ліцеїсти ($t=4,67$, $p\leq 0,01$), 3-4-курсники ($t=2,39$, $p\leq 0,05$) і співробітники ОВС, які підвищують свою кваліфікацію ($t=3,39$, $p\leq 0,05$).

Пояснити дане зниження балів за шкалою «Погляд на природу людини» досить складно, але, на нашу думку, це пов'язано не стільки з негативним ставленням до людей, скільки з десакарлізацією. Дійсно, навчання у ВВНЗ за спеціальностями де об'єктом праці є людина, включає як необхідну частину програми вивчення людини, її будови, онтогенезу, психіки, емоцій і т.д. Людина стає об'єктом пізнання і це робить її менш містичною, знімає з неї «вінок божого творіння». А. Маслоу [3] затверджує, що десакарлізація є явищем, що негативно позначається на процесі самоактуалізації. Однак, спілкування з людьми, спостереження за їх поведінкою, формує розуміння, що не можна цілісну людину і взаємовідносини між людьми підвести під описи підручника. Гадана простота опису людини через категорії анатомії, фізіології, психології, яка так властива дослідникам-початківцям, зникає вже на випускних курсах.

Відзначимо, що шкали самоактуалізації, які тісно пов'язані з спілкуванням, взаємодією з іншими людьми в розглянутих групах мають досить високі бали (вищі за середні) і практично не змінюються від ліцеїстів до працівників ОВС, які підвищують свою кваліфікацію. Так, залишаються стабільно високими бали шкалами «Цінність», «Контактність», «Гнучкість у спілкуванні».

Більш детально говорити про специфіку самоактуалізації на різних етапах професійного навчання дозволяє аналіз взаємозв'язків самоактуалізації із самовідношенням на цих етапах. Результати цього етапу дослідження представлено в табл. 2. Показники за шкалами тест-опитувальника самовідношення та методики особистісного диференціалу будуть наводитися у разі необхідності безпосередньо у тексті.

Показники взаємозв'язків загальної самоактуалізації зі шкалами тест-опитувальника самовідношення і особистісного диференціалу в групах, які перебувають на різних етапах професійного навчання (M±m)

Шкали	1 група	2 група	3 група	4 група	5 група
Глобальне почуття «за» або «проти» себе	0,26	0,26	0,06	0,45*	0,24
Самоповага	0,43**	0,41**	0,25	0,47*	0,25*
Аутосимпатія	-0,11	0,32*	0,33*	0,16	0,24
Очікування позитивного відношення	0,13	0,29	-0,10	0,25	0,29*
Самоінтерес	-0,06	0,11	-0,08	0,54**	0,04
Самовпевненість	0,27*	0,21	0,32	0,19	0,23
Очікування відношення інших	0,07	0,15	0,09	0,24	0,22
Самоприйняття	0,05	0,34*	0,19	0,45*	0,09
Самокерівництво	0,22	0,41**	0,08	0,49*	0,39**
Самозвинувачення	0,07	-0,22	-0,36*	-0,02	-0,22
Самоінтерес	0,05	0,30	-0,15	0,51**	0,10
Саморозуміння	0,37**	0,42**	0,08	0,53**	0,17
Оцінка	0,25	0,49**	0,08	0,41*	0,19
Сила	0,18	0,31	0,61**	0,20	0,28*
Активність	0,09	0,15	0,11	0,29	0,20
Насиченість образу	0,23	0,40*	0,45**	0,38	0,28*

Примітка: * $p \leq 0,05$, ** $p \leq 0,01$.

З наведених даних у табл. 2 бачимо, що шкали тест-опитувальника самовідношення і методики особистісного диференціалу в основному мають прямі зв'язки з інтегральною шкалою самоактуалізації на різних етапах професійного навчання. Виключення становить зворотна шкала – «Самозвинувачення», що природно підтверджує цю закономірність. Лише напрямок зв'язку у 3-4-курсників між шкалами «Самоінтерес» і «Очікування позитивного відношення» є протилежним загальній тенденції. Цікаво відзначити, що при розгляді балів за шкалами методики самоактуалізації особистості, найвищі бали практично завжди відзначалися у 3-4-курсників, які також мали високі бали і за шкалами тест-опитувальника самовідношення, а от зв'язки між шкалами цих двох методик у 3-4-курсників найчастіше є слабкими.

Аналізуючи отриманні результати дослідження та теоретичні погляди А. Маслоу [3; 7] та К. Роджерса [4] ми можемо говорити про певну специфіку, види самоактуалізації на кожному етапі професійного навчання працівників ОВС.

Самоактуалізація самопрезентації притаманна ліцеїстам ХНУВС. Для цієї самоактуалізації характерне знання своїх якостей для виокремлення себе з оточення. Відсутність інтересу до інших людей, як до самостійних особистостей. Проте інша людина становить інтерес як об'єкт для самопрезентації, для самоствердження. Ця самоактуалізація сприяє усвідомленню

дефіцитарних потреб людини, якими вона відрізняється від інших людей, як основи самосприйняття й самопрезентації. Про це свідчать наступні показники. Щільний зв'язок між «Інтегральною шкалою самоактуалізації», «Самоповагою» (0,43) і «Саморозумінням» (0,37). Одні з найвищих показників зафіксовано за такою шкалою методики самоактуалізації особистості як «Контактність» – $8,13 \pm 2,56$, а найнижчі серед всіх груп бали виявлено за шкалою «Очікування позитивного відношення інших» – $48,54 \pm 34,04$. Так, ліцеїсти-підлітки прагнуть вирізнитися від інших людей за формальними зовнішніми ознаками, наприклад одягом, зачіскою, аксесуарами, особливостями мови, приналежністю до особливої групи.

Самоактуалізація усвідомленого пізнання. 1-2-курсники, сприймаючи оточуючих людей як об'єкт пізнання, зосереджуються на собі як інструменті (суб'єкті) пізнання. А. Маслоу [8] називав «моменти підвищеної свідомості та інтенсивного інтересу самоактуалізуючими». Ця самоактуалізація сприяє усвідомленню власних конструктів самосприйняття і сприйняття оточуючих. Крім того, для цього періоду є характерним інтенсивне формування рефлексивності. Про це свідчать деякі виявлені особливості. Тісні зв'язки між «Інтегральною шкалою самоактуалізації» і такими шкалами як «Самоповага» ($r_s = 0,41$, $p \leq 0,01$), «Аутосимпатія» ($r_s = 0,32$, $p \leq 0,05$), «Самоприйняття» ($r_s = 0,34$, $p \leq 0,05$),

«Самокерівництво» ($r_s=0,41$, $p\leq 0,01$), «Саморозуміння» ($r_s=0,42$, $p\leq 0,01$), «Оцінка» ($r_s=0,49$, $p\leq 0,01$). Крім того, для цієї групи характерні низькі бали за такою шкалою як «Погляд на природу людини» – $5,62\pm 2,15$, що говорить про десакралізацію людини, переведення її з розряду містичного, божественного в банальний об'єкт пізнання. Також в цій групі відзначені високі бали за такими шкалами методики самоактуалізації особистості як «Цінності» ($9,10\pm 2,37$), «Потреба в пізнанні» ($8,85\pm 1,85$), «Креативність» ($8,64\pm 2,38$). Вступаючи до ВВНЗ людина потрапляє до нового середовища, що робить актуальним ревізію наявних еталонів сприйняття і самосприйняття.

Ядерна самоактуалізація. Цей вид характерний для 3-4-курсників, у яких самоактуалізація глибинних, емоційних структур «Я-образу» викликає «піки-переживань» і призводить до повної перебудови стосунків зі світом, а також сприяє закріпленню безумовного прийняття себе, ідеального Я. Так, зв'язки між «Інтегральною шкалою самоактуалізації» і шкалами самовідношення знаходяться у площині емоційної, афективної сфери. Встановлено значущі зв'язки між «Інтегральною шкалою самоактуалізації» і «Аутосимпатією» ($r_s=0,33$, $p\leq 0,05$), а також зворотною шкалою, що її диференціює, «Самозвинувачення» ($r_s=-0,36$, $p\leq 0,05$). Зафіксовано високі бали за «Інтегральною шкалою самоактуалізації» і більшістю шкал, що її диференціюють. Також саме в цій групі відзначено найменшу кількість значущих зв'язків між структурами «образу Я», що, очевидно, і вказує на його перебудову. Саме в цей період професійної освіти знання, що були отримані в школі, стають недостатніми для успішності курсантів, як у навчанні, так і під час виробничої практики. На цьому етапі навчання курсанти часто знаходяться у ситуації випробування і саме глибинне самоприйняття забезпечує віру у власні сили попри окремі невдачі.

Самоактуалізація істинності. Ця самоактуалізація характерна для 5-курсників. Так, А. Маслоу писав: «Відмова від ілюзій, рятування від неправильних уявлень про себе, розуміння того, для чого ти непридатний, що не є твоїм потенціалом, – це також частина розкриття самого себе, того, чим ти є в дійсності». Ця самоактуалізація сприяє розвитку компетентності – усвідомленню та реалізації

вмінь і знань. Про це свідчать виявлені взаємозв'язки. Так, зафіксовано тісні зв'язки між «Інтегральною шкалою самоактуалізації» і такими шкалами тест-опитувальника самовідношення і методики особистісного диференціала як «Самоповага» ($r_s=0,45$, $p\leq 0,01$), «Самоінтерес» ($r_s=0,54$, $p\leq 0,01$), «Самоприйняття» ($r_s=0,45$, $p\leq 0,01$), «Самокерівництво» ($r_s=0,49$, $p\leq 0,01$), «Самоінтерес» (рівень конкретних дій) ($r_s=0,51$, $p\leq 0,01$), «Саморозуміння» ($r_s=0,53$, $p\leq 0,01$) і «Оцінка» ($r_s=0,41$, $p\leq 0,01$). Як бачимо, всі перераховані шкали відносяться до площини оцінки власних знань та умінь (шкала «Самоповага» і шкали, що її диференціюють), а також рефлексії (шкали «Самоінтересу»). Цю ситуацію можна описати як ревізію власних знань і вмінь. Так, 5-курсники мають вже необхідний запас знань та вмінь, в них формується уявлення про себе як професіонала, але це уявлення є дещо ідеалізованим. Досить тривала робота у практичних підрозділах ОВС на випускному курсі є перевіркою на істинність сформованого під час навчання образу Я як професіонала.

Самоактуалізація співпричетності (діагностується у практичних працівників ОВС). Дана самоактуалізація пов'язана не тільки з усвідомленням своїх знань, якостей, але й з умінням їх реалізувати з урахуванням інтересів інших людей. Ця самоактуалізація включає такий важливий момент, як орієнтацію на інших, вона ґрунтується на відповідальності, усвідомленні своєї приналежності до світу. Це не є залежністю, а, як говорив Л. Леві-Брюль, це є «співпричетністю» до світу людей. Така самоактуалізація сприяє усвідомленню буттєвих потреб. Про це свідчать отримані результати. Встановлено значущі зв'язки між «Інтегральною шкалою самоактуалізації» і «Самоповагою» ($r_s=0,25$, $p\leq 0,05$), «Самокерівництвом» ($r_s=0,39$, $p\leq 0,01$), а також «Очікуванням позитивного відношення інших» ($r_s=0,29$, $p\leq 0,05$) і шкалою методики особистісного диференціала – «Сила» ($r_s=0,28$, $p\leq 0,05$). Для цієї групи характерні відносно високі бали за такими шкалами методики самоактуалізації особистості, як «Орієнтація в часі» ($10,11\pm 2,82$), «Погляд на природу людини» ($7,69\pm 3,34$), «Гнучкість у спілкуванні» ($7,69\pm 1,91$). Все це свідчить про реалізацію у життєдіяльності рис вольової регуляції, про відповідальність, про визнання цінності іншої людини, про

зосередженості на сьогочасному, тобто про самоактуалізацію у традиційному її значенні.

Висновки. Проведене нами дослідження дозволяє зробити наступні узагальнення:

– Більшість показників за шкалами методики «Самоактуалізація особистості» зростає від ліцеїстів до працівників ОВС, які підвищують свою кваліфікацію. Це зростання є прогнозованим. Так, на думку А. Маслоу, самоактуалізація пов'язана з функцією віку, розвитку, досвіду.

– Показники за різними шкалами методики «Самоактуалізація особистості» зростають нерівномірно. Частіше відзначається підвищення балів на 3-4 курсах. В основному, це стосується шкал блоків «Незалежності» і фіксації на «тут і зараз». Можна припустити наявність, так званого, «піка-переживання» самоактуалізації на 3-4 курсах.

– Процес навчання у ВНЗ, на відміну від школи, потребує вже не стільки засвоєння шаблонів скільки вільного їх

використання. Таким чином, навчання у ВНЗ призводить до підвищення балів «Креативності».

– Самоактуалізація щільно пов'язана з системою взаємовідносин людини. Так, особи, які працюють і навчаються професії типу «людина-людина», очевидно, менш сакрально ставляться до поняття «людина» (результати за шкалою «Погляд на природу людини») і більш усвідомлено підходять до побудови людських стосунків (високі бали за шкалами «Цінність», «Контактність», «Гнучкість у спілкуванні»).

– Самоактуалізація має свої особливості на різних етапах професійного навчання працівників ОВС. В залежності від особливостей взаємозв'язків із самосвідомістю на цих етапах можна говорити про такі види самоактуалізації: підліткову самоактуалізацію самопрезентації; самоактуалізацію усвідомленого пізнання; ядерну самоактуалізацію; самоактуалізацію істинності; самоактуалізацію відповідальності (співпричетності).

Література

1. Іванова Т. Я-концепція як складова професійної самосвідомості психологів / Т. Іванова // Соціальна психологія, 2004. – №1. – С. 134-139.
2. Копылова Н. В. К вопросу о становлении личностно-профессиональных качеств будущего специалиста / Н. В. Копылова // Мир психологии. – 2005. – № 1. – С. 162-170.
3. Маслоу А. Психология бытия: Пер. с англ. / А. Маслоу. – М.: Рефлбук, К. : Ваклер, 1997. – 304 с.
4. Роджерс К. Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека: Пер. с англ. / К. Р. Роджерс. – М. : Прогресс, 1994. – 450 с.
5. Славнов С. В. Структурно-динамические характеристики образа успешного профессионала налоговой полиции / С. В. Славнов // Психологический журнал, 2003. – Т. 24, № 1. – С. 82-90.
6. Шендрик И. Г. Кризис идентичности и образование в период взрослости / И. Г. Шендрик // Мир психологии. – 2004. – № 2. – С. 98-106.
7. Maslow A. Self-actualizing and Beyond / A. Maslow // Challenges of Humanistic Psychology. – N.Y., 1967.

Vorobyova I.V., Ph.D., senior researcher,

Matsegora Y.V., Ph.D., senior researcher

TYPES OF SELF-ACTUALIZATION OF LAW ENFORCEMENT OFFICERS AT DIFFERENT STAGES OF VOCATIONAL TRAINING

In article results of research features the self-actualization of law enforcement officers in different stages of vocational training are given. At definition of types self-actualization of militiamen features of consciousness were considered. So, depending on features of interrelations with consciousness at different stages of vocational training it is possible to speak about such types of self-actualization of militiamen: teenage self-actualization of self-presentation (it is most characteristic for lyceum students), self-actualization of conscious knowledge (1-2 course, perceiving surrounding people as object of knowledge, concentrate on itself as the subject of knowledge), nuclear self-actualization (it is characteristic for 3-4 courses), self-actualization of truth (it is characteristic for the 5th course), self-actualization of responsibility, participation (it is diagnosed for practical employees of law enforcement agencies).

ЕМОЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУ ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ МАЙБУТНІХ ВИХОВАТЕЛІВ

У статті розглядаються емоційно - психологічні особливості становлення майбутніх вихователів. Визначено особливості формування емоційно-вольового компоненту протягом навчання у ВНЗ. Емпірично досліджено емоційний компонент та рівень його вияву у студентів. Узагальнено основні тенденції щодо рівня вияву емоційного відгуку у студентів спеціальності «Дошкільне виховання».

Ключові слова: професійне становлення, рефлексія, мотиваційно-цільовий компонент, когнітивно-операційний компонент, емоційний компонент, оціночний компонент.

В статье рассматриваются эмоционально-психологические особенности профессионального становления будущих воспитателей. Определены особенности формирования эмоционально-волевого компонента в процессе обучения в ВУЗЕ. Эмпирически исследован эмоциональный компонент и уровень его проявления у студентов. Обобщены основные тенденции относительно уровня проявления эмоционального отзыва у студентов специальности "Дошкольное воспитание".

Ключевые слова: профессиональное становление, рефлексия, мотивационно-целевой компонент, когнитивно-операционный компонент, эмоциональный компонент, оценочный компонент.

Актуальність теми дослідження. Сучасні умови життя вимагають посилення творчої активності особистості майбутнього вихователя, підвищення вимогливості до себе й своєї діяльності. Однієї з істотних тенденцій розвитку особистості педагога-вихователя в сучасних умовах стає розширення й більша диференціація внутрішнього контролю найрізноманітніших форм її поведінки. Розвиток внутрішнього контролю, удосконалювання саморегулювання своєї діяльності й поведінка пов'язана з поглибленням уваги особистості до свого внутрішнього світу, інакше кажучи, зацікавленістю вихователя здійснювати рефлексію стосовно власної діяльності, до себе як професіонала і як особистості.

Саме тому, мета статті полягає у теоретичному та емпіричному дослідженні емоційно-психологічних особливостей професійного становлення майбутніх вихователів.

Серед багатьох необхідних сучасному вихователю професійно-педагогічних характеристик особливе значення мають перцептивно-рефлексивні здібності, пов'язані з особливостями розвитку рефлексії. (Н.В.Кузьміна, А.О.Реан, Є.І.Рогов і ін.).

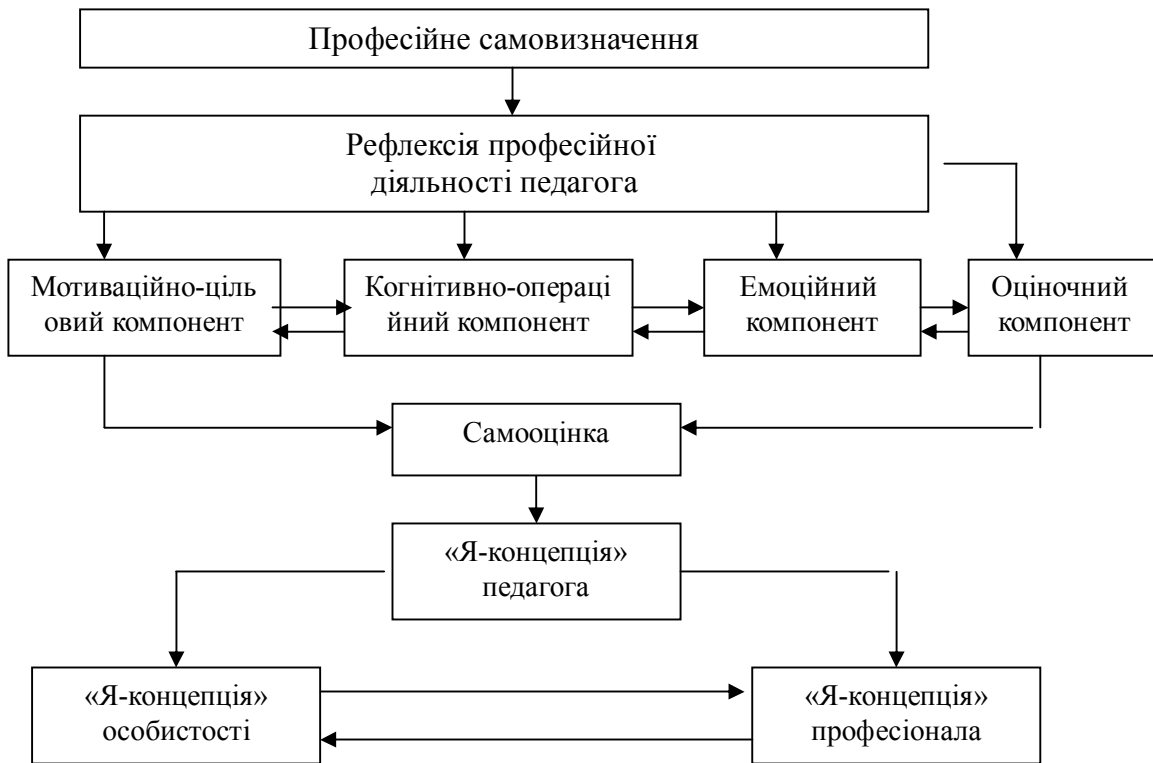
Ефективність діяльності педагога-вихователя обумовлена не тільки наявністю перцептивних здібностей, але й присутністю рефлексивної компетентності, при якій професійна якість особистості дозволяє найбільш ефективно й адекватно здійснювати

рефлексивні процеси, реалізацію рефлексивної здібності, що забезпечує процес розвитку й саморозвитку, що сприяє творчому підходу до професійної діяльності, досягненню її максимальної ефективності (О.А.Поліщук та ін.).

У психологічних дослідженнях рефлексія розглядається як відношення до свого буття, опосередковане спільною діяльністю, що сприяє формуванню певного уявлення про себе самого, як про здатного на суспільно - значимі вчинки й дії (О.М.Леонт'єв, В.А.Петровський, Л.С.Виготський та ін.)

Неоднозначність визначення рефлексії в професійній діяльності педагога в наукових дослідженнях дозволили ввести власне визначення цього поняття. У вузькому змісті - це вміння суб'єкта освітнього процесу аналізувати свою професійну діяльність, вносити в неї корективи й видозмінювати відповідно до особливостей професії; це вміння педагога зіставляти свої особисті й професійні дії з думкою своїх колег, вихованців, батьків. У широкому змісті рефлексія - це одна зі специфічних характеристик професійної самосвідомості педагога, представлена мотиваційно-цільовим, когнітивно-операціональним, емоційним і оцінним компонентами.

Виходячи з визначення поняття «рефлексія» у професійній діяльності педагога була складена блок-схема, що відображає її особливості (рис .1).

Рисунок 1. Структура рефлексії професійної діяльності вихователя

Мотиваційно-цільовий компонент складається в єдності мотивів і цілей використання рефлексії для ефективного здійснення педагогічної праці. В авторефераті І.А. Стеценко відзначено, що мотиваційний компонент рефлексивної діяльності необхідно розглядати у двох напрямках. По-перше, з погляду місця професійної мотивації в загальній структурі мотивів і, по-друге, оцінивши потребу в рефлексії, що визначає змістовну сторону творчої спрямованості професійної діяльності [7].

У контексті вивчення когнітивних процесів ведуться дослідження інтелектуального аспекту рефлексії, що визначається як «уміння майбутнього вихователя виділяти, аналізувати й співвідносити із предметною ситуацією власні дії». Тут рефлексія, по суті, розглядається у інтелектуальному аспекті.

У зміст оцінного компонента входять самооцінка застосування вмінь, що лежать в основі рефлексії, аналіз власних знань, що конкретизують теоретичні основи рефлексії, виявлення допущених помилок і недоліків, визначення шляхів їхнього подолання. Майбутній вихователь прагне вникнути в сутність педагогічних явищ і процесів, зрозуміти закономірності протікання педагогічної діяльності, правильно оцінити й вчасно скорегувати свою роботу. Він вивчає хід, результати своєї діяльності, оцінює себе як учасника діалогу з погляду того, наскільки

вдається йому організувати цей діалог і наскільки активні в ньому вихованці [3].

Емоційний компонент активізує інші компоненти рефлексії, сприяє їхньому розвитку, впливає на зміст образів педагогічної рефлексії й на їхнє комбінування. У процесі становлення рефлексії необхідно викликати у майбутніх педагогів емоції, близькі до тих, які виникають у них у процесі професійної діяльності. У майбутніх вихователів необхідно розвивати почуття впевненості в успіху становлення рефлексії, задоволеності при оволодінні вміннями й розуміння необхідності її застосування у власній практичній діяльності з метою підвищення результативності педагогічної праці. Слід зазначити, що, на думку, І.Е. Курова, посилення емоційності педагогічного процесу є однією з найважливіших умов інтенсифікації рефлексивної діяльності й активізації її учасників. Позитивні емоції стимулюють пізнавальний процес і активізують рефлексивну діяльність вихователів [1].

Емоційний компонент педагога-вихователя можна охарактеризувати сукупністю трьох видів відносин:

- відношення до системи своїх педагогічних дій, до мети і завдання, які майбутній вихователь ставить перед собою у своїй професійній діяльності, до засобів і способів досягнення цих цілей; оцінці результатів своєї роботи;

Питання психології

- відношення до системи міжособистісних взаємодій з вихованцями, у які вступає педагог у своїй професійній діяльності; емоційній оцінці того, як він реалізує основні функції педагогічного спілкування: інформаційну, соціально-перцептивну, презентативну, інтерактивну й афективну;

- відношення до своїх професійно значущих якостей і в цілому до себе як до особистості, професіонала, до оцінки рівня своєї особистісної й професійної зрілості й відповідності власному ідеальному «образу Я» педагога.

Своє дослідження ми зосередили на вивченні саме емоційного компоненту. Об'єктами нашого дослідження виступили студенти спеціальності «Дошкільне виховання» першого, третього та п'ятого курсів. Нами розглянуто особливості емоційного відношення до системи

міжособистісних взаємодій з вихованцями, у які вступає майбутній вихователь. Для визначення таких тенденцій у процесі професійного становлення нами застосовано методикою «Шкала емоційного відгуку А.Мехрабян, Н.Епштейна. Дана методика дозволяє проаналізувати загальні емпатійні тенденції обстежуваного, такі її параметри, як рівень вираженості здібності до емоційного відгуку на переживання іншого і ступінь відповідності (невідповідності) знаку переживань об'єкта і суб'єкта емпатії. Об'єктами емпатії виступають соціальні ситуації і люди, яким випробовуваний міг співпереживати в повсякденному житті.

В результаті проведеного дослідження за даною методикою всіх студентів було поділено на п'ять груп: з дуже високим, високим, нормальним, низьким та дуже низьким рівнями. Розглянемо отримані нами результати (див. табл. 1).

Таблиця. 1

Рівні вияву	1 курс	3 курс	5 курс
дуже високий	24 %	32%	12%
високий	64 %	68%	80%
нормальний	12 %	0%	8%
низький	0 %	0 %	0 %
дуже низький	0 %	0 %	0 %

Для більш наочного представлення результатів використаємо діаграму (див. рис. 2).

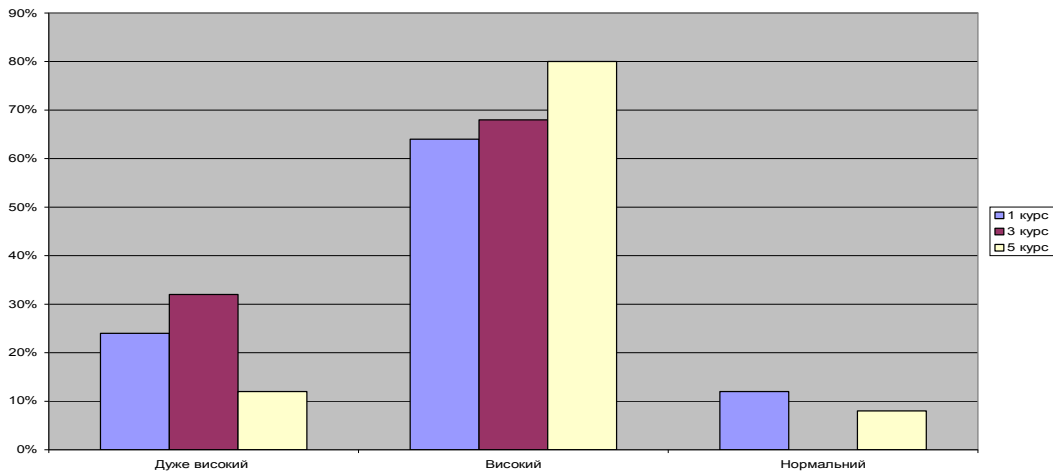

Рис. 2. Рівні вияву емоційного відгуку студентів

Узагальнені результати перших, третіх та п'ятих курсів свідчать про наступне: відсутність групи студентів з низьким і дуже низьким рівнем вияву емоційного відгуку, що можемо інтерпретувати як позитивний факт; нормальний рівень вияву емоційного відгуку має динаміку до зниження, зокрема 1 курс- 12%, 3 курс – 0%, а для студентів 5 курсу нормальний рівень сягає 8%, що є негативним явищем; високий рівень від першого до п'ятого курсу має динаміку до збільшення (показники високого рівня: 1 курс - 64%, 3 курс - 68%, 5 курс - 80%); а

дуже високий рівні на випусковому курсі зменшуються (показники дуже високого рівня: 1 курс - 24%, 3 курс - 32%, 5 курс - 12%); що інтерпретуємо як позитивний факт, який свідчить про адаптування студентів-випускників до майбутньої професійної діяльності.

В ході дослідження, нами була проведена також методика виміру емоційно-вольових якостей (Тейлор, Айзенк, Роонг, Роттер обробка Кондратьєвої). Вона спрямована на вимірювання наступних показників:

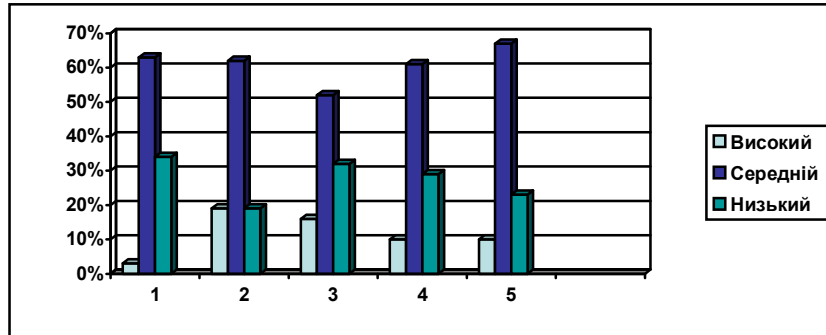
Питання психології

тривожності, імпульсивності, догматизму, зовнішнього локусу контролю.

В результаті проведеного дослідження за даною методикою всіх студентів було поділено на групи: перша група – студенти, в яких низький рівень показників; друга група – студенти, в яких середній рівень показників;

третья група – студенти, в яких високий рівень показників. Розглянемо окремо отримані показники кожної групи.

При дослідженні студентів першого курсу за даною методикою ми отримали результати представлені у рисунку 3.

Рис. 3. Результати виміру емоційно-вольових якостей студентів першого курсу

Примітка:

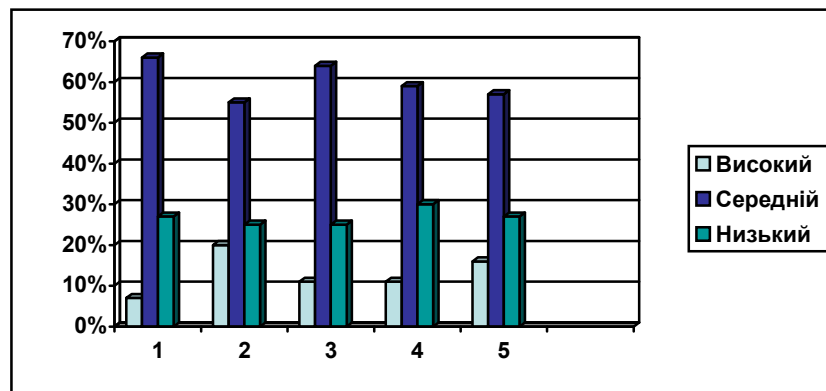
1 - тривожність, 2 – імпульсивність, 3 - догматизм, 4 - зовнішній локус контролю, 5 - соціальна бажаність.

Згідно отриманих результатів, найвищі показники шкали імпульсивності, зокрема, високий рівень притаманний – 19% студентів, середній – 62% і низький рівень притаманний лише – 19% студентів. Саме високі показники імпульсивності можемо проінтерпретувати віковою категорією першокурсників. Досить високі результати отримані по шкалі соціальної бажаності (високий рівень притаманний – 10% студентів, середній – 67% і низький рівень притаманний лише – 23% студентів) та зовнішнього локусу контролю (високий рівень притаманний – 10% студентів, середній – 61% і низький рівень притаманний лише – 29% студентів). Це свідчить про те, що переважна більшість студентів першого курсу емоційно нестійка, схильні до неформального спілкування та поведінки, слабокомунібельні та характеризуються проявом високої напруженості. Дещо кращі, у порівнянні з іншими шкалами, показники по шкалі тривожності (високий рівень

притаманний – 3% студентів, середній – 63% і низький рівень притаманний – 34% студентів) та шкалі догматизму (високий рівень притаманний – 16% студентів, середній – 52% і низький рівень притаманний – 32% студентів). Проте, отримані дані не є показниками хорошої емоційної регуляції.

При дослідженні студентів третього курсу за даною методикою ми отримали результати представлені у рисунку 4.

Отримані результати свідчать, що у студентів третього курсу, як і у студентів першого курсу яскраво виражені показники імпульсивності (високий рівень притаманний – 20% студентів, середній – 55% і низький рівень притаманний – 25% студентів). Зросли порівняно з першим курсом і показники догматизму (високий рівень притаманний – 11% студентів, середній – 64% і низький рівень притаманний – 25% студентів). Це є негативні прояви показників, які впливатимуть на подальшу побудову взаємовідносин студентів.

Рис. 4. Результати виміру емоційно-вольових якостей студентів третього курсу

Примітка:

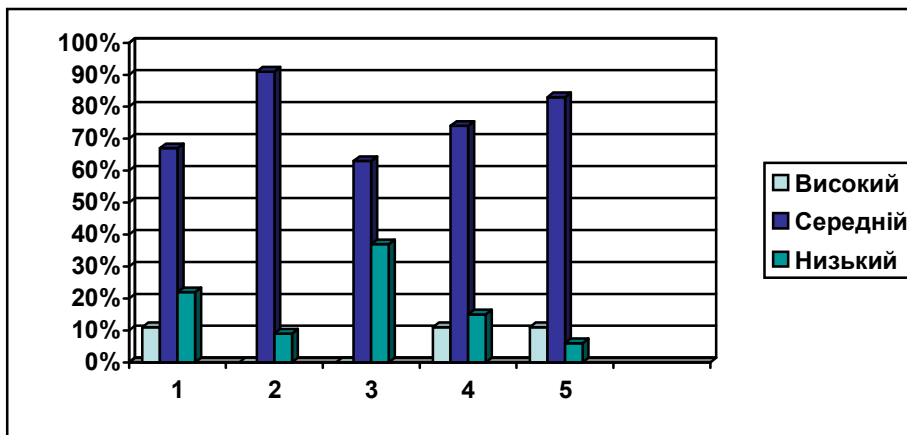
1 - тривожність, 2 – імпульсивність, 3 - догматизм, 4 - зовнішній локус контролю, 5 - соціальна бажаність.

Питання психології

Порівняно помірні показники зовнішнього локусу контролю (високий рівень притаманний – 11% студентів, середній – 59% і низький рівень притаманний – 30% студентів). Показники тривожності та соціальної бажаності характеризуються наступними рівнями: тривожність (високий рівень притаманний – 7% студентів, середній – 66% і низький рівень притаманний – 27% студентів), соціальна бажаність (високий рівень притаманний – 16% студентів, середній – 57% і низький рівень притаманний – 27% студентів). Як бачимо, показники даних шкал у порівнянні з показниками студентів першого курсу зросли, що є негативним процесом і вимагає певних дій з метою корегування наявної ситуації.

Для студентів випускової групи яскраво виражені, як і у попередніх двох груп, показники імпульсивності (високий рівень не притаманний студентам, проте середній сягає – 91%, низький рівень притаманний лише – 9% студентів). Досить високі показники соціальної бажаності (високий рівень притаманний – 11% студентів, середній – 83% і низький рівень притаманний лише – 6% студентів). Дані показники можуть негативно позначитися на майбутній професійній діяльності студентів, адже значний рівень імпульсивності та соціальної бажаності можуть призвести до емоційної дезгармонії з оточуючими. (див.рис.5)

Рис. 5. Результати виміру емоційно-вольових якостей студентів п'ятого курсу

Примітка: 1 - тривожність, 2 - імпульсивність, 3 - догматизм, 4 - зовнішній локус контролю, 5 - соціальна бажаність.

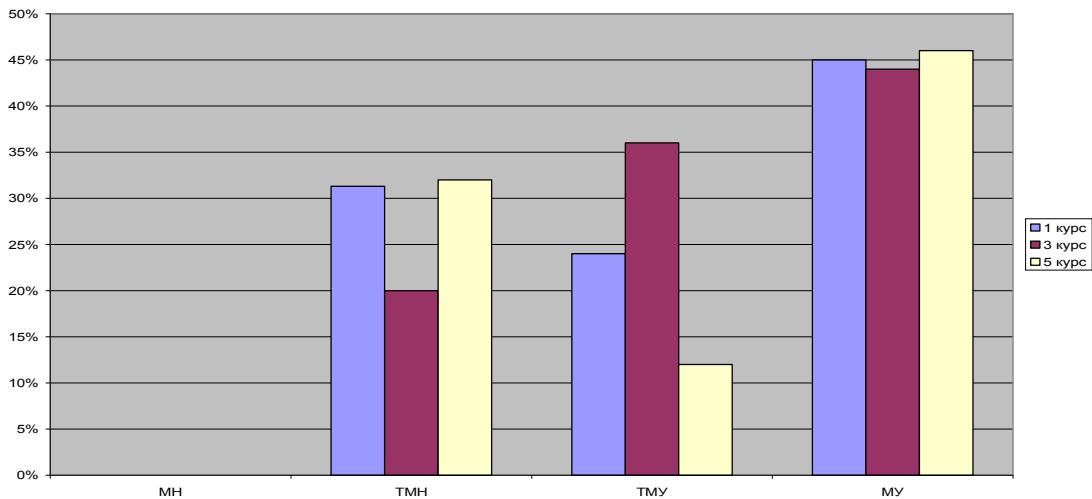
Отримані показники тривожності (високий рівень притаманний – 11% студентів, середній – 67% і низький рівень притаманний – 22% студентів) та зовнішнього локусу контролю (високий рівень притаманний – 11% студентів, середній – 74% і низький рівень притаманний – 15% студентів) кращі у порівнянні з іншими шкалами. Досить хороші показники отримані по шкалі догматизму (високий рівень не притаманний студентам, середній – 63% і низький рівень притаманний – 37% студентів).

Отже, аналізуючи отримані результати по проведеній методиці, можна побачити закономірність: у студентів кожної з груп яскраво виражені показники імпульсивності, особливо у студентів п'ятого курсу. Особливу увагу слід звернути на показники шкал зовнішнього локусу контролю та соціальної бажаності, які досить інтенсивно проявляються у студентів випускової групи. Тобто, майбутні вихователі не вміють стримувати своїх емоцій та регулювати своє відношення до системи власних педагогічних дій до мети і завдань, до засобів досягнення цих цілей.

Щоб ґрунтовніше проаналізувати дану проблему ми використали опитувальник А. Реана «Мотивація успіху і боязнь невдач». Адже саме від сформованих мотивів, домінуючих позитивних чи негативних мотивів, залежить і побудова системи власного відношення до майбутньої професійної діяльності. До позитивної мотивації відноситься мотивація на успіх або надія на успіх, а до негативної мотивації – мотивація на невдачу або боязнь невдачі.

В результаті проведеного дослідження за даним опитувальником всіх студентів було поділено на групи: - перша група – студенти, в яких переважає мотивація на невдачу; - друга група – студенти, яким притаманна тенденція мотивації на невдачу; - третя група – студенти, в яких мотиваційний полюс яскраво не виражений; - четверта група – студенти, яким властива тенденція мотивації на успіх; - п'ята група – студенти, в яких переважає позитивна мотивація або мотивація на успіх.

При дослідженні студентів за даною методикою ми отримали результати представлені у рисунку 6.

Рис. 6. Розподіл показників домінуючих мотивів у студентів

Отримані показники свідчать про досить високий рівень мотивації успіху у студентів 5 курсу. Позитивна мотивація властива 46 % студентів, що свідчить про їхню потребу в досягненні успіху. 32% притаманна тенденція мотивації на невдачу, що є негативним показником. Тенденція мотивації на успіх характерна для 12% студентів.

Таким чином, можна зробити наступні висновки. Тенденція мотивації на невдачу має нерівномірний характер для студентів першого курсу 31%, у студентів третього курсу показник знижується до 20% децю гірші показники студентів четвертого курсу - (32%). Більшість студентів продемонстрували високі показники

позитивної мотивації, що свідчить про їхню наполегливість, активність, ініціативність, прагнення досягти поставлених цілей, успіху у своїй професійній діяльності.

Показники є незадовільними щодо вимог професійної діяльності. Отримані результати потребують корекції з боку психологів, з метою вироблення вмінь оптимального прояву емоційно-вольових якостей студентів під час навчання у вузі. Емоції в житті людини виконують функцію «механізмів» діяльності, входять до складу стимулів і мотивів її дій, за вмілого використання можуть відігравати значну роль у цілеспрямованій діяльності.

Література

1. Высшее педагогическое образование: проблемы и решения/под общей ред. И.Е. Курова. Монография. - Нижний Новгород : Изд-во НГПУ, 1994.-160 с.
2. Данилова Н.Н. Эмоциональные состояния: механизмы и диагностика / Н.Н. Данилова. - М., 1995. ~ 249 с.
3. Дружинин В.Н. Психология общих способностей / В.Н. Дружинин. - СПб., 1999. - 243 с.
4. Комісарова С. Д. Поняття про емоції, їх значення та особливості / С. Д. Комісарова // Психолог. – 2006. - № 25-28. – С. 32-38.
5. Педагогика: Учебное пособие для студентов педагогических учебных заведений: В.А. Сластенин и др. – 4-е изд. – М.: Школьная Пресса, 2002. – 512 с.
6. Подосинников С.А. Психологические факторы становления профессионального самосознания у студентов: автореф. дис - канд. психол. наук / С.А. Подосинников. – М.: 2003. – 19 с.
7. Стеценко И.Л. Развитие педагогической рефлексии в профессиональной подготовке учителя в условиях опыта педагогической деятельности : автореф. дис. . канд. пед. наук / И.А. Стеценко. -Таганрог, 1998.-23 с.

O. Yu. Voronova, senior teacher of Chair of Psychology

EMOTIONAL AND PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF THE PROFESSIONAL INCIPIENCE OF THE EDUCATORS-TO-BE PROCESS

Psychological peculiarities of the emotional peculiarities of professional incipience of the educators-to-be have been outlined in this article. The structure of reflection of professional activity, attitude to the system of pedagogical actions, to aim and task that the educator –to-be tries to achieve in his/her professional activity has been considered. The peculiarities of the formation of emotional and volitional component during the study in the higher educational establishment have also been defined. The emotional and volitional component and the level of its manifestation among the students have been empirically investigated. Presented research generalizes the main tendencies of the level of manifestation of emotional background among the students of the specialty “Pre-school education”, consideration of professional skills, attitude as to individual, professional, and evaluation of personality and professional maturity have been generalized.

Key words: professional incipience, reflection, motivational and goal component, cognitive and operational component, emotional component, evaluative component.

ОБГРУНТУВАННЯ КРИТЕРІЇВ І ПОКАЗНИКІВ ВПЛИВУ КОГНІТИВНО-СТИЛЬОВИХ ХАРАКТЕРИСТИК НА УСПІШНІСТЬ РОБОТИ НА ТРЕНАЖЕРІ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ УПРАВЛІННЯ ПОВІТРЯНИМ РУХОМ

Стаття присвячена визначенню і обґрунтуванню основних критеріїв і показників, які впливають на успішність підготовки майбутніх фахівців управління повітряним рухом. У вивченні професійної підготовки майбутніх фахівців управління повітряним рухом нами були враховані такі критерії як: успішність тренажерної підготовки, когнітивно-стильові характеристики: полнезалежність, рефлексивність, гнучкість пізнавального контролю; практичне і оперативне мислення; професійно важливі якості; внутрішній локус контролю.

Ключові слова: когнітивно-стильові характеристики; професійна підготовка, тренажерна підготовка, полнезалежність, рефлексивність, гнучкість пізнавального контролю.

Статья посвящена определению и обоснованию основных критериев и показателей, которые влияют на успешность подготовки будущих специалистов управления воздушным движением. В изучении профессиональной подготовки будущих специалистов управления воздушным движением мы учитывали такие критерии как: успешность тренажерной подготовки, когнитивно-стилевые характеристики: полнезависимость, рефлексивность, гибкость познавательного контроля; теоретическое и оперативное мышление; профессионально важные качества, внутренний локус контроля.

Ключевые слова: когнитивно-стилевые характеристики, профессиональная подготовка, тренажерная подготовка, полнезависимость, рефлексивность, ригидность-гибкость познавательного контроля.

Актуальність. При сучасному рівні інтенсивності руху повітряних суден суттєво зростає роль диспетчера в забезпеченні безпеки польотів. Важливе значення набуває проблема надійності роботи диспетчера управління повітряним рухом (УПР). Для пошуку дієвих шляхів покращення професійної діяльності диспетчера УПР актуальними є проведення комплексних досліджень, спрямованих на визначення впливу психофізіологічних показників, пізнавальних процесів, когнітивно-стильових характеристик, професійно важливих якостей, мотиваційної сфери на професійну підготовку і діяльність диспетчерів УПР. Розвиток нових наукових напрямків у сучасних психологічних дослідженнях дає можливість виявити взаємозв'язки властивостей всіх рівнів психічної організації особистості.

Аналіз сучасних наукових досліджень
Аналіз наукової літератури за останні роки дозволив констатувати той факт, що у психологічній літературі практично відсутні праці, присвячені вивченню впливу когнітивно-стильових характеристик на професійну підготовку фахівців УПР. Вагомий внесок у дослідження проблеми когнітивних стилів та їх впливу на успішність навчальної діяльності та професійне становлення фахівців були зроблені зарубіжними психологами (Б.Г. Ананьєв, Р. Гарднер, М.С. Єгоров, Т.П. Зінченко,

Є.П. Ільїн, Д. Каган, Р. Кетелл, Г. Клаус, Г. Клейн, В. Колга, Т.В. Корнілова, О.В. Лібін, О.П. Лобанов, Г. Олпорт, А.І. Палей, Г.В. Парамей, Д.Л. Петрович, С.О. Печерська, В.В. Селиванов, Н.В. Семічева, Є.Т. Соколова, В.О. Толочек, Г. Уїткін, Р. Фарбі, М.О. Холодна, І.П. Шкуратова та ін.) і українськими психологами (Л.Л. Жердецька, О.Б. Напрасна, О.П. Пісоцький, М.В. Прохорова, Л.І. Романовська, О.В. Скориніна, Ю.Л. Трофімов), професійна підготовка фахівців, професійна надійність та безпека польотів ґрунтовно вивчена в працях таких відомих науковців (С.П. Бочарова, М.І. Дьяченко, Н.Д. Завалова, Г.В. Ложкін, Б.Ф. Ломов, О.Є. Коваленко, В.О. Колосов, В.Л. Маріщук, О.В. Петренко, В.О. Пономаренко та ін.).

Виклад основного матеріалу дослідження. Розкриваючи основні критерії та показники успішності професійної підготовки майбутніх фахівців УПР, ми намагалися встановити зв'язки між усіма структурними компонентами досліджуваної проблеми.

О.В. Барабаншиков і Н. Дерюгін дають декілька визначень поняттю «критерій», а саме: а) критерій – це показник, об'єктивний вияв чого-небудь; б) критерій – це психологічна установка діагноста; в) критерій – це мірило, тобто правило, яким треба користуватись при діагностуванні [1, с. 23].

Питання психології

У наукових дослідженнях можна зустріти декілька підходів щодо зв'язку понять “критерій” і “показник”. Інколи критерієм називають показник, на підставі якого можна говорити про ефективність певного процесу. При цьому рівень сформованості показника визначається через фіксацію його критеріїв на різних рівнях.

Розглядаючи критерії професійного становлення майбутніх фахівців з точки зору компетентнісного підходу, Г. Соловайнен, Н. Нікітіна, Н. Кіслінська виокремлюють два основні компоненти професійного становлення фахівців:

- систему знань, яка визначає теоретичну готовність до здійснення професійної діяльності;
- систему умінь і навичок, які становлять практичну основу готовності до здійснення

професійної діяльності [2, с. 34-41].

Виділяючи основні критерії і показники впливу когнітивно-стильових характеристик на успішність тренажерної підготовки майбутніх фахівців УПР, можна встановити взаємозв'язок між такими критеріями:

- успішність професійної підготовки майбутніх диспетчерів УПР;
- успішність роботи на тренажері майбутніх диспетчерів УПР;
- когнітивно-стильові характеристики майбутніх фахівців УПР;
- практичне і оперативне мислення майбутніх фахівців УПР;
- професійно важливі якості майбутніх фахівців УПР.

Взаємозв'язок зазначених критеріїв ми зобразили у вигляді теоретичної моделі передумов успішності професійної підготовки майбутніх фахівців УПР (рис. 1.)

Рис. 1. Теоретична модель передумов успішності професійної підготовки майбутніх

фахівців УПР

Розглянемо більш детально основні **критерії** та **показники** успішності професійної підготовки майбутніх фахівців УПР:

1. Успішність професійної підготовки майбутніх диспетчерів УПР. При врахуванні зазначеного **критерію** нами були визначені такі **показники**, як:

– *мотиваційний компонент* (передбачає формування професійної мотивації майбутніх фахівців УПР, а також мотив вибору професії авіаційного диспетчера; задоволеність обраною спеціальністю та усвідомлення себе як професіонала; прагнення досягти успіху у діяльності);

– *когнітивний компонент* (оволодіння високим рівнем професійних знань за спеціальністю «аеронавігація»; успішність виконання практичних завдань на тренажері);

– *операційно-діяльнісний компонент* (передбачає оволодіння знаннями, уміннями, навичками, які є необхідними для вирішення професійних завдань; досягнення високого рівня професійної компетентності фахівця під час практичної підготовки, здатність приймати альтернативні рішення за умов дефіциту часу);

– *емоційно-вольовий компонент* (високий рівень емоційної стійкості, вольові риси характеру, свідомо регуляція поведінки, відпрацювання стандартних професійних завдань на тренажері із максимальною інтенсивністю, відпрацювання нестандартних і аварійних ситуацій на тренажері);

– *професійно важливі якості студента-авіадиспетчера* (здатність тривалий час зосереджуватися на об'єкті діяльності; здатність швидко переключати увагу з одного об'єкта на інший; здатність швидко запам'ятовувати і утримувати необхідну інформацію для вирішення поставлених завдань; здатність аналізувати великий обсяг інформації).

2. Успішність роботи на тренажері майбутніх диспетчерів УПР. Основними **показниками** виділеного **критерію** є успішність виконання практичних завдань на тренажері майбутніми студентами-авіадиспетчерами, а саме:

– *дотримання правил ведення радіозв'язку та фразеології радіообміну* (завдання виконується з порушенням правил, якщо студент-авіадиспетчер не передав (не запросив) інформацію; передав дані не в повному обсязі; не отримав підтвердження даних відповідно з вимогами «Правил і

фразеології радіообміну»);

– *оперативність і правильність подання команд, вказаної інформації* (виконання завдання вважається не успішним, якщо майбутній фахівець УПР несвоєчасно передав команди, вказівки і інформацію; не може швидко правильно і чітко сформулювати команду, вказівку чи повідомлення при потраплянні ПС в особливі умови польоту);

– *взаємодія з суміжними диспетчерськими пунктами (секторами) і службами аеропорту* (завдання виконано з порушенням правил, якщо студент-авіадиспетчер не передав (не запросив інформацію); при передачі чи прийомі переплутав інформацію; передав інформацію не в повному обсязі; не підтвердив при прийомі основні дані; при прийомі-передачі УПР припустив відхилення від встановлених правил);

– *ведення процедурного (планового) контролю* (завдання виконано з порушенням правил, якщо студент-авіадиспетчер не поставив умовний знак, номер рейсу, не наніс на графік лінію шляху; переплутав дані, не вніс виправлення; використовує позначення операцій невстановленими знаками; не надав в достатній мірі допомогу диспетчеру радіолокаційного управління щодо оцінки повітряної ситуації; у визначенні тенденцій її розвитку і виявленні конфліктних ситуацій (при наявності двох диспетчерів на робочому місці);

– *ешелонування і вирішення конфліктних ситуацій* (завдання виконується із порушенням, якщо студент-авіадиспетчер своєчасно не визначив конфліктну ситуацію, а також було здійснене ним порушення допустимого інтервалу);

– *виконання відліку по індикатору*: по відстані, км; по азимуту,^о (азимут – кут, розміщений між північним напрямком дійсного або магнітного меридіана, який проходить через контрольний пункт і напрямком на ПС (орієнтир);

– дії при УПР в аварійних ситуаціях;

– відпрацювання стандартних професійних завдань на тренажері із максимальною інтенсивністю;

3. Когнітивно-стильові характеристики майбутніх фахівців УПР. Основними **критеріями когнітивно-стильових характеристик** майбутніх фахівців УПР є: *поленезалежність, рефлексивність, гнучкість пізнавального контролю.*

Поленезалежність. У результаті теоретичного аналізу наукових джерел було встановлено, що для *поленезалежності* є властивими такі *показники*, як: активність; гнучкість мислення; здатність аналізувати великий обсяг інформації; високі показники інтелектуальних здібностей та академічної успішності; швидке прийняття своєчасних альтернативних рішень [5, 6, 7, 9, 12]. Відповідно, можна очікувати, що поленезалежні фахівці УПР є більш успішними при виконанні практичних завдань на тренажерах: вони здатні аналізувати великий обсяг інформації, досліджувати все поле сприйняття і, відповідно, беручи до уваги всі деталі – висувати гіпотези. У разі домінування показників поленезалежності у студентів-авіадиспетчерів можливим є очікування у таких фахівців вищого рівня академічної успішності.

Рефлексивність. Зазначений параметр когнітивного стилю характеризується такими *показниками*: точністю виконання професійних завдань (змістовний аспект) і швидкістю виконання професійних завдань (динамічний аспект). Схильність до ризику і нерациональність дій в умовах прийняття рішення властиві імпульсивним респондентам, а аналітичний поняттєвий стиль мислення; системність аналізу інформації; поленезалежність і успішність перенесення стратегій в нові умови є психологічними характеристиками рефлексивних респондентів.

Гнучкість пізнавального контролю характеризується такими *показниками*: високий рівень автоматизації пізнавальних функцій, лабільність, креативність мислення; мимовільність і довільність регуляції пізнавальної активності. М.В. Прохоровою було встановлено, що «ригідність – гнучкість» визначає умови формування індивідуального стилю професійної діяльності, а саме, детермінує зручні прийоми виконання професійних завдань і основні показники результатів успішності фахових дій [10].

Дослідження гнучкості пізнавального контролю у фахівців операторського профілю дозволяє визначити їх здатність до оперування сприйнятої інформації, гнучкості мисленневих процесів, здатності до структуризації інформації, а також особливостей її узагальнення і прийняття альтернативних рішень у професійній підготовці і діяльності.

4. Практичне і оперативне мислення

майбутніх фахівців УПР.

І.Д. Пасічник, проводячи паралелі між теоретичним і практичним мисленням, наголошував на тому, що «практичне мислення реалізується в умовах конкретних, цілісних, індивідуально своєрідних ситуаціях». І основним завданням практичного мислення є застосування загальних знань у конкретній ситуаційній діяльності. Оперативність набутих практичних знань, складність і мінливість професійних ситуацій, необхідність прийняття швидкого альтернативного рішення є особливостями практичного мислення [8].

Як слушно зазначає В.М. Пушкін, оперативне мислення у діяльності авіаційних диспетчерів виконує такі функції:

1) *планування* – мисленнева діяльність, пов'язана із створенням плану функціонування об'єкту управління на визначений відрізок часу; 2) *контроль і регулювання* – діяльність, пов'язана із виконанням розробленого плану, яка потребує відображення динамічних характеристик об'єкта управління і їхнього співвідношення із програмою; 3) *вирішення завдань щодо усунення різких відхилень від норми* у процесі управління, коли є значний вплив емоційного стану диспетчера і високий темп роботи; 4) *діагностика* – при виникненні несправностей і аварійних ситуацій [3].

Врахування особливостей практичного і оперативного мислення майбутніх фахівців УПР при виконанні ними професійних завдань на тренажері дозволить визначити психологічні аспекти ефективності планування ними професійних завдань; здійснення контролю за його виконанням; ефективності прийняття, прогнозування складних ситуацій, які виникають при УПР; усунення аварійних ситуацій при УПР, враховуючи індивідуальні особливості швидкості і точності прийняття рішення фахівцями (рефлексивність), використання більш оптимальних і продуктивних стратегій в опрацюванні інформації і здатності самостійно приймати рішення (поленезалежність), більша варіативність мисленневих процесів (*гнучкість пізнавального контролю*).

Основними *показниками* виділеного **критерію** є:

– побудова у навчальній діяльності теоретичних і практичних задач і знаходження оптимальних шляхів їх вирішення;

– вирішення задач на тренажерах за допомогою практичних дій в умовах

дефіциту часу;

- вміння виконувати професійні завдання у конкретній ситуації і знаходити оптимальні рішення;

- здійснення безперервного контролю за повітряною обстановкою і управління повітряним рухом в межах визначеного сектору;

- моделювання різноманітних непередбачуваних ситуацій під час тренажерної підготовки у взаємодії «диспетчер-повітряне судно».

- проведення аналізу можливих помилкових дій за роботою на тренажерах;

- формування моделі наступних дій фахівцем УПР при вирішенні складних професійних завдань для досягнення поставленої мети у звичайних і екстремальних умовах діяльності.

5. Професійно важливі якості (ПВЯ) фахівців УПР

Основними показниками виділеного критерію у нашому дослідженні є такі:

- емоційна стійкість;
- точність виконання професійних завдань;

- схильність до ризику;
- чітка і зрозуміла мова;
- гнучкість мислення;
- здатність аналізувати великий обсяг інформації;

- розвинена інтуїція;
- високі показники інтелектуальних здібностей;

- здатність тривалий час зосереджуватися на об'єкті діяльності;

- здатність швидко переключати увагу з одного об'єкта на інший;

- здатність швидко запам'ятовувати і утримувати необхідну інформацію для вирішення поставлених завдань;

- здатність ефективно приймати альтернативні рішення за умов дефіциту часу;

- швидкість і точність виконання професійних завдань;

- практичне мислення.

Професійна діяльність майбутніх фахівців УПР реалізується на базі системи ПВЯ, яка виступає як певна сукупність суб'єктивних властивостей, необхідних для успішного виконання професійних завдань. І формування цієї системи відбувається у процесі професійного становлення майбутнього фахівця, тому досліджуючи успішність тренажерної підготовки студентів-авіадиспетчерів, на нашу думку, доцільним є врахування їх професійно важливих якостей.

6. Внутрішній локус контролю (інтернальність).

Як зазначає М.О. Холодна, чим вищими є показники полнезалежності, тим більш є вираженим внутрішній локус контролю [12]. Як зазначав Г.С. Пригін, полнезалежність-полнезалежність; внутрішня і зовнішня мотиваційна направленість описують закономірності особистісної регуляції поведінки з точки зору внутрішньої і зовнішньої детермінації. Враховуючи особливість того, що ці два конструкти описують закономірності особистісної регуляції поведінки індивіда, на нашу думку, є важливим визначення взаємозв'язку між успішністю тренажерної підготовки і направленістю на свої власні сили студента-авіадиспетчера, а також врахування особливостей сприйняття всього обсягу інформації при вирішенні професійних завдань і інтернальності. [11].

Дослідження, присвячені вивченню взаємозв'язку локусу контролю і професійної підготовки і діяльності фахівця, дозволяють більш детально проаналізувати особливості вирішення задач фахівцем УПР, враховуючи саморегуляцію соціальної поведінки, способи прийняття рішення, «орієнтацію на дію» і «орієнтацію на стан» (J. Kuhl), визначення критерію мінімальної об'єктивної невизначеності і критерію максимальної ефективності [4]. Враховуючи те, що існує досить суперечлива думка щодо визначення взаємозв'язку між локусом контролю і когнітивними стилями, ми вважаємо за доцільне врахувати при вивченні індивідуально-психологічних характеристик студентів-авіадиспетчерів показники інтернальності і екстернальності з подальшим визначенням їхнього впливу на успішність професійної підготовки майбутніх фахівців УПР і взаємодії із когнітивно-стильовими характеристиками.

Висновки

Визначені нами критерії і показники впливу когнітивно-стильових характеристик на успішність тренажерної підготовки майбутніх фахівців УПР дозволяють нам під час емпіричного дослідження виявити:

- рівень професійної підготовки студентів-авіадиспетчерів;

- врахування мотиваційного, когнітивного, операційного-діяльнісного, емоційно-вольового компонентів у професійній підготовці студентів-авіадиспетчерів;

- успішність виконання практичних завдань на тренажері;

Питання психології

– професійні знання, уміння і навички майбутніх фахівців УПР;
когнітивно-стильові характеристики: полнезалежність, рефлексивність, гнучкість пізнавального контролю;
– сформованість професійно важливих якостей у майбутніх фахівців;
– практичне і оперативне мислення студентів-авіадиспетчерів;
– індивідуально-психологічні характеристики майбутніх фахівців УПР.
В зв'язку з тим, що когнітивно-стильові

характеристики впливають на успішність професійної підготовки, необхідно враховувати стильові особливості майбутніх фахівців операторського профілю при професійному відборі. Можливим є застосування індивідуального підходу викладачами-інструкторами при організації практичних занять на процедурних, модульних, комплексних тренажерах, враховуючи стильові особливості і індивідуально-психологічні характеристики майбутніх фахівців УПР.

Література

1. Барабанщиков А.В. Военно-педагогическая диагностика / А. В. Барабанщиков, Н.И. Дерюгин. – М. : ВУ, 1995. – 108 с.
2. Гарашкина Н.В. Диагностика профессиональной компетентности / Н.В. Гарашкина // Соц. педагогика. – 2003. № 4. – С. 34-41.
3. Дмитриева М.А. Психология труда и инженерная психология / М. А. Дмитриева, А. А. Крылов, А. И. Нафтельев. – ЛГУ, 1979, – 220с.
4. Забродин Ю. М. Психология личности и управление человеческими ресурсами / Ю.М. Забродин. – М.: Финстатинформ, 2002. - 360 с.
5. Ильин Е. П. Психология индивидуальных различий / Е. П. Ильин. – СПб.: Питер, 2004. – 701 с.
6. Максименко С. Д. Роль когнітивно-стильових особливостей особистості в процесі навчальної діяльності /С. Д. Максименко, І. Д. Пасічник // Наукові записки. Серія «Психологія і педагогіка» Тематичний випуск «Актуальні проблеми когнітивної психології». – Острогоз : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2010. – Вип. 14. – С. 3-10.
7. Напрасна О. Б. Індивідуально-психологічні особливості когнітивно-стильових характеристик навчальної діяльності студентів : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / О. Б. Напрасна. – К. , 2004. – 20 с.
8. Пасічник І.Д. Практичне мислення і конфлікт (теоретико-методичні аспекти) / І. Д. Пасічник : [Електронний ресурс]: – режим доступу: http://eprints.oa.edu.ua/1269/1/Pasichnyk_030412.pdf
9. Пісоцький О. П. Когнітивний стиль як чинник розвитку інтелектуального потенціалу майбутнього практичного психолога : дис. на здобуття наукового ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Олександр Петрович Пісоцький. – К. , 2008. – 226 с.
10. Прохорова М. В. Індивідуальний стиль діяльності з домінуванням когнітивних компонентів: Автореф. дис. ...канд. психол. наук / М. В. Прохорова. – Київський університет імені Тараса Шевченка. – К., 1995. – 22 с.
11. Прыгин Г. С. Психология самостоятельности: Монография. / Г. С. Прыгин. - Ижевск, Набережные Челны: Изд-во Института управления, 2009. - 408 с.
12. Холодная М. А. Когнитивные стили. О природе индивидуального ума / М. А. Холодная. 2-е изд. – СПб.: Питер. 2004. – 384с.

Hordynia Nataliia student

GROUNDS FOR CRITERIA AND INDICATORS OF COGNITIVE STYLE CHARACTERISTICS INFLUENCE ON THE SUCCESSFUL WORK OF FUTURE AIR TRAFFIC CONTROL SPECIALISTS ON THE SIMULATOR

The article is dedicated to the determination and justification of the basic criteria and indicators which have an influence on success of future air traffic control specialists professional training. During the study of professional training of future air traffic control specialists, we took into account the following criteria: the success of simulator training, cognitive-style characteristics: field independence, reflectiveness, flexibility of cognitive control; theoretical and operational mindset; professional qualities; internal locus of control. We have developed the theoretical model of preconditions for successful professional training of future air traffic control specialists. Considering that cognitive style characteristics has an influence on success of professional training, the stylistic features of future specialists of operator profile should be taken into account during the professional selection. It is possible to use individual approach 'teachers-instructors' in organizing workshops on procedural, modular, integrated simulators, considering the stylistic characteristics and individual psychological characteristics of future air traffic control specialists.

Keywords: cognitive-style characteristics, professional preparation, simulator preparation, field independence, reflectiveness, flexibility of cognitive control.

*Гостєєва Т.В., кандидат психологічних наук
заступник начальника відділу психологічного забезпечення
УКЗ ГУМВС України в Донецькій області (м. Донецьк)*

ОСОБЛИВОСТІ АДАПТАЦІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ПРОФЕСІЙНОГО РЕЗЕРВУ ОВС

Зміст статті містить в собі аналіз питань стосовно адаптації молодих працівників міліції до умов правоохоронної діяльності. Процес адаптації розглянуто в трьох аспектах: професійному, виробничому та соціально-психологічному. Викладено зміст та результати дослідження особливостей адаптаційного потенціалу професійного резерву органів внутрішніх справ. Визначено його особливості та основні фактори що негативно впливають на успішну професійну адаптацію. Зроблено висновок про необхідність комплексного підходу щодо підвищення ефективності персоналу ОВС.

Ключові слова: професійна адаптація працівників органів внутрішніх справ, успішна професійна адаптація, соціально-психологічна адаптація, виробнича адаптація, професійна мотивація, професійно важливі якості.

Содержание статьи включает в себя анализ вопросов относительно адаптации молодых сотрудников милиции к условиям правоохранительной деятельности. Процесс адаптации рассмотрен в трех аспектах: профессиональном, производственном и социально-психологическом. Изложены содержание и результаты исследования особенностей адаптационного потенциала профессионального резерва органов внутренних дел. Определены его особенности и основные факторы, которые негативно влияют на успешную профессиональную адаптацию. Сделан вывод о необходимости комплексного подхода по повышению эффективности персонала ОВС.

Ключевые слова: профессиональная адаптация сотрудников органов внутренних дел, успешная профессиональная адаптация, социально-психологическая адаптация, производственная адаптация, профессиональная мотивация, профессионально важные качества.

Постановка проблеми. Досить тривалий час в органах внутрішніх справ гостро стоїть проблема плинності молодих кадрів, низької якості їх праці, надзвичайних подій, що пов'язані із порушенням ними службової дисципліни, робочих інструкцій і навіть закону. Професійна та особистісна нестабільність молодих фахівців не дозволяє сформувати потужне робоче ядро в органах правопорядку. В свою чергу це накладає відбиток на якість праці всієї правоохоронної системи, її ефективності та іміджу в цілому.

Керівництво МВС постійно вживає заходів щодо покращення зазначеної ситуації, однак незважаючи на постійне удосконалення професійно-психологічного відбору кандидатів на службу в органи внутрішніх справ України, дотепер мають місце порушення працівниками міліції дисципліни, законності, а також й скоєння ними тяжких злочинів.

Однією з головних причин ситуації, що склалась в ОВС є, на наш погляд, утруднення в професійній адаптації молодих фахівців.

Аналіз питань, що стосуються професійної адаптації особистості, дозволяє сформулювати визначення даного процесу стосовно системи органів внутрішніх справ. Професійна адаптація працівників органів внутрішніх справ – це процес пристосування особи, яка тільки-но поступила на службу в

органи внутрішніх справ, до вимог професії, умов праці, до завдань та змісту спеціальності, специфічних особливостей служби, а також до трудового колективу [7].

Зазначимо, що специфіка адаптації молодих працівників у підрозділах ОВС обумовлена не тільки характером діяльності міліції, а й умовами, в яких вона здійснюється. Так, на початку своєї службової діяльності молодий працівник зіштовхується з великим обсягом самостійної роботи, коли йому потрібно засвоїти норми і цінності колективу, увійти в складну систему міжособистісних взаємовідносин, зайняти своє місце в громадському житті підрозділу та самоутвердитися, проявити свої схильності, інтереси й можливості.

Проблема адаптації молодих правоохоронців до умов служби має багатий науково-методичний базис, однак й досі залишається невичерпаною. Подальший аналіз цієї проблеми, на наш погляд, є вирішенням тих труднощів, що проявляються у взаємодії з персоналом ОВС, з якими зіштовхується правоохоронна система зараз.

Питання адаптації молодих фахівців до умов праці завжди залишається актуальним через індивідуальність способів адаптаційного процесу, які частково пов'язані із соціально-психологічним типом особистості молодих фахівців, постійним

розвитком суспільства та самої правоохоронної системи.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Однією із важливих складових успішності професійної діяльності та ефективності виконання професійних обов'язків працівниками міліції є їх професійна адаптація.

У науковій літературі визначаються біологічний, фізіологічний, операціональний, інформаційний, комунікативний, особистісний і соціально-психологічний аспекти професійної адаптації. Таке розмаїття аспектів адаптації пояснюється тим, що людина розглядається як сукупність властивостей індивіда й особистості. У такому випадку професійна адаптація представляє собою єдність адаптації індивіда до фізичних умов фахового середовища (перший аспект, психофізіологічний), адаптації до професійних завдань, виконуваним операціям, професійної інформації і т.ін. (другий аспект, професійний) та адаптації особистості до соціальних компонентів професійного середовища (третій, соціально-психологічний аспект) [1].

Аналіз службових розслідувань з приводу порушень службової дисципліни, результатів діагностики адаптаційного потенціалу молодих фахівців, дозволив зробити висновок, що вирішення питання успішності адаптації молодих фахівців до умов служби криється у вирішенні питань саме професійної та соціально-психологічної адаптації. Тому в статті ми більш зосередимо увагу на цих аспектах адаптації.

Професійна адаптація – це завершений результат оволодіння на достатньому рівні професійними навичками та вміннями, формування певних професійно необхідних якостей особистості та розвиток у робітника стійкого позитивного ставлення до власної професії (Андрюк В.Г., Казміренко Л.І., Березин Ф.Б., Климов Е.А., Налчаджян А.А. та інші).

В професійній адаптації можна виділити три взаємозв'язані сторони, а саме:

- професіональну;
- виробничу;
- соціально-психологічну.

Професіональна адаптація – це завершальний етап процесу професійного самовизнання особистості й тому на цьому етапі зазвичай виявляються недоліки профорієнтаційної роботи та професійної

підготовки, здійснюється процес формування нових установок, дотримання трудової дисципліни, субординації, усвідомлення відповідності реальності з уявленнями про професію та визначення наскільки життєві плани стають реальними.

Так, професіональна адаптація включає в себе оволодіння необхідними навичками, знаннями, вмінням швидко орієнтуватися в різних екстремальних ситуаціях психологічного навантаження, контролювати та прогнозувати свою поведінку та дії.

Для більш чіткого розуміння причин ускладнення професійної адаптації молодих фахівців в системі органів внутрішніх справ, на ряду із професіональною адаптацією слід сказати про виробничу адаптацію та її взаємозв'язок із соціально-психологічною.

Під час вступу до нового робочого місця людина потрапляє до системи професійних та соціально-психологічних відносин певної трудової організації, засвоює нові для неї соціальні ролі, цінності, норми, узгоджує свою індивідуальну позицію з цілями та завданням цієї організації, її трудового колективу. Таким чином, особистість підкорює свою поведінку службовим приписам даного підприємства чи закладу. В науковій літературі такий процес називається виробничою адаптацією [3]. Однак, під час цього соціального процесу засвоєння особистістю нової виробничої ситуації, людина вже має певні цінності та орієнтації в поведінці, узгоджено з якими вона модулює свої вимоги до нового робочого простору. Отже, під час виробничої адаптації людина та робоче середовище активно впливають один на одного в залежності від своїх цілей та завдань, утворюючи при цьому двосторонній процес. Зазначимо, що адаптованість людини до нової трудової ситуації вимірюється її реальною трудовою поведінкою, ефективністю праці, засвоєнням соціальної інформації та її практичної реалізації, збільшенням трудової активності та ступенем задоволеності різними сторонами трудової діяльності. Людина може бути професіонально адаптованою, мати повний спектр необхідних професійних якостей, знань та вмінь, проте потрапляючи до нової виробничої ситуації (переміщення по службі, переформування відділу тощо) мати певні труднощі саме під час виробничої адаптації.

Невід'ємною складовою виробничої адаптації є соціально-психологічна адаптація. Соціально-психологічна адаптація – це

приспосовування молодого працівника до правил поведінки в конкретній соціально-професійній групі. Сюди входить прийняття мети та завдання колективу, його традиції, взаємини між керівниками і підлеглими, між колективами, з якими необхідно підтримувати під час виконання службових обов'язків ділові стосунки, з критеріями оцінки професійної діяльності того чи іншого працівника.

Формування цілей статті. Мета статті полягає у дослідженні особливостей адаптаційного потенціалу професійного резерву органів внутрішніх справ, визначенні причин, що ускладнюють та порушують процес пристосування молодих фахівців до умов службової діяльності, пропозиції можливих шляхів покращення процесу адаптації в ОВС.

Виклад основного матеріалу дослідження. Говорити про позитивну професійну адаптацію того чи іншого працівника можна розглянувши відповідні критерії, а саме: повне оволодіння обраною спеціальністю, що виражається в стабільному виконанні поставлених завдань при високій якості виконаної роботи і нормальній стомленості. Показники соціально-психологічної адаптації – це рівень задоволеності від виконаної роботи, взаємовідношення з колегами по службі та керівниками різних посадових рангів, рівень задоволення своїх життєвих планів, оцінка усього колективу та задоволеність своїм положенням в групі. Тобто професійну адаптацію можна вважати успішною, коли усі її три сторони узгоджені з робочим простором.

На наш погляд, найбільших труднощів молодий фахівець може зазнавати під час виробничої адаптації, яка на відміну від професійної адаптації, має динамічніший характер. Молодий фахівець, добре засвоївши обрану професію (знання, навички, вміння), може неодноразово проходити виробничу адаптацію. Відомо, що на виробничий процес може впливати велика кількість суб'єктивних факторів: стиль керівництва, морально-психологічний настрій в колективі, характер службових завдань, реформування правоохоронної системи тощо. Тому процес професійної адаптації молодих фахівців може суттєво ускладнюватися труднощами у виробничій адаптації, що викликані порушенням процедури його призначення на посаду після випуску з ВНЗ МВС України.

Під час навчання молода особа налаштовується до призначення в певний практичний підрозділ (як правило, це той підрозділ, який формує особову справу та направляє її до ВНЗ МВС України). Курсант проходить стажування в цьому підрозділі й частково в нього вже відбувається процес виробничої адаптації, який завершується під час його реальної практичної діяльності після випуску з навчального закладу. Коли цей процес порушується, молодий фахівець змушений проходити процес виробничої адаптації спочатку. Він зіштовхується із додатковим психоемоційним навантаженням, що ускладнює взагалі процес адаптації до умов служби.

Для визначення особливостей адаптації до нових умов службової діяльності нами було проведено дослідження, яке складалось з двох етапів. В дослідженні взяли участь курсанти 3-4 курсів вищих навчальних закладів МВС України (146 курсантів (49,6 % від загальної кількості, що проходили стажування) і молоді фахівці органів та підрозділів внутрішніх справ різних посадових рангів (289 (77%) із 375 випускників вищих навчальних закладів МВС України). Таким чином загальна вибірка досліджуваної групи складає 435 осіб.

Метою першого етапу дослідження було визначення основних мотивів вибору професії правоохоронця та особливостей процесу адаптації до нових умов праці. Значна увага була приділена мотивації, адже адекватна мотивація молодих фахівців прискорює процес професійної адаптації та сприяє успішності діяльності. В професійній діяльності мотивація виступає ланкою, що визначає спрямований характер дій людини, її потенційні можливості, потреби в даному виді діяльності. Мотивація зумовлює вибір професійної діяльності, відображаючи реальні можливості особистості, виступає як активний стимул її розвитку і навіть перебудови [6].

Для здійснення першого етапу дослідження фахівцями відділу психологічного забезпечення була укладена відповідна анкета, проведене анонімне опитування курсантів вищих навчальних закладів системи МВС України і молодих фахівців органів та підрозділів внутрішніх справ різних посадових рангів. Анкета містить 30 запитань, які спрямовані на вивчення мотиваційної спрямованості,

ступеня задоволеності обраною професією, умовами праці, а також участю керівництва та робочого колективу в процесі адаптації молодого фахівця.

За результатами аналізу отриманої інформації встановлено, що провідними мотивами вибору професії правоохоронця у досліджуваних є:

- романтична привабливість професії, яка була сформована у дитинстві – 30,4% опитаних;

- перспектива службового росту і подальшої професійної майстерності – 22,2 %;

- порада близьких або знайомих – 21,3 %.

- продовження сімейної традиції – 15,1 %;

Поряд з позитивними відповідями були отримані й такі:

- іншого варіанту вибору професії не було – 4,5 %;

- можливість використовувати власні повноваження і самостійно вирішувати, що правильно, а що ні – 4,2%;

- можливість отримувати високу зарплатню та поліпшити своє матеріальне становище – 2,3 %.

Зазначені мотиви можна умовно поділити на ті, що можуть позитивно вплинути на процес професійної адаптації («романтична привабливість професії», «перспектива службового росту і подальшої професійної майстерності», «порада близьких або знайомих», «продовження сімейної традиції») та негативно («іншого варіанту вибору професії не було», «можливість використовувати власні повноваження і самостійно вирішувати, що правильно, а що ні», «можливість отримувати високу зарплатню та поліпшити своє матеріальне становище»).

За результатами отриманих даних провідним мотивом у третини опитуваних (30,4%), майбутніх правоохоронців є романтична привабливість обраної професії. З одного боку такий мотив має глибоке коріння в дитинстві, що наділяє його значним емоційним забарвленням і потужністю для здійснення обраної професійної діяльності. З іншого боку, сформоване романтичне уявлення під час виконання службових обов'язків зустрічається з реальностями професійного середовища та у деяких випадках перетворюється на розчарування. Внаслідок чого молодий фахівець починає переживати першу професійну кризу, він здатний переоцінювати своє місце у професії,

свої цінності, подальший професійний шлях. Слід підкреслити, що тільки потужний адаптивний потенціал допомагає людині узгодити ідеальне та реальне уявлення про обрану діяльність та залишитись у професії. В наслідок слабких адаптаційних можливостей молодий фахівець може проявляти признаки дезадаптації чи професійної маргінальності, розчаруватися у обраному професійному шляху та взагалі змінити професію. Отже, зменшення ризику негативної адаптації до умов служби в даному випадку буде залежати від потужності адаптаційного потенціалу.

На другому місці за популярністю серед обраних мотивів є «перспектива службового росту і подальшої професійної майстерності». Підкреслимо, що правоохоронна система за своєю структурою надає добрі можливості для кар'єрного росту та професійної самореалізації особистості й тому потенційно задовольняє цю потребу. Однак, сучасний стан органів внутрішніх справ, значне зменшення загальної професійності персоналу ОВС (висока плинність кадрів, перевага молодих фахівців зі стажем праці до 5-ти років над досвідченими зі стажем понад 5-ти років) утруднюють процес самореалізації молодих фахівців. Адже професійна майстерність має свої етапи розвитку: «треба» – «важко» – «прекрасно» (В.А. Сухомлинський). Тобто для формування справжньої професійної майстерності необхідні час та умови й тому реалізація цього мотиву за об'єктивних причин може ускладнюватися.

Мотиви «порада близьких або знайомих», «продовження сімейної традиції» можуть свідчити про те, що молода особа не має власного самовизначення, її професійна ідентичність не сформована, тому у виборі професійного фаху вона опирається на близьке соціальне оточення. Такі мотиви можуть негативно впливати, перш за все, на результати виробничої та соціально-психологічної адаптації в ОВС. Саме останні дві складові професійної адаптації мають значний суб'єктивний та індивідуальний характер, коли особистості необхідно узгоджувати власні цінності, характерологічні особливості, морально-психологічні потреби, налагоджувати стосунки з конкретними людьми. Під час такої мотивації рівень розчарування та ризик неузгодження реальності з професійною реальністю, що формує близьке оточення,

дуже високий. За результатами нашого дослідження 41% опитуваних має такий вид мотивації. Також, слід зазначити, що 11% осіб має мотивацію, що може ускладнювати професійну адаптацію.

Під час другого етапу дослідження особлива увага була спрямована на вивчення розвитку ділових та особистісних якостей курсантів та молодих фахівців органів та підрозділів внутрішніх справ, необхідних у діяльності органів внутрішніх справ. Для цього нами було використано перелік основних професійно важливих рис, який зазначено у професіограмах міліцейських професій: висока відповідальність, комунікабельність, адаптивність, дисциплінованість, емоційна стійкість, патріотизм, гуманізм, принциповість. Використовуючи метод самооцінки курсантам та молодим фахівцям було запропоновано оцінити наявність та ступень розвитку у них наступних якостей.

Аналіз результатів проведеної самооцінки показав наступне:

- на високий рівень відповідальності вказали 92,7 % опитаних;
- комунікативних здібностей – 92,4 %;
- високий рівень адаптивності – 91,5 %;
- дисциплінованість – 88,3 %;
- емоційну стійкість – 85,2 %.

Слід зазначити що, такі якості, як патріотизм, гуманізм, принциповість у опитаних респондентів можна вважати слабо сформованими. Так, 24 % респондентів відповіли, що гуманізм їм притаманний на 3 бали (за 5-ти бальною шкалою оцінки), 22,6% вважають, що вони не досить принципові, а 20,5% оцінили ступень розвиненості своїх патріотичних почуттів на 1-3 бали за п'яти бальною шкалою. При цьому є й такі курсанти, відповіді яких можна розцінювати, як повне знехтування та неповагу до основних принципів правоохоронної діяльності. Кількість таких осіб становить 3,4% від загальної кількості респондентів.

Так, 9 з опитаних респондентів стверджують, що їм незнайоме та стороннє відчуття патріотизму та гуманізму, 2 курсанта вказують на нерозвиненість у них вольових якостей, 3 – вважають себе безпринципними, емоційно нестійкими та недостатньо чесними.

Період проходження стажування також був показним для визначення рівня та ступеня професійної адаптації до нових умов

служби. Більшість курсантів вказали, що їх знання та очікування відповідають практичній діяльності та у подальшому вони готові до удосконалення теоретичних знань в професійній діяльності. У результаті 92,8% опитаних курсантів затвердилися у правильності вибору спеціальності, а 7,2% вказують, що вже розчарувалися у своєму виборі.

Такий результат може бути обумовлений успішністю виробничої та соціально-психологічної адаптації в трудових колективах. Про це свідчать й результати анкетування курсантів після проходження ними стажування в практичних підрозділах. Виявилось, що важливим компонентом в професійній адаптації курсантів до умов службової діяльності під час проходження стажування були взаємовідносини в колективах. В цілому, за результатами анкетування встановлено, що в колективах практичних підрозділів ОВС Донецької області до курсантів ставилися доброзичливо та відповідально, за кожним був закріплений авторитетний та досвідчений наставник. Жоден з курсантів не вказав на дискомфорт та відчуженість у робочому колективі: 41,8% опитаних відчували себе в колективі, як у колі друзів, 52,7% - достатньо добре для виконання своїх обов'язків. Стан соціально-психологічного клімату у підрозділах, де відбувалось стажування, більшість курсантів (92,3%) оцінила на 4-5 балів (за 5-ти бальною шкалою).

Однак, не зважаючи на переважну доброзичливість та відповідальне ставлення керівництва практичних підрозділів до організації та проведення стажування свого потенційного резерву, під час анкетування курсанти зазначали деякі основні труднощі, з якими вони можуть зустрітися на початку власної практичної діяльності, а саме:

- напружений режим праці (87,1%);
- недостатня соціальна захищеність (82,3%);
- недостатня матеріально-технічна база (67,1%);
- відсутність навичок практичної діяльності (53,4%);
- складна криміногенна ситуація в регіоні (31,8%).
- труднощі в адаптації до нового колективу (28,6%);

Аналіз отриманих результатів показав, що переважна більшість курсантів здатна реально дивитися на перспективи обраного

фаху та готувати себе до певних труднощів, що може позитивно вплинути на процес професійної адаптації.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших досліджень у даному напрямку. Таким чином, проведене дослідження дозволило виявити певні особливості професійної адаптації майбутніх правоохоронців до їх службової діяльності. В цілому отримані данні свідчать про добрі перспективи в професійній адаптації молодих фахівців. Курсанти 3-4 курсів мають мотивацію, яка переважно сприяє успішному оволодінню обраним фахом, а результати стажування свідчать, що усі аспекти професійної адаптації (професійна, виробнича та соціально-психологічна) є задовільними. Молоді фахівці здатні бачити труднощі, з якими вони можливо зіткнуться під час практичної діяльності та морально налаштовані на їх подолання. Проведене дослідження дозволило виявити фактори, що

сприяють успішній професійній адаптації професійного резерву ОВС: високі адаптаційні можливості особистості молодих фахівців, сприятливий соціально-психологічний клімат у трудових колективах практичних підрозділів та ефективний інститут наставництва. Серед негативних факторів успішності професійної адаптації можна зазначити наступні: неусвідомлений вибір майбутньої професії, перебільшення теоретичної підготовленості майбутніх фахівців над практичною, об'єктивні фактори дезорганізованості правоохоронної системи в цілому, що спричиняє порушення режиму труда і відпочинку, недостатню соціальну захищеність та матеріально-технічну і фінансову забезпеченість персоналу ОВС.

Таким чином, розробка комплексних заходів з урахуванням зазначених факторів буде сприяти успішності професійної адаптації молодих фахівців та збільшить ефективність персоналу ОВС.

Література

1. Балл, Г. А. Понятие адаптации и его значение для психологии личности Текст. / Г. А. Балл // Вопросы психологии. - 1989. - № 1. - 92-100.
2. Барко В.І. Професійний відбір кадрів до органів внутрішніх справ./ В.І. Барко/ Київ. Ніка – Центр, 2002. – 292 с.
3. Верещагин В.Ю.Философские проблемы теории адаптации человека. Владивосток:изд. Дальневосточного университета./ В. Ю. Верещагин – 2008. С. 146-157
4. Вказівка МВС України від 13.02.2009 № 2684/Вр «Про анкетування курсантів 3-го та 4-го курсів навчальних закладів МВС»
5. Глушко А.Н. Основные этапы подбора и адаптации психологических методик в целях профессионального психологического отбора./ А. Н. Глушко – М.: ЦВМУ, 1991. – 119 с.
6. Джумагулова А.Ф. Мотивационные факторы адаптации первокурсника к учебе в ВУЗе / А.Ф. Джумагулова, Ю.Г. Гривцова, А.Н. Шевляков // Проблемы управления качеством образования в гуманитарном вузе: материалы XII Международной научно-методической конференции, 26 октября 2007 года. – СПб.: СПбГУП, 2007. – С.184.
7. Конопльов В.В. Социально-психологические аспекты профессиональной адаптации молодых работников органов внутренних дел / В.В. Конопльов// Вісник університету внутрішніх справ МВС України. - 1999. - № 8. - С.195 - 198.

Hostyeyeva t. V., Ph.D. in Psychology

FEATURES ADAPTIVE CAPACITY PROVISION OF PROFESSIONALATS

A content of the article includes an analysis of questions concerning the adaptation of young police officers to the conditions of law enforcement. Held a causal link between the problems of adaptation of young workers and the general deterioration of the quality of police work and reduce its credibility among the population. The process of adaptation to the conditions of law enforcement is considered in three areas: professional, industrial, social and psychological. Describes the content and results of the research of adaptive capacity of vocational reserve of the Interior. Defined its characteristics and the main factors that negatively affect successful professional adaptation: unconscious choice of future profession, the dominance of the theoretical training of future specialists on practical, objective factors disorganization of law enforcement in general, which leads to disruption of working and poor social security and logistical provision of ATS personnel. The conclusion about the necessity of an integrated approach to improve the efficiency of Allied personnel.

Keywords: professional adaptation of police officers, a successful professional adaptation, social and psychological adaptation, productional adaptation, professional motivation, professional qualities.

Дворецький В. П., старший викладач загальновійськової кафедри навчально-наукового інституту підготовки фахівців для підрозділів міліції громадської безпеки та внутрішніх військ Національної академії внутрішніх справ (м. Київ)

ФАКТОРНА МОДЕЛЬ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ РОЗВИТКУ ОБРАЗІВ ВИКОНАННЯ РУХОВИХ ДІЙ СТРІЛЬЦЯ ІЗ БОЙОВОГО ПІСТОЛЕТА

У статті наведено факторну модель психологічних особливостей розвитку образів виконання рухових дій стрільця із бойового пістолета і обґрунтовано необхідність її використання у навчальному процесі.

Ключові слова: факторна модель; психологічні особливості; координація; ставлення; здібності; темперамент.

В статті приведена факторна модель психологічних особливостей розвитку образів виконання рухових дій стрільця із бойового пістолета і обґрунтовано необхідність її використання у навчальному процесі.

Ключевые слова: факторная модель; психологические особенности; координация; отношение; способности; темперамент.

Постановка проблеми. На нашу думку, навчальний процес з вогневої підготовки у ВВНЗ та ВНЗ МВС України здійснюється без урахування сучасних досягнень психологічної науки, що є вагомою причиною низької успішності навчання та, як наслідок, неефективного застосування табельної вогнепальної зброї працівниками міліції і військовослужбовцями під час виконання службових завдань.

Аналіз публікацій. У наукових публікаціях з теорії і методики стрільби (Л. М. Вайнштейн [1], М. Я. Жиліна, М. А. Іткіс, А. Я. Корх, А. А. Юр'єв та ін.) неодноразово проводились дослідження педагогічного процесу підготовки стрільців, в яких детально з'ясовано анатомо-фізіологічні та біомеханічні характеристики рухової діяльності стрільця із пістолета, але недостатньо обґрунтовано психологічні особливості її формування та розвитку.

У сучасних наукових публікаціях багато уваги приділяється проблемам підготовки стрільця із бойового пістолета (А. С. Калинников [4], Є. А. Лукуніна [5], А. Ф. Мачула [6], А. Г. Орлов [7], В. Т. Пятков-Мельник [8], І. В. Фролова [9], Е. В. Шестопалова [10] та ін.), що підкреслює їх актуальність та наявність досі не з'ясованих питань.

Проте, на нашу думку, як попередні, так і сучасні наукові публікації, присвячені проблемам побудови рухової діяльності стрільця із бойового пістолета не дозволяють конкретизувати психологічні фактори, які безпосередньо впливають на ефективність її засвоєння й визначити надійні критерії оцінки індивідуальної успішності

навчального процесу з вогневої підготовки, що й зумовлює актуальність нашого дослідження.

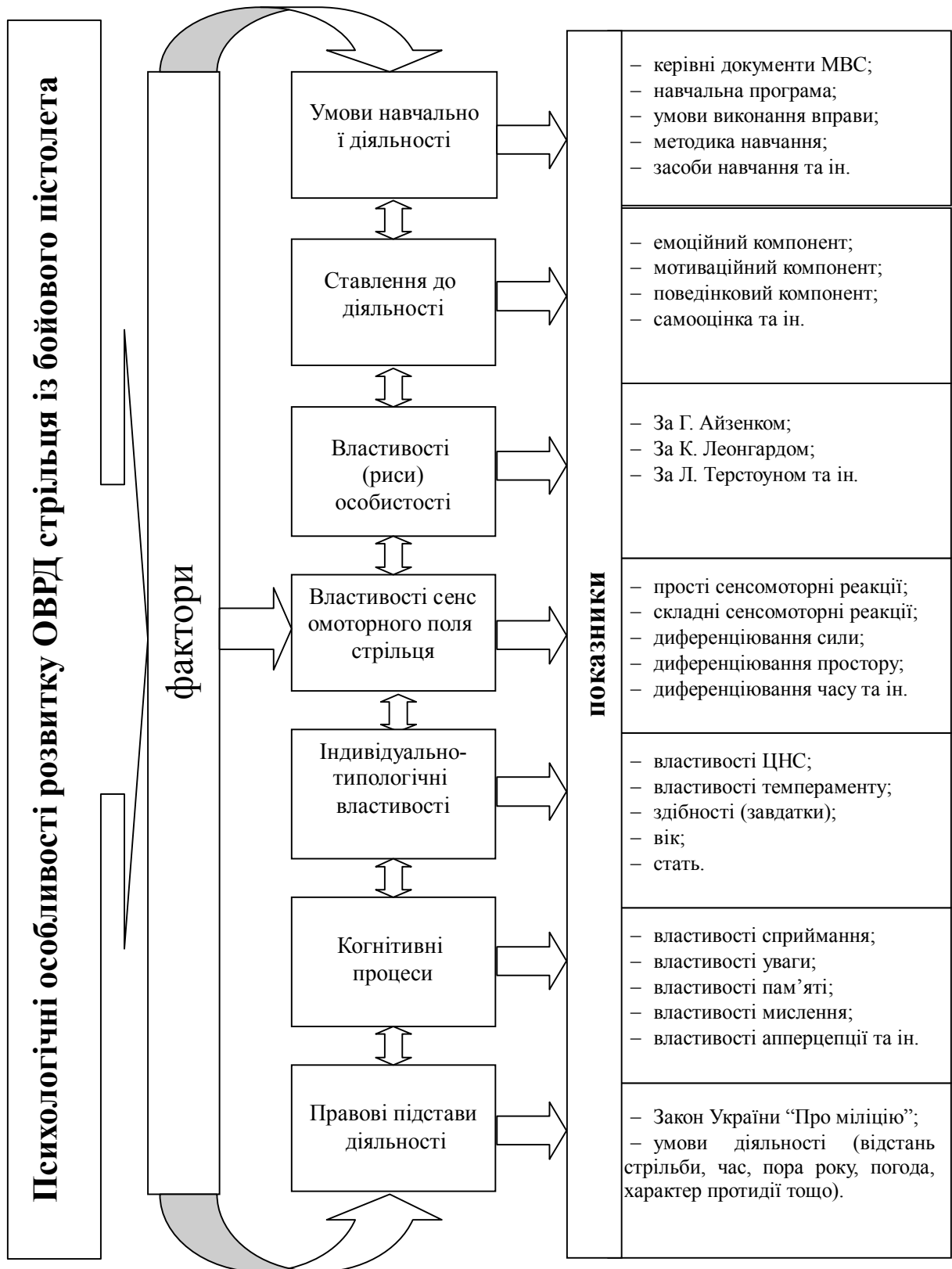
Метою статті є визначення факторів, що визначають психологічні особливості розвитку образів виконання рухових дій стрільця із бойового пістолета та розроблення рекомендацій для їх врахування у навчальному процесі.

Обґрунтування результатів дослідження. Вибір контингенту нашого дослідження та його розподіл на групи респондентів здійснювався за показником успішності результатів діяльності – виконання 1 початкової вправи стрільби із пістолета Макарова.

Експериментальне дослідження тривало протягом всього етапу початкової підготовки (1 семестру навчання у НАВС), в якому взяли участь 79 курсантів 1 курсів Національної академії внутрішніх справ віком від 17 до 19 років, розділених на дві групи.

До першої групи респондентів увійшло 38 курсантів, що мають високі результати стрільби (далі – КВРС), а до другої групи – 41 курсант, що має низькі результати стрільби (далі – КНРС) за оцінками виконання початкових вправ стрільби із бойового пістолета (ПМ).

Ґрунтуючись на результатах власних досліджень (Дворецький В.П.[2]-[3]), які дозволили побудувати теоретичну модель психологічних факторів, що визначають психологічні особливості розвитку образів виконання рухових дій стрільця із бойового пістолета (Рис.1), та результатах факторного аналізу ми побудували експериментально обґрунтовану факторну модель.

Рис 1. Теоретична модель психологічних факторів, що визначають психологічні особливості розвитку образів виконання рухових дій стрільця із бойового пістолета

Факторний аналіз сирих даних у програмі SPSS надав нам можливість визначити по п'ять найвпливовіших факторів, що охоплюють відповідно 66% та 68% загальної варіації вибірок.

Найбільш вагомими факторами, що визначають психологічні особливості розвитку ОВРД стрільця із бойового пістолета у респондентів з групи КВРС виявились (див.табл. 1):

Порівняльний аналіз факторів, що визначають психологічні особливості розвитку ОВРД стрільця із бойового пістолета

КВРС				КНРС			
Фактор	%	Показник	Значення	Фактор	%	Показник	Значення
F1	16	82	0,46	F1	17	33	0,495
		80	0,44			50	0,469
F2	14	85	0,4	F2	15	51	0,466
		33	0,4			85	0,423
F3	13	57	0,39	F3	13	44	0,39
		52	0,387			47	0,387
		50	0,384			46	0,386
		35	0,379			45	0,383
		83	0,377			49	0,368
		51	0,374			80	0,367
		45	0,368			48	0,365
F4	12	87	0,364	F4	12	71	0,36
		47	0,363			1	0,356
		46	0,36			82	0,348
		44	0,354			42	0,344
		86	0,351			43	0,343
		84	0,347				
		53	0,341				
F5	11	31	0,337	F5	11	52	0,323
		61	0,337			57	0,315
		81	0,332			84	0,307
		62	0,315			78	0,295
		42	0,315				
		43	0,315				
23	0,313						
1	0,306						
55	0,3						
17	0,3						

Умовні позначення: F1-F5 - фактори за порядком; % - внесок фактора у сумарну дисперсію у відсотках; значення - внесок досліджуваного показника у відповідний фактор; психодіагностичні показники: 1 - вік; 17 - гіпертимічність; 23 - екстраверсія-інтроверсія; 31 - кількість помилок під час виконання тесту латентного часу простої зорово-моторної реакції згиначів (напруження); 33 - кількість помилок, допущених у тесті латентного часу простої зорово-моторної реакції розгиначів (розслаблення); 35 - кількість помилок, допущених у тесті латентного часу складної зорово-моторної реакції вибору; 42 - коефіцієнт точності відтворення інтервалу часу 10с; 43 - середнє арифметичне коефіцієнтів точності відтворення інтервалу часу 10с; 44 - середня арифметична помилка точності диференціювання однієї третини від максимальної сили; 45 - коефіцієнт точності диференціювання однієї третини від максимальної сили; 46 - середня арифметична помилка точності диференціювання половини від максимальної сили; 47 - коефіцієнт точності диференціювання половини від максимальної сили; 48 - середня арифметична помилка точності диференціювання двох третин від максимальної сили; 49 - коефіцієнт точності диференціювання двох третин від максимальної сили; 50 - середня арифметична помилка точності диференціювання зусилля; 52 - середня арифметична помилка точності диференціювання простору від центру лінійки; 53 - середня арифметична помилка точності диференціювання простору від краю лінійки; 55 - коефіцієнт точності диференціювання простору від центру лінійки у другій спробі; 57 - середня арифметична помилка точності диференціювання простору (у всіх випробуваннях); 61 - середня арифметична помилка точності диференціювання простору (у всіх випробуваннях); 62 - кількість влучень в мішень; 71 - перша оцінка за стрільбу із ПМ; 80 - ідейно-політичні мотиви; 81 - пізнавальні мотиви; 82 - практичні та професійно значущі мотиви; 83 - мотиви соціального престижу; 84 - комунікативні мотиви; 85 - мотиви самовиховання; 86 - мотиви інтенсифікації; 87 - утилітарні мотиви.

- F1 (16%), в якому найбільш впливовим є показник практичних та професійно значущих мотивів (82) – 0,46;
- F2 (14%), в якому найбільш впливовими є показники: кількість помилок, допущених у тесті латентного часу простої зорово-моторної реакції розгиначів (33) – 0,4, мотиви самовиховання (85) – 0,4;
- F3 (13%), в якому найбільш впливовими є показники: середня арифметична помилка точності диференціювання простору у всіх випробуваннях (57) – 0,39, середня арифметична помилка точності диференціювання простору від центру (52) – 0,39, мотиви соціального престижу (83) – 0,38;
- F4 (12%), в якому найбільш впливовими є показники: середня арифметична помилка точності диференціювання половини від максимальної сили (46) – 0,36, мотиви інтенсифікації (86) – 0,35, комунікативні мотиви (84) – 0,35;
- F5 (11%), в якому найбільш впливовими є показники: кількість влучень в мішень (62) – 0,32, коефіцієнт точності диференціювання інтервалу часу 10с (42) – 0,32, середнє арифметичне коефіцієнтів точності диференціювання інтервалу часу 10с (43) – 0,32, екстраверсія-інтроверсія (23) – 0,31, гіпертимічність (17) – 0,3.

Перший фактор відповідно до нашої теоретичної моделі (Рис.1) відповідає блоку ставлення, відображуючи вагомий вплив практичних та професійно значущих мотивів на психологічні особливості розвитку ОВРД стрільця із бойового пістолета. Структура та значущість цього фактору свідчить про необхідність створення у курсантів позитивної професійної мотивації шляхом підвищення іміджу професії, створення надійних соціальних гарантій щодо покращення умов навчання і подальшої професійної діяльності.

Другий фактор у нашій теоретичній моделі також відповідає блоку ставлення, характеризуючи КВРС як старанних, охайних, стриманих, що істотно впливає на успішність формування у них ОВРД стрільця із бойового пістолета. Структура другого фактору вказує на необхідність створення для курсантів умов навчання, які б забезпечували їм можливість працювати самостійно за індивідуальним планом, здійснювати надійний самоконтроль та самооцінку виконання навчальних завдань за допомогою сучасних технічних засобів навчання.

Третій фактор у нашій теоретичній моделі відповідає блоку властивостей сенсомоторного поля, характеризуючи КВРС з точки зору розвитку у них сенсомоторних властивостей, необхідних для формування ОВРД стрільця із бойового пістолета, а також мотивів, що сприяють формуванню позитивного ставлення до засвоєння рухової діяльності. Структура даного фактору вказує на необхідність залучення до навчального процесу з вогневої підготовки електронних тренажерів, що забезпечують надійний контроль просторово-часових та силових показників рухової діяльності стрільця із бойового пістолета, своєчасне доведення до виконавця отриманої інформації та її правильну інтерпретацію. Мотиваційна структура даного фактору вказує на необхідність підвищення іміджу професії, створення надійних соціальних гарантій щодо покращення умов навчання і професійної діяльності.

Четвертий фактор у нашій теоретичній моделі найбільше відповідає блоку когнітивних процесів, так як включає властивості, що забезпечують сприймання, аналіз інформації та внесення необхідних корекцій у рухову діяльність стрільця із бойового пістолета. Структура даного фактору вказує на необхідність належного обладнання навчального місця стрільця із бойового пістолета, обов'язкову наявність пристосувань для забезпечення контролю

силових, просторових та швидкісних показників рухових дій, створення комфортних умов для навчання, а також надання можливості змінювати ступінь складності навчальних завдань в залежності від індивідуально набутого рухового досвіду.

П'ятий фактор у нашій теоретичній моделі відповідає блоку властивостей сенсомоторного поля стрільця із бойового пістолета, відображуючи ступінь значущості сенсомоторних показників, які не увійшли до інших факторів, а також блоку властивостей особистості.

Структура цього фактору вказує на необхідність застосування в навчальному процесі стрільця із бойового пістолета засобів, що забезпечують надійний контроль просторово-часових показників рухової діяльності стрільця із бойового пістолета, а також негативний вплив на якість навчання стрільбі занадто суворих педагогічних методів.

Натомість, найбільш вагомими факторами, що визначають психологічні особливості розвитку ОВРД стрільця із бойового пістолета у респондентів з групи КНРС виявились:

- F1 (17%), в якому найбільш впливовим є показник кількості помилок у тесті латентного часу простої зорово-моторної реакції розгиначів (33) – 0,5;

- F2 (15%), в якому найбільш впливовим є показник мотивів самовиховання (85) – 0,42;

- F3 (13%), в якому найбільш впливовими є показники: середня арифметична помилка точності диференціювання однієї третини від максимальної сили (44) – 0,39, середня арифметична помилка точності диференціювання половини від максимальної сили (46) – 0,39, коефіцієнт точності диференціювання половини від максимальної сили (47) – 0,39, ідейно-політичні мотиви (80) – 0,37;

- F4 (12%), в якому найбільш впливовими є показники: перша оцінка за стрільбу із пістолета Макарова (71) – 0,36, вік (1) – 0,36, практичні та професійно значущі мотиви (82) – 0,35;

- F5 (11%), в якому найбільш впливовими є показники: середня арифметична помилка точності диференціювання простору від центру (52) – 0,32, комунікативні мотиви (84) – 0,31.

Перший фактор у нашій теоретичній моделі відповідає блоку властивостей сенсомоторного поля стрільця із бойового пістолета, відображуючи погану

сенсомоторну координацію КНРС і вказуючи на те, що їхні дії є імпульсивними, неадекватними завданню дій. Структура даного фактору вказує на необхідність зосередження уваги КНРС на сенсомоторній координації, використанні для них спеціальних вправ, що збільшують швидкість реакції, покращують просторову чутливість, точність диференціювання сили. Це забезпечується застосуванням у навчальному процесі сучасних технічних засобів навчання і контролю за рівнем сформованості ОВРД стрільця із бойового пістолета.

Другий фактор у нашій теоретичній моделі відповідає блоку ставлення, відображуючи особливості прояву у КНРС мотивів самовиховання, що вказує на необхідність проведення з даною категорією курсантів заходів психокорекції, спрямованих на подолання стресу під час стрільби із пістолета, переключення уваги з результату стрільби на процеси побудови рухів, а також забезпечення з боку керівництва прискіпливого контролю за відвідуванням ними навчальних стрільб.

Третій фактор у нашій теоретичній моделі відповідає блоку когнітивних процесів, відображуючи низьку здатність КНРС до диференціювання сили, що вказує на необхідність проведення з ними додаткових тренувань, застосування у навчальному процесі сучасних технічних засобів, а також недостатній прояв ідейно-політичних мотивів, що вимагає застосування до них виховних заходів, спрямованих на кращу соціалізацію та усвідомлення ними громадського обов'язку.

Четвертий фактор у нашій теоретичній моделі відповідає блоку ставлення, характеризуючи КНРС як недостатньо умотивованих на здобуття професійного досвіду та недостатньо наполегливих у досягненні мети, що вказує на необхідність формування у них позитивного ставлення до навчання та цілеспрямованості в оволодінні професією.

П'ятий фактор у нашій теоретичній моделі відповідає блоку властивостей особистості, відображуючи неадекватний вибір професії КНРС та неуважне ставлення до виконання навчальних інструкцій, що вказує на необхідність проведення з ними виховних заходів, спрямованих на формування позитивного ставлення до майбутньої професії та засвоєння рухового досвіду, необхідного для успішного оволодіння нею.

Отже, найбільш впливовими сенсомоторними властивостями

респондентів з групи КВРС виявились: кількість помилок у тесті латентного часу простої зорово-моторної реакції розгиначів (33) – 0,4, середня арифметична помилка точності диференціювання простору у всіх випробуваннях (57) – 0,39, середня арифметична помилка точності диференціювання простору від центру (52) – 0,39, середня арифметична помилка точності диференціювання половини від максимальної сили (46) – 0,36, кількість влучень в мішень (62) – 0,32, коефіцієнт точності диференціювання інтервалу часу 10с (42) – 0,32.

За даними нашого дослідження (Дворецький В.П. [2]), КВРС властива здатність до утримання від небажаних реакцій, емоційна стабільність, спроможність досягти оптимального стану емоційного збудження під час стрільби, сконцентрувати увагу на діяльності, що виконується.

Найбільш впливовими сенсомоторними властивостями респондентів з групи КНРС виявились: середня арифметична помилка точності диференціювання однієї третини від максимальної сили (44) – 0,39, коефіцієнт точності диференціювання половини від максимальної сили (47) – 0,39, перша оцінка за стрільбу із пістолета Макарова (71) – 0,36, середня арифметична помилка точності диференціювання простору від центру (52) – 0,32.

За даними нашого дослідження (Дворецький В.П. [2]) серед респондентів з групи КНРС переважна більшість має більшу абсолютну величину помилок КНРС, що вказує на низьку спроможність до прогнозування подій та програмування рухової відповіді, диференціювання просторово-часових та силових показників рухових дій стрільця із бойового пістолета.

Отже, КНРС порівняно з КВРС властива гірша здатність до сприймання, переробки інформації і моторної відповіді на прості зорово-моторні стимули, висока інертність, неспроможність до концентрації та швидкого перемикавання уваги, низький самоконтроль. Низькі показники точності диференціювання сили є причиною їхньої неспроможності контролювати показники рухових дій під час виконання пострілу й вносити необхідні корекції, спричиняє імпульсивні, необдумані дії, що призводить до значних помилок у стрільбі. Неспроможність контролювати реакції та керувати своєю поведінкою, низька фізична активність, емоційна нестабільність негативно впливають на процес виконання рухових дій стрільця із бойового пістолета внаслідок імпульсивних реакцій на зміну

показників системи “стрілець – зброя – ціль”, несвоєчасного внесення корекцій, неправильного сприймання результату виконання дій та його неадекватної оцінки, що зумовлює їхню гіршу успішність навчання.

Найбільш важливими показниками ставлення КВРС до засвоєння рухової діяльності стрільця із бойового пістолета виявились: практичні та професійно значущі мотиви (82) – 0,46, мотиви самовиховання (85) – 0,4, мотиви соціального престижу (83) – 0,38, комунікативні мотиви (84) – 0,35, та мотиви інтенсифікації (86) – 0,35, екстраверсія-інтроверсія (23) – 0,31.

Отже, КВРС властивий високий ступінь вираження професійно значущих та соціальних мотивів, що свідчить про потреби, які стали стійкими й домінують над іншими, наполегливість у оволодінні руховою діяльністю, більшу умотивованість на успіх, готовність до ризику. Ставлення КВРС до засвоєння рухової діяльності стрільця із бойового пістолета можна охарактеризувати як активне, старанне, добросовісне, творче, що у більшій мірі зумовлене пізнавальними потребами, потребами індивідуального розвитку, суспільно значущими та соціальними потребами, що має прояв у прагненні до засвоєння нового досвіду, оволодіння професією, досягнення високого рівня майстерності.

Найбільш важливими показниками ставлення КНРС до засвоєння рухової діяльності стрільця із бойового пістолета виявились: мотиви самовиховання (85) – 0,42, ідейно-політичні мотиви (80) – 0,37, практичні та професійно значущі мотиви (82) – 0,35, комунікативні мотиви (84) – 0,31.

Отже, КНРС властивий низький ступінь вираження професійно значущих та соціальних мотивів, а більш значущими мотивами є спонукання, викликане певними незручностями і неприємностями, які виникають в їхньому житті внаслідок низької успішності навчання, втрату певного статусу й свідчить про необміркований вибір професії, відсутність професійних інтересів. Ставлення КНРС до навчальної діяльності не спричинене необхідністю задоволення пізнавальних потреб, а пов'язане із зовнішнім впливом, що має прояв у неспроможності покращити результати навчання внаслідок низької самооцінки, схильності шукати причини власних проблем в упередженому ставленні до них керівництва, колективу, батьків тощо.

Ефективність формування у КВРС образів виконання рухових дій стрільця із бойового пістолета забезпечується й чітким розумінням смислового аспекту дії з пістолетом, що визначає структуру рухового акту, адекватним напрямом сенсорно-гностичного синтезу і правильним визначенням провідного рівня побудови та управління діями. За таких умов КВРС мають можливість зосереджувати увагу на топологічній смисловій схемі, яка спочатку перетворюється на образ потрібного майбутнього, а у подальшому – на образ виконання діяльності, уточнення якого здійснюється за наявності розбіжностей між ними.

Висновок Таким чином, для оцінки індивідуального рівня майстерності стрільби із бойового пістолета необхідно на початку навчання визначити психологічні та психофізіологічні властивості тих, хто навчаються.

Відповідно до результатів наших досліджень, успішне формування образів виконання рухових дій стрільця із бойового пістолета забезпечується, по-перше, яскраво вираженою професійною мотивацією.

По-друге, майстерність у стрільбі із бойового пістолета полягає в умінні визначати смисл рухового завдання, прогнозувати результат дій, своєчасно оцінити наявну ситуацію і вносити відповідні корекції.

По-третє, успішність навчання стрільбі із бойового пістолета забезпечується такими сенсомоторними властивостями, як точність диференціювання сили, точність складних сенсомоторних реакцій вибору, переробки знаку та реакції на рухомий об'єкт, точністю диференціювання простору від центру предмету.

Експериментально обґрунтована нами модель психологічних факторів, що визначають психологічні особливості розвитку образів виконання рухових дій стрільця із бойового пістолета дозволила визначити напрямки навчально-виховного впливу.

Для курсантів, що мають високі результати стрільби такими напрямками є: створення у курсантів позитивної професійної мотивації шляхом підвищення іміджу професії, створення надійних соціальних гарантій щодо покращення умов навчання і подальшої професійної діяльності; створення для курсантів умов навчання, які б забезпечували їм можливість працювати самостійно за індивідуальним планом, здійснювати надійний самоконтроль та самооцінку виконання

навчальних завдань за допомогою сучасних технічних засобів навчання; забезпечення належного обладнання навчального місця стрільця із бойового пістолета, створення комфортних умов для навчання, а також надання можливості змінювати ступінь складності навчальних завдань в залежності від індивідуально набутого рухового досвіду; виключення із методичної практики викладачів занадто суворих педагогічних методів.

Натомість, для курсантів, що мають низькі результати стрільби із бойового пістолета основними напрямками навчально-виховного впливу є: зосередження уваги курсантів на сенсомоторній координації,

використанні для них спеціальних вправ, що збільшують швидкість реакції, покращують просторову чутливість, точність диференціювання сили; проведення додаткових тренувань, застосування у навчальному процесі сучасних технічних засобів; застосування виховних заходів, спрямованих на кращу соціалізацію курсантів та усвідомлення ними громадського обов'язку, формування позитивного ставлення до навчання; застосування методів психокорекції, спрямованих на подолання стресу під час стрільби.

Література

1. Вайнштейн Л. М. Оружие – пистолет: учебно-метод. пособие по стрельбе из пистолета / Л. М. Вайнштейн. – М.: АСТ, 2004. – 208 с.
2. Дворецкий В. П. Перспективи застосування електронних тренажерів у навчанні стрільби із пістолета / Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони: Науково-практичний журнал. – К.: НУОУ, 2012. – Вип. 3 (15). – С. 71 – 77.
3. Дворецкий В. П. Теоретична модель психологічних особливостей розвитку образів виконання рухових дій стрільця із бойового пістолета / Вісник національного університету оборони України: Збірник наукових праць. – К.: НУОУ, 2013. – Вип. 2 (33). – С. 205 – 210.
4. Калинин А. С. Методика обучения курсантов образовательных учреждений МВД России стрельбе из пистолета на коротких дистанциях: автореф. дис.... канд. пед. наук: 13. 00. 04 / А. С. Калинин. – М., 2003. – 23 с.
5. Лукунина Е. А. Организация движений в системе “стрелок-оружие” при стрельбе из пневматического пистолета: автореф. дис. канд. пед. наук: 01. 02. 08 / Е. А. Лукунина; Рос. гос. акад. физ. культуры. – М., 2000. – 24 с.: ил.
6. Мачула А. Ф. Педагогические условия формирования двигательных навыков и умений у юношей 19-20-и лет в процессе занятий пулевой стрельбой: автореферат дис.... кандидата педагогических наук: 13.00.04 / А. Ф. Мачула; Моск. гос. пед. ун-т. – М.: 2010. – 25 с.
7. Орлов А. Г. Формирование навыков спортивной стрельбы у военнослужащих на начальном этапе обучения с использованием лазерного целеуказателя: (На примере курсантов воен. ин-та физ. культуры): Автореф. дис. канд. пед. наук: 13. 00. 04. / А. Г. Орлов; Воен. ин-т физ. культуры. – СПб., 2000. – 23 с.
8. Пятков-Мельник В. Т. Стрілецько-спортивна наука України (2001–2005): [монографія]. / Спортивна наука України. Науковий вісник Львівського державного інституту фізичної культури. – Електронне наукове фахове видання. – Львів: ЛДІФК, 2006. – 371 с., іл. – (Серія “Теорія і методика підготовки спортсменів”).
9. Фролова И. В. Управление тренировочным процессом спортсменов - стрелков с использованием современных технических средств обучения: дис.... кандидата педагогических наук: 13.00.04. / И. В. Фролова. – Хабаровск: 2004. – 152 с.
10. Шестопалова Е. В. Методика обучения стрельбе из пистолета Макарова без ограничения времени на выстрел с использованием тренажера “СКАТТ”: уч.-метод. пособие / Е. В. Шестопалова. – М.: Московский университет МВД России, 2007. – 97 с.

Dvoretzky Vitaly Teacher of military department

FACTOR MODEL OF PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES DEVELOPMENT PATTERN OF MOTOR WITH ACTION COMBAT PISTOL SHOOTERS

The article presents the factor model of psychological characteristics of the images of the motor action of the combat pistol shooter, and the necessity of its use in the educational process. Modern scientific publications on the problems of building and managing motor activity of the combat pistol shooters do not allow to specify the psychological factors that directly affect the efficiency of its adoption and identify reliable criteria for assessing the performance of individual learning process of fire training. By experiment proves that the estimation of individual-level training in shooting a gun is the most important psychological and physiological characteristics of the student. According to the results of successful research training of combat pistol shooting provides a clearly defined professional motivation, the ability to determine the meaning of the shooter motor task to predict the outcome of actions in time to assess the current situation and make the appropriate correction.

Keywords: factor model, the psychological characteristics, coordination, attitude, ability, temperament.

СУЧАСНИЙ ПІДХІД ЩОДО ДІАГНОСТУВАННЯ ТА КОРЕКЦІЇ ПРОФЕСІЙНОЇ САМОТНОСТІ У РЯТУВАЛЬНИКІВ

У статті наведено результати проведеної діагностики у рятувальників стану професійної самотності та визначено унікальні характеристики виділених її форм - конструктивної та деструктивної. Визначені методи корекційного впливу та наведені загальні методологічні підходи та алгоритм визначення сукупності параметрів, що характеризують виникнення та розвиток стану професійної самотності у працівника як на рівні окремо взятого індивіду, так й на рівні обраного конкретного виду діяльності в межах ДСНС України.

Ключові слова: професійна самотність, конструктивна та деструктивна професійна самотність, рятувальник, надзвичайна ситуація.

В статті приведені результати проведеної діагностики у спасателів состояния професіонального одиночества и определены уникальные характеристики выделенных его форм - конструктивной и деструктивной. Определены методы коррекционного воздействия и приведены общие методологические подходы и алгоритм определения совокупности параметров, характеризующих возникновение и развитие состояния професіонального одиночества у работника как на уровне отдельно взятого индивида, так и на уровне выбранного конкретного вида деятельности в пределах ГСЧС Украины.

Ключевые слова: профессиональное одиночество, конструктивное и деструктивное профессиональное одиночество, спасатель, чрезвычайная ситуация.

Постановка проблеми. Екстремальний характер професійної діяльності працівників аварійно-рятувальних підрозділів Державної служби України з надзвичайних ситуацій, які безпосередню беруть участь у ліквідації надзвичайних ситуацій, викликаних подіями техногенного, природного або соціального походження, обумовлює високий рівень професійного стресу, що, у свою чергу, призводить до зниження ефективності професійної діяльності персоналу ДСНС і визначає необхідність оцінки й формування адаптивних поведінкових стратегій подолання стресу [6].

Тривалий вплив комплексу психогенних факторів служби може призводити до значної деструкції психічних і психофізіологічних характеристик стану фахівця, які, у свою чергу, ведуть до зниження ефективності його професійної діяльності. Необхідно зазначити, що захворюваність, інвалідність і смертність серед особового складу ДСНС України знаходяться в прямій залежності від умов праці, особливостей службової діяльності, характеру виконуваних функцій. Рятувальники частіше, ніж працівники інших ризиконебезпечних професій, страждають серцево-судинними захворюваннями, захворюваннями центральної нервової системи, шкіри, кістково-м'язової системи та ін.

Серед станів, які характерні для працівників аварійно-рятувальних

підрозділів Державної служби України з надзвичайних ситуацій після виконання професійних обов'язків, найбільш частіше зустрічаються такі як, стомлюваність і загальна слабкість, зниження уваги, головний біль, дратівливість і безсоння [6].

Без цілеспрямованої психологічної роботи щодо зниження даних негативних станів останні можуть виступати у якості провокуючих детермінант розвитку стану самотності, психічних втраг висококваліфікованих спеціалістів. Серед явних наслідків такого становища - розпад багатьох сімей і зростання насильства в сім'ях, звужується коло спілкування в цілому, виникає відчуття власної відокремленості, відстороненості від оточуючих близьких людей, що впливає як на професійну діяльність рятувальників, так і на взаємини всередині родини і часто призводить до конфліктів, алкоголізму та розлучень. Всі ці фактори, в кінцевому рахунку, приводять до погіршення здоров'я і зростання психоемоційного навантаження у фахівців професій екстремального профілю діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед видатних психологів, які зробили цінний внесок у вивчення феномену самотності, слід виділити такі прізвища як Г. Зілбург, Г. Саліван, Р.С. Вейс, К. Роджерс, К.Е. Мустакас, Л.Е. Пепло, Д. Рісмен, У.А. Садлер, П. Слейтер та інші.

Авторами сучасних публікацій за даною проблематикою є: І.С. Кон, Ю.М. Швалб, О.В. Данчева, Н.П. Романова, А.С. Гагарін та інші. Великий внесок у вивчення проблеми самотності через взаємозв'язок даного феномена із спілкуванням внесли дослідники М.С. Каган, Є.І. Головаха, Н.В. Паніна, Є.Я. Мелібруда, Л.А. Ситниченко. Проблеми наслідків розлучень та втрат, негативних результатів взаємодії суб'єктів розглядають - А.В. Гозман, Г.С. Гурко, Л.А. Коростильова. Дослідники Ю.М. Антонян, В.Є. Каган, Л.І. Старовойтова вивчають самотність через феномен відчуження. Н.Е. Водопьянова та Е. Старченкова хронічне переживання самотності відносять до особистісних факторів, що сприяють розвитку синдрому професійного «вигорання». С.Г. Корчагіна виділяє декілька видів переживання самотності: «відчужена самотність», «самовідчужена самотність» та відокремленість. Доррет Бумсма у своїх дослідженнях приходить до висновку, що самотність може мати і генетичне походження. В.А. Лабунська вважає самотність пов'язаною зі зміною системи соціальних ролей. Аналіз самотності, ізоляції, відчуження, який стосується проблеми психічного стану в екстремальних умовах у своїх роботах розглядають О.А. Кузнецов, В.І. Лебедев, Б.Ф. Ломов, В.Н. Мясіщев, однак, дані дослідження не враховують специфіку діяльності так званих «силових відомств» до яких належить персонал ДСНС України.

Постановка завдання. Метою даної статті є розкриття етапів проведеної діагностики у рятувальників стану професійної самотності та визначення її конструктивного та деструктивного компонентів, а також методів корекційного впливу.

Виклад основного матеріалу. Наполегливу увагу до питань розвитку системи заходів профілактики та подолання негативних наслідків переживання стану самотності, що виникають як результат стрес-факторів професійної діяльності рятувальників визначили необхідність у розробці авторської анкети, дані якої, були націлені на визначення деформаційних процесів та виявлення змін, які відбулися в психічному здоров'ї і психологічному стані рятувальників ДСНС України після перебування в осередку надзвичайної ситуації.

У пілотажному дослідженні взяло участь 89 рятувальників які представляють аварійно-рятувальні підрозділи служби з 8 областей України. Респонденти були розділені на 2 групи - зі стажем роботи менше 5 років та понад 5 років. Результатом проведеного анкетування стало відомо наступне:

- Більшість рятувальників - 56 % відзначають, пряму залежність виникнення стану самотності від професійної діяльності, і лише 20 % не бачать взаємозв'язку;

- 48 % респондентів з 2-ї групи (стаж більше 5 років) показали, що відчувають стан самотності після перебування в осередку надзвичайної ситуації;

У питанні про вплив самотності на ефективність виконання службових завдань 67 % (працівники зі стажем понад 5 років) відзначають вплив, що приводить до зниження ефективності діяльності, проте 20 % (молоді) вважають, що однозначного взаємозв'язку тут немає.

Діагностуючи рятувальників у посткатастрофний період після пережитого стресу професійного порядку, нас вразив перелік емоційних станів, а саме їх визначено 97, які супроводжують респондентів після проведення робіт в осередку надзвичайної ситуації. Розпач і туга, відчуття власної неспроможності, безпорадність, панічний страх, пригніченість, внутрішня спустошеність і нудьга, потреба в зміні місць, втрата надій, жалість до себе, скутість, дратівливість, незахищеність, меланхолія і відчуженість та інші з переліку мають прямий зв'язок зі станом самотності. За даними, отриманими з анкети, цікавим виявився той факт, що серед подій професійної діяльності, які можуть призвести до виникнення стану самотності, респонденти відзначали такі фактори як:

- велике фізичне та психологічне навантаження;

- неприємності у службовій діяльності;
- конфлікти і непорозуміння в колективі;

- проблеми в сім'ї (конфлікти, втрата близьких);

- сильний стрес;
- велика тимчасова зайнятість;
- людські трагедії;
- фізичні та психологічні травми.

У подальшому експертами було проранжовано 97 психічних станів та

визначено, що виділені рятувальниками психічні стани не характеризують і не належать до будь-якої однієї психологічної категорії, що розглядається в рамках спеціальності «Психологія діяльності в особливих умовах». Таким чином, виділені психічні стани, які рятувальниками переживають після перебування в осередку надзвичайної ситуації були віднесені експертами до абсолютно нової категорії, яка отримала назву «Професійна самотність».

Проведене на цьому етапі дослідження дозволило нам сформулювати визначення професійної самотності у рятувальників, яке розуміється як стан, що виникає в результаті впливу стрес-факторів професійної діяльності, детерміноване рядом об'єктивних і суб'єктивних факторів та пов'язане з небажанням або неможливістю встановлення контактів з іншими людьми, що супроводжується поганим настроєм, важкими емоційними переживаннями, почуттям відстороненості та відокремленості від себе і від світу в цілому.

Виявлена за допомогою анкети наявність проблемних питань у комунікативній сфері рятувальників у колективі і родині свідчить про протікання початкової стадії професійної самотності.

Широкий спектр пережитих негативних станів у рятувальників визначив всю важливість проведення точної діагностики стану професійної самотності і актуальність виявлення супутніх ознак. Цілоком закономірно, що наступним етапом нашого дослідження стало завдання з побудови тривимірного семантичного простору поняття «професійна самотність».

Дана робота здійснювалася на підставі вивчення досліджень ряду авторів [1,2,3,4,5,7] та оцінок експертами 97 психічних станів, виділених за допомогою анкети. При обробці даних з аналізу були виключені стани, за якими ставилися нейтральні оцінки (0), так як вони емоційно не зачіпали респондентів і не несли істотного смислового навантаження. Таким чином, для проведення аналізу факторизації семантичного простору поняття «професійна самотність» було відібрано 56 психічних станів, виділено їх узагальнюючі характеристики та їх складові або першоелементи, що мають взаємопротилежне доповнення друг другу та визначено дихотомічні пари. Кожен з

відібраних психічних станів був визначений у часовому діапазоні від точки «виникнення» до точки «розпаду». У силу того, що характеристики кожного психічного стану взаємозалежні і відображають в своєму прояві рівень та динаміку розвитку стану професійної самотності, то взагалі припустимо, що стан професійної самотності можна уявити у вигляді функціональної залежності від них. Процес протікання професійної самотності, як складної функціональної залежності від визначаючих психічних станів у співвідношенні трьох характеристик у формуванні регулюючих параметрів професійної самотності визначив дихотомічну пару, де крайня точка результуючої осі, яка несе позитивну динаміку розвитку у максимально можливому значенні була названа «Конструктивна професійна самотність» і відповідно, крайня точка у гранично допустимому значенні, що несе негативну динаміку набула назву «Деструктивна професійна самотність».

В подальшому, проблемним питанням для нас стала діагностика у рятувальників стану професійної самотності та виявлення її конструктивного та деструктивного компонентів. У ході реалізації поставлених завдань з'ясувалося, що незважаючи на те, що в сучасній психологічній науці досить широкий діагностичний інструментарій, на сьогоднішній день практично відсутні спеціалізовані методики, за допомогою яких можливо провести діагностику стану самотності, а професійна самотність, що виділяється нами, взагалі раніше не досліджувалася.

На першому етапі проведення даної роботи ми визначили необхідність вивчення наявного діагностичного матеріалу та підбір адаптованих методик, з допомогою яких ми змогли б діагностувати у фахівців аварійно-рятувальних підрозділів ДСНС України супутні ознаки стану професійної самотності.

Підібрана нами батарея методик, включала 6 способів дослідження феномену самотності. Для вимірювання ступеня самотності ми використали методику діагностики рівня суб'єктивного відчуття самотності Д.Рассела і М.Фергюсона (модифікована шкала UCLA). Діагностика глибини переживання самотності досліджувалася за допомогою опитувальника «Самотність» С.Г.Корчагиной [4]. Для

Питання психології

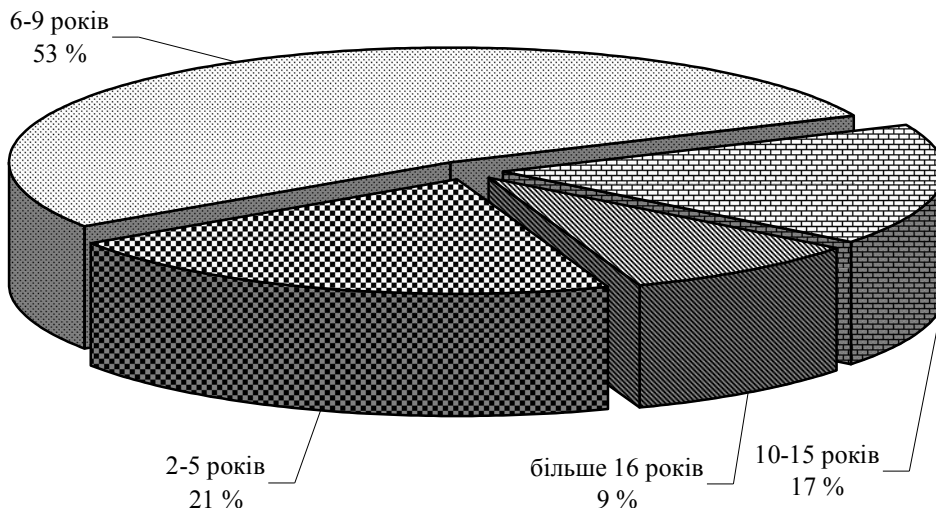
побудови профілю особистості рятувальника в перелік методик нами був включений опитувальник «Міні-мульти», де діагностували 9 базисних шкал: іпохондрія, депресія, істерія, психопатія, паранойяльність, психостенія, шизоїдність, гіпотонія. Шкала депресії Бека (BDI) була обрана нами для визначення ступеня вираженості депресивних симптомів у рятувальників після ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій. Для аналізу внутрішнього світу особистості рятувальника та виявлення типових випадків переживання стану професійної самотності ми використовували проєктивну методику «Намалюй свою самотність» і методику «Незакінчені речення», розроблену Ж.В.Пузановой. Проведення даної роботи передбачало, що дані методики дозволять зняти тривогу респондентів, що виникає при необхідності давати відповіді на сенситивні питання про себе і забезпечують доступ до необхідної для нас інформації, що дозволило визначити причини виникнення стану професійної самотності, характерну поведінку, специфіку спілкування з колегами, а також особистісні значення і суб'єктивне сприйняття особливостей переживання стану професійної самотності фахівцями ДСНС України. На завершальній стадії був запущений опитувальник PTSD для

з'ясування наявності симптомів посттравматичного стресового синдрому.

У дослідженні взяли участь 427 спеціалістів районних відділів цивільного захисту управлінь цивільного захисту у м. Харкові та м. Івано-Франківську, а також в підрозділах служби Харківської, Луганської, Полтавської, Донецької, Кіровоградської, Запорізької, Сумської, Івано-Франківської областях та АР Крим. Така вибірка досліджуваних дозволила нам показати загальні методологічні підходи та алгоритм визначення сукупності параметрів, що характеризують виникнення та розвиток стану професійної самотності у працівника як на рівні окремо взятого індивіду, так й на рівні обраного конкретного виду діяльності в межах ДСНС України.

При реалізації завдання з формування вибірки був врахований той факт, що бойова робота рятувальників пов'язана зі шкідливими умовами, які відбиваються в незвичайності практичної діяльності фахівців екстремального профілю[6]. При формуванні вибірки критерієм відбору учасників дослідження були: показники стажу служби в аварійно-рятувальних підрозділах ДСНС України та вік респондентів.

Аналіз складу вибірки за ознакою стаж служби в підрозділах ДСНС України представлений на рисунку 1.

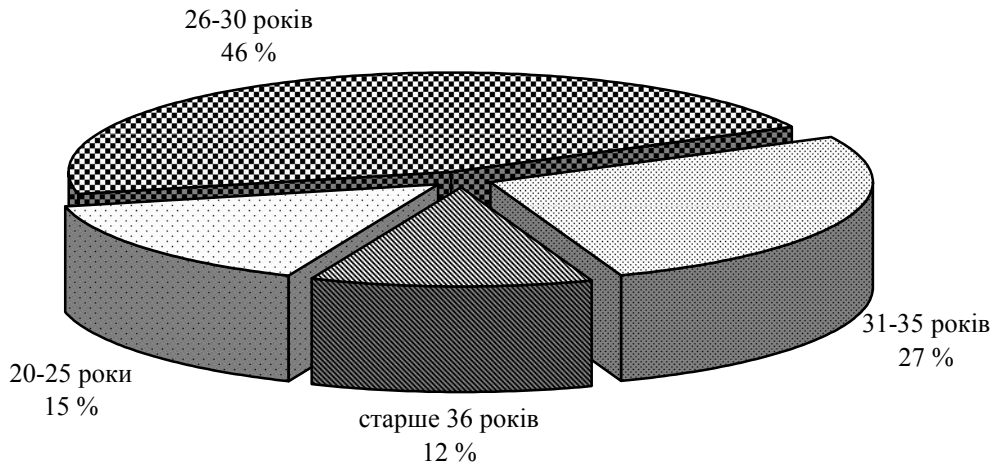
Рис.1. Склад вибірки досліджуваних за ознакою «Стаж служби в підрозділах ДСНС України»

Діагностика співробітників ДСНС України проводилася після закінчення дебрифінгу стресу критичного інциденту, перші виміри були зроблені протягом 48

годин після ліквідації рятувальниками наслідків надзвичайної ситуації.

Аналіз складу вибірки за ознакою вік представлено на рисунку 2.

Питання психології

Рис.2. Склад вибірки досліджуваних за ознакою «Вік»

Результати обробки даних 427 співробітників районних відділів цивільного захисту управлінь цивільного захисту визначили той факт, що при конструктивній або «продуктивній» формі, професійна самотність існує як спосіб збереження психіки, що виникає у відповідь на психотравмуючу ситуацію професійного порядку та реалізується в навмисному обмеженні себе від усіх контактів та усвідомленому усамітненні. З'ясовано, що конструктивна професійна самотність виступає тим самим захисним механізмом особистості співробітників аварійно-рятувальних підрозділів ДСНС України, що дає можливість за допомогою адаптивних механізмів особистості психологічно відновитися для подальшого успішного виконання бойових завдань за призначенням.

Таким чином позитивний сенс професійної самотності є невід'ємною частиною процесу відновлення рятувальника, що проявляється у наступних функціях:

- функція захисту «я» від негативних впливів професійної діяльності;
- функція реадаптації;
- функція стабілізації психофізичного стану.

Деструктивна форма професійної самотності, яка виникає в результаті стресорів професійної діяльності, супроводжується наступними станами: страх, безпорадність, розчарування, почуття провини, сором, гнів, смуток і туга. Відбуваються деякі зміни в когнітивній сфері рятувальника, пов'язані зі зміною уявлень і установок. Надалі настає психофізіологічна демобілізація, істотне погіршення

самопочуття та психоемоційного стану з переважанням почуття розгубленості, панічних реакцій, зниженням моральних норм поведінки, зменшенням рівня ефективності діяльності та мотивації до неї, депресивними тенденціями. Нами з'ясовано, що негативний характер стану професійної самотності виступає для рятувальників як проблема, що проявляється наступним чином: самотність має властивість підпорядковувати собі інші психічні процеси і стани, порушуючи внутрішню цілісність особистості рятувальника. Деструктивний компонент професійної самотності негативно впливає на самосприйняття особистості рятувальника, знижуючи оцінку здатності контролювати події свого професійного життя та актуалізуючи внутрішні конфлікти. Поряд з цим відзначається негативний вплив на характерологічні особливості особистості рятувальника, що виявляється в опозиційній поведінці, невпевненості, консерватизмі та егоцентризмі. Наслідками такого становища для рятувальників, можливо, припустити наступні факти: обмеження кола спілкування в цілому, виникає відчуття власної відокремленості, відстороненості від колег і близьких людей. Всі ці фактори можуть впливати як на професійну діяльність рятувальників, так і на взаємини всередині родини.

Розглядаючи динаміку протікання психічних процесів, ми встановили, той факт, що перші дві доби після ліквідації наслідків надзвичайної ситуації стан рятувальника характеризується переважно наявністю емоцій і короткочасних психічних станів. На цьому етапі фіксується низький рівень суб'єктивного відчуття самотності, ознаки

депресії не проявляються. Ми характеризуємо цей етап як конструктивну форму професійної самотності. В ході подальшої діагностики при наявності середнього рівня суб'єктивного відчуття самотності в більш тривалому часовому періоді протікання негативних станів, можливо, говорити про наявність конструктивних і деструктивних тенденцій, в залежності від індивідуальних особливостей кожної особистості і кваліфікованої роботи психолога. І нарешті, наявність високого рівня суб'єктивного відчуття самотності, ознаки депресії і діагностуюча у співробітників ДСНС України симптоматика ПТСР, де ми простежуємо динаміку від стану гострого стресового розладу до стадії посттравматичного стресового розладу, в умовах відсутності необхідної психологічної допомоги, є характеристикою деструктивної форми професійної самотності, що може виражатися у фіксації на визначених стадіях професійного та особистісного розвитку.

Таким чином, на основі трьох попарно взаємозалежних характеристик психічних станів нами було побудовано тривимірний простір, у якому всілякі варіанти поєднання часткового значення базових або "першоелементних" характеристик визначають якісну особливість протікання стану професійної самотності. Зважаючи на визначені фактори можна зазначити наступне:

- семантичний простір поняття «професійна самотність» визначається як мінімум двома домінуючими факторами, близькими до розуміння психологічного стану самотності і усамітнення, а також чинниками тимчасової протяжності та інтенсивності його переживання;
- основні фактори можуть бути охарактеризовані як: конструктивна професійна самотність (усамітнення, продуктивне, позитивне), психологічний стан деструктивної професійної самотності (негативний, деформаційний), часова складова (хронічне, ситуативне) та діапазон (короткочасне, довготривале) та інтенсивність переживання (епізодичне, глибинне).

Необхідність вивчення різноманіття характеристик конструктивного і деструктивного аспектів професійної самотності зумовила розробку авторської методики, в яку були включені шкали

діагностичного матеріалу, описаного вище, враховуючи при цьому специфічні характеристики професійної діяльності рятувальників. На даний момент методика вимагає валідації і стандартизації. Ми вважаємо, що дана методика дозволить екстремальним та кризовим психологам поетапно розглядати процес прояву професійної самотності у рятувальників, враховуючи часовий діапазон прояву виділених негативних психічних станів, при плануванні роботи на кожному з його рівнів.

Проведення батареї методик після перебування рятувальника в осередку надзвичайної ситуації дозволить практичним психологам виявити початкові моменти деформаційних процесів, які будуть стрімко розвиватися у особистості, яка перебуває під впливом негативних стрес - факторів професійної діяльності у відмінності від інших людей за інших рівних умов, де цей процес може носити пролонгований характер.

У подальшому результати проведених методик були перетворені нами в одну розмірність за допомогою Z - перетворення. Використавши процентні дані рятувальників були розділені на 3 сегменти, де перший сегмент – це діапазон від 75% до 100%, це стан, характеризований нами як «конструктивна професійна самотність», такі рятувальники не потребують допомоги психолога. Сегмент від 25% до 75% займають рятувальники у яких діагностуються прикордонні стани як з конструктивною так і з деструктивною формою професійної самотності. Однак зазначено, що робота практичного психолога з цією категорією рятувальників може носити лише консультативний характер із застосуванням методу експрес - корекції, тому, що наявність адаптивних механізмів психіки дозволяє цій категорії випробуваних самостійно справлятися з виникаючими проблемами. Сегмент від 25% до 0% охарактеризований як «деструктивна професійна самотність», визначено, що з цією категорією рятувальників психологу необхідно проводити методи корекційного впливу для підтримки психічного здоров'я особового складу та запобігання виникнення професійних деструкцій.

Стандартизація даних дала можливість виділити кількісний діапазон даних, при отриманні якого практичний психолог

діагностує у рятувальника наявність деструктивної форми професійної самотності та визначає методи корекційного впливу, що будуть застосовано у подальшому. Нами визначено, що метод занурення рятувальника в проблеми і опрацювання їх колективно дає можливість підібрати адекватні форми роботи, а також сформулювати оптимальні поведінкові стратегії для рятувальників у роботі з подолання деструктивної форми професійної самотності. Актуальною виявилася робота з розробки ряду корекційних заходів, що необхідні для застосування практичними психологами для індивідуальної та групової роботи з фахівцями ДСНС України при виявленні деструктивної форми професійної самотності.

Висновки. На наш погляд, практичною допомогою психологу повинні стати виявлені нами негативні психічні стани, характерні для конструктивної та деструктивної форми професійної самотності. Розроблені нами рекомендації визначають часові інтервали протікання кожного з психічних станів та кількісний діапазон даних, що після проведення батареї методик вказує психологу

на протікання у рятувальника деструктивної форми професійної самотності. У цьому випадку необхідним є надання своєчасної психологічної допомоги, з метою усунення негативних складових професійної самотності і запобігання потенційної можливості переходу поточного стану рятувальника від деструктивної форми професійної самотності до професійних деструкцій особистості.

Підводячи підсумок нашого дослідження необхідно зазначити, що метою надання психологічної допомоги рятувальникам, які відчувають стан деструктивної професійної самотності є збереження кадрового резерву ДСНС України за допомогою актуалізації адаптивних і компенсаторних ресурсів особистості, мобілізації психологічного потенціалу, оптимізації психічного стану і тим самим надання можливості продовження професійного довголіття рятувальника, який віддає частинку свого серця при наданні допомоги людям в екстремальних умовах при виконанні завдань з ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій природного, техногенного та соціального характеру.

Література

1. **Бакалдин, С. В.** Одиночество и его связь с функциями «Я»: автореф. дис. на присвоен. научн. степени канд. психолог. наук.: спец. 19.00.01 «Общая психология, психология личности и история психологии» / С.В. Бакалдин. – Краснодар. 2008. – С.9-18.
2. **Вейс, Р.** Вопросы изучения одиночества [Текст]. / Р. Вейс // Лабиринты одиночества. М.: Прогресс, 1989.
3. **Водопьянова, Н.Е.** Синдром психического выгорания и его профилактика. / Психология профессионального здоровья. / Под ред. Проф. Г.С. Никифорова. – СПб.: Речь, 2006. – С.323-428.
4. **Корчагина, С. Г.** Генезис, виды и проявления одиночества: [Текст] / С.Г. Корчагина. - М.: Московский психолого-социальный институт, 2005.-196с.
5. **Кузнецов, О. Н.** Психология и психопатология одиночества Текст. / О. Н. Кузнецов, В. И. Лебедев. М.: Политиздат, 1972. - 238 с.
6. **Лэфтеров, В. О.** Особистісно-професійний розвиток фахівців екстремальних видів діяльності: дис. ...докт. психол. наук. : спец. 19.00.09. – Донецьк : Донецький юридичний інститут Луганського державного університету внутрішніх справ, 2008. – 428 с.
7. **Слободчиков, В. И.** Психологические проблемы становления внутреннего мира человека // Вопр. психол.-1992.- №6. - С. 16-23.

Dovbii T U, adjunct Research Laboratory

MODERN APPROACH TO THE DIAGNOSIS AND CORRECTION OF PROFESSIONAL RESCUERS LONELINESS

The article presents the results of the diagnosis in the state of professional rescuers loneliness and identifies the unique characteristics of the selected its forms - constructive and destructive. Defined methods of correction and effects are common methodological approaches and algorithm to determine the set of parameters that characterize the emergence and development of the state of professional loneliness from the employee at the level of a single individual, and on the level selected a specific activity within GSCHS Ukraine.

Keywords: professional loneliness, constructive and destructive professional loneliness, rescuer, emergency.

Ізумнова О. Б., старший викладач кафедри практичної психології та педагогіки Хмельницького національного університету (м. Хмельницький)

МОДЕЛЬ ТА ПРОГРАМА ПСИХОКОРЕКЦІЇ НЕГАТИВНИХ ПСИХІЧНИХ СТАНІВ СТУДЕНТІВ ВНЗ

У статті представлена модель психокорекції негативних психічних станів студентів, що побудована з позицій системного підходу та включає вплив на негативні психічні стани, їх комплекси та внутрішні умови виникнення згідно з результатами проведених емпіричних досліджень. Описана запропонована програма психокорекції, проведення формувального експерименту та подані результати перевірки ефективності психокорекційної програми.

Ключові слова: негативні психічні стани, тривожність, фрустрація, агресія, ригідність, комплексоутворювальні негативні психічні стани, комплекси негативних психічних станів, типи комплексів негативних психічних станів.

В статті представлена модель психокорекції негативних психічних станів студентів, побудована з позицій системного підходу та включає вплив на негативні психічні стани, їх комплекси та внутрішні умови виникнення згідно з результатами проведених емпіричних досліджень. Описана запропонована програма психокорекції, проведення формувального експерименту та подані результати перевірки ефективності психокорекційної програми.

Ключевые слова: негативные психические состояния, тревожность, фрустрация, агрессия, ригидность, комплексообразующие негативные психические состояния, комплексы негативных психических состояний, типы комплексов негативных психических состояний.

Навчання у ВНЗ є періодом розвитку, реалізації ресурсів, потреб, інтересів, особистісної та професійної спрямованості студентів. Активізація оптимальних, позитивних психічних станів, подолання наявних негативних психічних станів уможливує створення умов та можливостей гармонійного розвитку, самореалізації студентів. Актуалізація, домінування негативних психічних станів та їх комплексів упродовж навчання деструктивно позначається на успішності студентів, рівні професійної підготовки, формуванні особистісних новоутворень, протіканні психічних процесів, здатності справлятися з розумовими та емоційними навантаженнями, взаємодії з оточуючими тощо.

Проблеми корекції окремих негативних психічних станів розглядаються у наукових працях Асмаковця Є.С., Габдреевої Г.Ш., Вяткіна Б.О., Жарікова Є.С., Ербегеевої А. Л., Ільїна Є.П., Прихожан А.М., Прохорова А.О., Реана А.А., Сафіна О.Д., Семиченко В.А., Миронця С.М., Томчука С. М., Тополова Є. В., Шабанової Т.Л., Чебикіна О.Я., Хухлаєвої О.В. та ін. Питання психокорекції негативних психічних станів у поєднанні та їх комплексів не були предметом окремого розгляду.

Мета статті полягає у розробці моделі, програми психокорекції негативних психічних станів та їх комплексів у студентів ВНЗ, перевірці ефективності її реалізації.

Результати емпіричного дослідження особливостей генези негативних психічних станів студентів упродовж навчання показали,

що стани астенії, депресії, стресу, соціальної фрустрації не проявляються на високих рівнях розвитку та мають тенденцію до зниження к закінченню навчання. Стани тривожності, фрустрації, агресивності та ригідності діагностуються протягом всього періоду навчання у 82,56% студентів на всіх рівнях прояву у різноманітних поєднаннях. Протягом навчання ці стани утворюють комплекси негативних психічних станів з унікальною, своєрідною системою прямих та опосередкованих кореляційних зв'язків, що взаємопідсилює дію та підтримує їх актуалізацію в процесі життєдіяльності студентів. В попередніх дослідженнях [2] запропонована типізація таких комплексів негативних психічних станів та виокремлено шістьнадцять типів комплексів, які в подальшому згруповані у п'ять груп за ознакою кількості комплексоутворювальних негативних психічних станів високого рівня в комплексі: один стан високого рівня – I-а група, два таких стани – II-а група, відповідно, три та чотири стани – III-я та IV-а група, всі стани на низькому рівні – 0-а група. Кожний тип комплексу станів спричиняється індивідуальними особистісними властивостями, серед яких виокремлені наступні: низький рівень розвитку саморегуляції та несформованість її основних процесів, екстернальний локус контролю, низький рівень розвитку емоційного інтелекту та його складових, домінування мотивації уникнення навадч, високий рівень нейротизму та властивостей – депресивності, дратівливості,

Питання психології

сором'язливості, невротичності, агресивності, емоційної лабільності.

На основі теоретичних та емпіричних досліджень нами запропонована модель (рис. 1) та програма психокорекції негативних психічних станів студентів (фрагменти програми представлені у табл. 1).

В процесі психокорекційної роботи застосовувались індивідуальна, групова, самостійна форми роботи та психологічна просвіта, тренінгові технології, індивідуально-психологічне консультування як основні психолого-педагогічні засоби. Групова робота включала проведення тренінгових занять та інформаційних повідомлень з метою підвищення рівня обізнаності студентів про негативні психічні стани, причини їх виникнення та засоби подолання. Індивідуальна робота передбачала проведення індивідуальних бесід та консультацій з окремими студентами. Експериментальні умови, незалежні змінні психокорекції негативних психічних станів студентів становили психодіагностичні зрізи, програма психокорекції, програма музичної терапії та індивідуально-психологічне консультування.

Зважаючи на те, що взаємозв'язки негативних психічних станів та особистісних

властивостей складні, при розробці корекційної програми були використані різноманітні технології експериментального впливу. Зокрема: методи поведінкової терапії (репетиція поведінки, імаго-метод), тілесної терапії (м'язова релаксація, релаксаційні вправи, вправи на дихання), когнітивної терапії (метод повної раціоналізації майбутньої події, позитивної вибіркової ретроспекції, позитивної акцентуації досвіду), музичної терапії, сугестивної терапії, танцювальної терапії, зображувальної терапії, ігрові методи, імітаційні ігри, дискусійні методи, елементи психогімнастики та інші у авторському поєднанні (рис. 1) [1; 3; 4; 5; 6; 8].

Структура кожного заняття включала обов'язкове використання на початку та наприкінці заняття програми заспокійливої чи мобілізуючої музики, дихальних вправ та супроводжувалось фоном програванням творів класичної музики [3; 5; 9]. Основна частина передбачала інформаційне повідомлення та комплекс вправ відповідно до теми заняття, а заключну частину складали: вправа на релаксацію (сеанс нервово-м'язової релаксації, сенсорної репродукції, аутотренінг), рефлексія заняття, підведення підсумків, домашнє завдання [1; 6; 9].

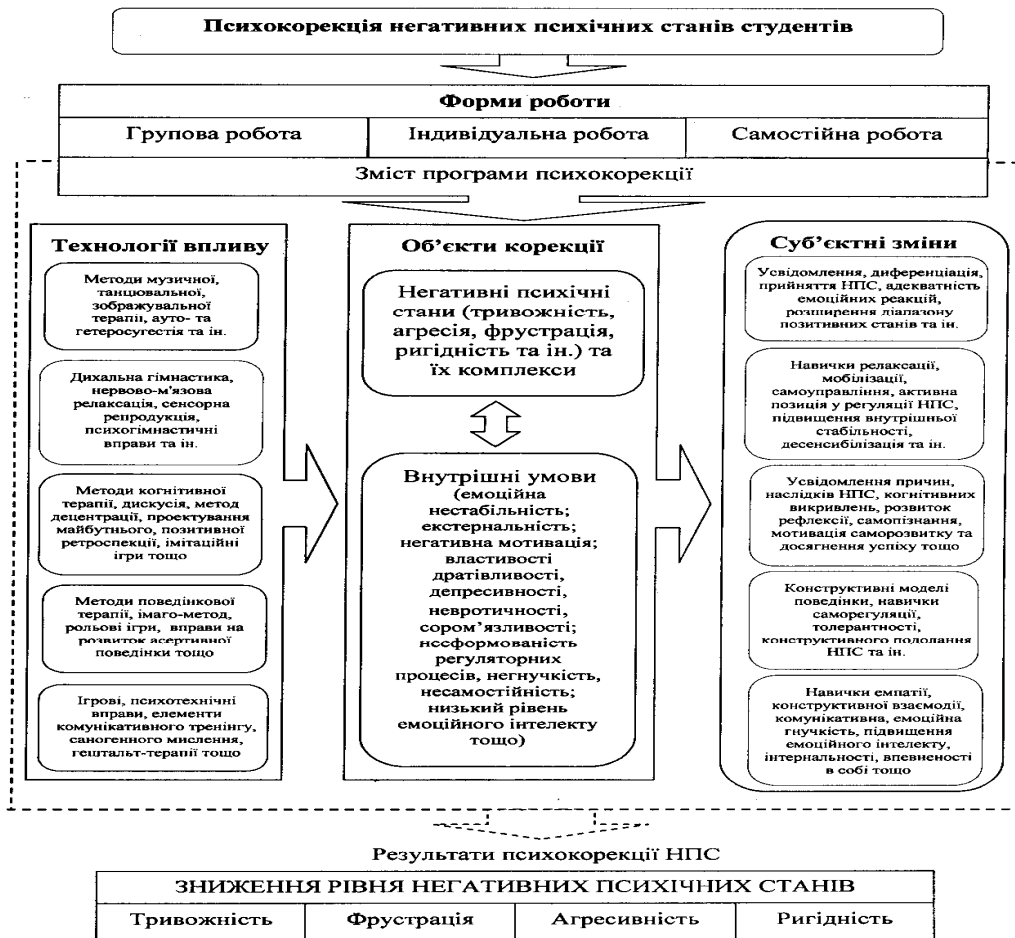

Рис. 1. Модель психокорекції негативних психічних станів студентів

Питання психології

При організації психокорекційної роботи вплив на внутрішні умови корекції негативних психічних станів студентів передбачав формування у них активної позиції щодо свідомої регуляції психічних станів, зниження внутрішньої напруженості; усвідомлення, прийняття негативних психічних станів, зміну особистісних смислів, підвищення мотивації до успіху, позитивного самоприйняття, розширення діапазону позитивно-забарвлених психічних станів; розвиток інтернальності локусу контролю, суб'єктної позиції; розвиток емоційного інтелекту, емпатії, емоційної гнучкості, експресивності, конструктивних форм реагування; навичок самоуправління психічними станами, зниження психічної ригідності; розвиток саморегуляції, здатності співвідносити цілі з особистими ресурсами та зовнішніми умовами, прогнозувати наслідки власних дій, корегувати їх; активізацію механізмів самоусвідомлення та саморозвитку.

В запропонованій програмі психокорекції негативних психічних станів можна виокремити декілька блоків. *Перший блок* (1-6 заняття) присвячений знайомству учасників, зняття психічного напруження, створенню комфортних умов роботи, підвищенню групової згуртованості, ознайомленню з особливостями, характеристиками, ознаками, засобами регуляції негативних психічних станів, розширення зон усвідомлення, проявів та впливів негативних станів, формування навичок релаксації, оволодіння різними видами дихання.

Другий блок (7-11 заняття) спрямований на роботу з окремими негативними психічними станами – тривогою, стресом, фрустрацією, роздратованістю, гнівом, агресією, ригідністю та передбачає розвиток вмінь їх розпізнання, диференціювання, виявлення причин, «пускових» моментів та умов

виникнення, обмін досвідом альтернативних форм реагування, розвиток навичок самоаналізу, рефлексії, подолання та формування нових смислових установок студентів.

Третій блок (12-16 заняття) сприяє активізації ресурсних станів студентів, розширенню арсеналу навичок формування позитивних психічних станів (радість, щастя, спокій, впевненість), підвищенню рівня самоприйняття, усвідомленню сприйняття оточуючими себе в моменти переживання негативних та позитивних психічних станів та їх впливу на взаємини з оточуючими, виявленню психічних станів, що переважають у навчальному закладі та ситуацій, що спонукають до цього, розвитку емоційної гнучкості, самоконтролю зовнішнього вираження емоцій, вмінь переходу з одного стану в інший.

Четвертий блок (17-20 заняття) ставить за мету розвиток навичок використання засобів експресії та пластичності емоційної виразності: міміки, погляду, пантоміміки, ходи, вміння інтонацією голосу виражати свої почуття, розуміння психічного стану іншого, емпатії, спостережливості до експресивних проявів оточуючих, вміння визначати за зовнішніми проявами психічний стан людини, вироблення психологічного контролю, підвищенню рівня емоційного інтелекту та зниження психічної ригідності.

П'ятий блок (21-26 заняття) розвиває навички конструктивної взаємодії з оточуючими в складних ситуаціях, формування ресурсного стану, позитивного образу «Я», впевненість в собі, комунікативні навички, здатність знаходити альтернативні варіанти розв'язання складних ситуацій, здатність до комунікативної децентрації, сприяє зміні негативних ставлень на позитивні, закріпленню навичок саморегуляції, самоуправління та підвищує рівень особистої відповідальності студентів.

Фрагменти змісту програми психокорекції негативних психічних станів студентів

Тематика занять	Теоретична частина	Практична частина
Заняття із першого блоку: «Засоби регуляції психічних станів»	<i>Інформаційне повідомлення:</i> «Методи та прийоми регуляції психічних станів»	<i>Програма заспокійливої музики</i> <i>Дихальна вправа:</i> «Заспокійливе дихання» <i>Вправа:</i> «Компліменти», «Віз», «Самопочуття», «Кольорове кіно», «Дзеркало», «Оцінка м'язових зажимів», «Контроль над м'язами», «Внутрішній спостерігач», «Сховище» <i>Сеанс психологічної релаксації</i> <i>Рефлексія заняття</i> <i>Вправа</i> «Рахунок до десяти» <i>Мобілізуюча музична програма</i> <i>Мобілізуюче дихання</i> <i>Домашнє завдання:</i> «Видихання втоми», «Позіх», «Передих»
Заняття із другого блоку: «Негативні психічні стани»	<i>Інформаційне повідомлення:</i> «Негативні психічні стани у нашому житті»	<i>Програма заспокійливої музики</i> <i>Заспокійливе дихання</i> <i>Вправи:</i> «Емоції та ситуації», «Мої негативні стани», «Причини моїх негативних психічних станів», «Зосередження на відчуттях», «Почуття», «Зосередження на емоціях і настрої», «Прес», «Змах», «Ранкова психогігієнічна гімнастика», «Вечірня психогігієнічна гімнастика», «Викидання негативних почуттів» <i>Рефлексія заняття</i> <i>Мобілізуюча музична програма</i> <i>Мобілізуюче дихання</i> <i>Домашнє завдання:</i> «Щоденник думок», «Дихання»
Заняття із третього блоку: «Психічні стани у ВНЗ»	<i>Інформаційне повідомлення:</i> «Роль психічних станів у навчальній діяльності студента»	<i>Програма заспокійливої музики</i> <i>Заспокійливе дихання</i> <i>Вправи:</i> «Настрій», з елементами дискусії «Мої емоційні стани у вузі», «Вчитель», «Прокурор і адвокат», «Проективний малюнок», «Відповідальний іспит», «Великий спокій», «Підсумки» <i>Рефлексія заняття</i> <i>Мобілізуюча музична програма</i> <i>Мобілізуюче дихання</i> «Збуджуюче дихання» <i>Домашнє завдання:</i> «Формули самонавіювання», «Написання собі листа»
Заняття із четвертого блоку: «Засоби експресії»	<i>Інформаційне повідомлення:</i> «Чи треба приховувати свої емоції та почуття?»	<i>Програма заспокійливої музики</i> <i>Заспокійливе дихання</i> <i>Вправи:</i> «Передача ритму по колу», «Експресивно-виразні рухи: міміка, погляд, пантоміміка, хода», «Мімічна гімнастика», «Інтоніяція», «Динамічні дотики», «Дистанція», «Як поживаєте?», «Експресія студента», «Подіум», «Рухове розслаблення і злиття з ритмом музики», «Психоемоційне розвантаження» <i>Рефлексія заняття</i> <i>Мобілізуюча музична програма</i> <i>Мобілізуюче дихання</i> <i>Домашнє завдання:</i> «Розподіл уваги»
Заняття із п'ятого блоку: «Ресурсний стан»	<i>Інформаційне повідомлення:</i> «Ресурсний стан – що це таке?»	<i>Програма заспокійливої музики</i> <i>Заспокійливе дихання</i> <i>Вправи:</i> «Психологічний куточок», «Неймовірні ситуації», «Плутанина», «Ресурсний стан», «Метапозиція», «Машина часу», «Вільне малювання», «Алмаз», «Спокій», «Передача ритму по колу» <i>Рефлексія заняття</i> <i>Мобілізуюча музична програма</i> <i>Мобілізуюче дихання</i> <i>Домашнє завдання:</i> «Прислів'я», «Дзеркало»

У формувальному експерименті взяли участь 52 студенти I-II курсів Хмельницького національного університету гуманітарно-педагогічного факультету та факультету економіки та управління, що розподілялись на 4 підгрупи по 12-14 студентів. Контрольна група складала 60 студентів. Експеримент тривав на протязі навчального року та включав 26 занять тривалістю до 3-х годин кожне, які розподілялися на дві частини тривалістю до 90 хв. та проводились 2 рази на тиждень, самотійну роботу загальним об'ємом 20 годин.

Для перевірки ефективності психокорекційної програми до початку та після закінчення формуального експерименту в контрольній та експериментальній групах проводилось діагностування за допомогою опитувальника Г. Айзенка для діагностики комплексуютьовальних станів тривожності, фрустрації, агресивності та ригідності, що використовувався на діагностичному етапі. Контрольна група була сформована за допомогою процедури випадкового відбору (програма «SPSS 18.0») та складала 60 студентів.

До початку експерименту для визначення статистично значущих відмінностей у розподілах студентів за групами типів комплексів негативних психічних станів та за показниками високих рівнів комплексуютьовальних станів контрольної та експериментальної груп було застосовано статистичні критерії: λ критерій Колмогорова-Смірнова та багатфункціональний φ^* - критерій кутового перетворення Фішера [7].

Результати розрахунків у відповідності з λ критерієм Колмогорова-Смірнова свідчать, що відмінності між двома емпіричними розподілами студентів контрольної та експериментальної груп за групами типів комплексів негативних психічних станів до початку формуального експерименту є статистично незначущими, оскільки $\lambda_{емт}=0,169$, а $\lambda_{кр}=1,36$.

Також були відсутні достовірні відмінності між відсотковими частками студентів з високими рівнями розвитку комплексуютьовальних станів у контрольній та експериментальній групах (для стану тривожності $\varphi_{емт}^* = 0,158$; стану

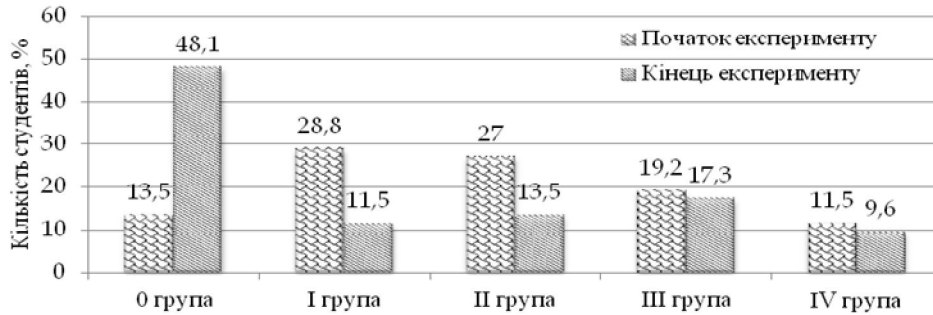
фрустрації $\varphi_{емт}^* = 0,026$; стану агресії $\varphi_{емт}^* = 0,116$ та стану ригідності $\varphi_{емт}^* = 0,021$, а $\varphi_{кр}=2,31$, тобто для всіх станів $\varphi_{емт}^* < \varphi_{кр}^*$) до початку формуального експерименту.

Наступним етапом була перевірка ефективності впровадження запропонованої програми психокорекції негативних психічних станів студентів. Повторна діагностика рівнів прояву комплексуютьовальних негативних психічних станів студентів у контрольній та експериментальній групах дозволила здійснити аналіз та порівняння змін у розподілу студентів за групами типів комплексів негативних психічних станів та за показниками високих рівнів станів тривожності, фрустрації, агресивності та ригідності на початку та наприкінці формуального експерименту.

У результаті розрахунків емпіричного значення критерію Колмогорова-Смірнова при порівнянні емпіричних розподілів студентів контрольної групи на початку та наприкінці формуального експерименту було одержано: $d_{max}=0,033$, а $\lambda_{емт}=0,181$, $\lambda_{емт} < \lambda_{кр}$ ($0,181 < 1,36$). Отримані результати свідчать, що відмінності між двома розподілами студентів у контрольній групі є статистично незначущими, тобто ці зміни зумовлені випадковими причинами. При порівнянні розподілу студентів експериментальної групи за групами типів комплексів негативних психічних станів на початку та наприкінці формуального експерименту отримано $d_{max}=0,346$ та $\lambda_{емт}=1,76$, що свідчить про статистично значущі зміни, оскільки $\lambda_{емт} > \lambda_{кр}$ ($1,76 > 1,63$). Отримані результати дозволяють стверджувати, що дані зміни є результатом впливу запропонованої програми психокорекції негативних психічних станів студентів.

Динаміка змін розподілу студентів за групами типів комплексів негативних психічних станів під впливом корекційних заходів в експериментальній групі подано на рис. 1.2.

Питання психології

Рис. 1.2. Динаміка змін розподілу студентів за групами типів комплексів негативних психічних станів в експериментальній групі

Вплив запропонованої психокорекційної програми найбільше виявився у групі ТКНПС з одним негативним психічним станом високого рівня (I-а група), що зменшилась після проведення формувального експерименту на 17,3% студентів; наступною йде група з двома негативними психічними станами високого рівня (II-а група), у якій позитивні зміни відбулись у 13,5% студентів; відсоток студентів у III-й та IV-й групах знизився на 1,9%; а наповненість 0-ої групи з низькими рівнями інтенсивності негативних психічних станів збільшилась на 34,6% студентів.

Для оцінки значущості змін у показниках високого рівня комплексоутворювальних станів тривожності, фрустрації, агресивності та ригідності у студентів до початку та після реалізації формувального експерименту окремо для контрольної та експериментальної груп проведено розрахунки емпіричних значень φ , які показали незначущі зміни у контрольній групі (для стану тривожності $\varphi_{емп}^* = 0,559$; стану фрустрації $\varphi_{емп}^* =$

$0,395$; стану агресії $\varphi_{емп}^* = 0,186$ та стану ригідності $\varphi_{емп}^* = 0,186$, а $\varphi_{кр} = 2,31$, тобто для всіх станів $\varphi_{емп}^* < \varphi_{кр}^*$) та значущі зміни для студентів експериментальної групи (для стану тривожності $\varphi_{емп}^* = 2,45$; стану фрустрації $\varphi_{емп}^* = 3,08$; стану агресії $\varphi_{емп}^* = 2,84$ та стану ригідності $\varphi_{емп}^* = 2,48$, тобто для всіх станів $\varphi_{емп}^* > \varphi_{кр}^*$).

Динаміку змін показників високого рівня комплексоутворювальних негативних психічних станів студентів експериментальної групи до початку та після формувального експерименту представлено на рис. 1.3. Після проведення формувального експерименту відбулось зниження показників високого рівня прояву: стану тривожності – на 21,15%, стану фрустрації – на 25,00%, стану агресивності – на 26,93% та стану ригідності – на 23,08%.

Рис. 1.3. Динаміка змін показників високого рівня інтенсивності комплексоутворювальних негативних психічних станів в експериментальній групі

Таким чином, перевірка результатів впровадження програми психокорекції негативних психічних станів студентів підтвердила її ефективність статистично достовірними позитивними змінами у показниках негативних психічних станів студентів та дає підстави стверджувати, що її впровадження сприяє зниженню негативних психічних станів та їх комплексів у студентів.

Корекція негативних психічних станів, що вже сформувався, може розглядатись як частина профілактичної роботи та необхідна база для

використання превентивних заходів. Таку роботу доцільно проводити починаючи з I-II курсів, оскільки цей період є складним для студентів і виникнення негативних психічних станів на початку навчання пов'язано з труднощами психолого-педагогічної та соціально-психологічної адаптації, що призводить до появи комплексу негативних психічних станів. Профілактична робота з такими станами повинна охоплювати наступні напрямки:

1. Робота, що передбачає психологічну просвіту студентів та розвиток навичок

Питання психології

саморегуляції, самоуправління психічними станами, самоаналізу, розпізнання та диференціацію негативних психічних станів, причин їх виникнення, формування конструктивних засобів подолання у напружених ситуаціях, розширення діапазону позитивних психічних станів та конструктивних моделей міжособистісної взаємодії.

2. Психопрофілактична робота з викладачами, що має на меті просвітницьку діяльність щодо створення умов для розвитку позитивних психічних станів у студентів під час навчального процесу, міжособистісного спілкування, пропедевтичну діяльність з розвитку навичок розпізнання та подолання негативних психічних станів та їх причин, навичок самоконтролю, саморегуляції та усунення їх деструктивних наслідків.

Висновки. Модель психокорекції негативних психічних станів студентів побудована згідно з результатами проведених теоретичних, емпіричних досліджень та включає основні форми психокорекційної роботи, комплекс технологій експериментального впливу на негативні психічні стани, їх комплекси та

досліджені внутрішні детермінанти їх виникнення, очікувані суб'єктивні зміни, що сприяють зниженню комплексоутворювальних негативних психічних станів студентів. На основі моделі описана розроблена програма психокорекції негативних психічних станів студентів, її основні блоки та структура занять. Реалізація формувального експерименту, виходячи із розуміння активної регуляторної природи психічних станів у системі життєдіяльності особистості та особливостей розвитку негативних психічних станів у студентському віці, довела дієвість та ефективність розробленої психокорекційної програми.

Впровадження даної програми сприяє зниженню негативних психічних станів студентів та їх комплексів і може слугувати основою для запобігання подальшого їх розвитку, подолання деструктивного впливу на особистість студентів з метою удосконалення процесу підготовки майбутніх фахівців, забезпечення умов для повноцінного використання своїх здібностей, можливостей самореалізації, отримання та засвоєння професійних знань, вмій, навичок.

Література

1. Габдреева Г. Ш. Формирование способности самоуправления психическим состоянием / Г. Ш. Габдреева // В кн. : Прикладная психология в высшей школе. – Казань, 1979. – с. 222-253.
2. Игумнова О. Б. Характеристика и исследование типов комплексов негативных психических состояний у студентов / О. Б. Игумнова // Вестник МГОУ. Серия «Психологические науки» / редактор Булгаков А. В. – 2013. – № 1. – М. : Издательство МГОУ. – С.13–19 – ISSN 2072–8514.
3. Ильин Е. П. Эмоции и чувства / Е. П. Ильин – СПб. : Питер, 2002. – 678с.
4. Кузікова С. Б. Теорія і практика вікової психокорекції : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / С. Б. Кузікова. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2008.– 384 с.
5. Петрушин В. И. Музыкальная психотерапия: Теория и практика: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / В. И. Петрушин. – М. : Гуманит. Изд. Центр ВЛАДОС, 1999. – 176 с.
6. Прохоров А. О. Практикум по психологии состояний // Под ред. А. О Прохорова. – СПб. : Речь, 2004. – 476 с.
7. Сидоренко Е. В. Методы математической обработки в психологии / Е. В. Сидоренко. – СПб. : Речь, 2000. – 350 с.
8. Реан А. О. Психология адаптации личности / А. О. Реан. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2008. – 479с.
9. Шабанова Т. Л. Тревожность педагога и способы ее регуляции: Монография / Т. Л. Шабанова. – Н. Новгород : Изд-во ВГИПУ, 2009. – 195с.

Igumnova Olga teachers of the department

MODEL AND PROGRAM PSYCHOCORRECTION OF NEGATIVE MENTAL STATES OF STUDENTS

The paper presents a model of functioning negative mental states of students based on the system approach and includes a basic form of psycho, complex technologies experimental negative impact on the mental states of their internal systems and investigated the determinants of their occurrence, the expected subjective changes that help reduce complexing negative mental states of students. Based on the model developed program described correction of negative mental states of students via main blocks and the structure of employment. Implementation of this program helps to reduce negative mental states of students and their systems and can serve as a basis to prevent their further development, overcoming the destructive impact on the individual students in order to improve the preparation of future specialists Providing conditions for full use of their abilities, capabilities, fulfillment, receiving and learning professional knowledge, abilities and skills.

Key words: negative mental states, trevozhnost, frustratsyya, aggression, ryhydnost, complexing negative mental states, complex types of negative mental states, types of complexes of negative mental states.

Іванцова Н. Б., доктор психологічних наук, професор кафедри теоретичної та прикладної психології Миколаївського національного університету імені В.О.Сухомлинського (м. Миколаєв)

СУЧАСНІ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ МОДЕЛЕЙ ПРОФЕСІЙНОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

У статті викладені положення процесу професійного розвитку особистості. Деталізовано основні напрямки зарубіжних досліджень щодо професійного розвитку. Розкрито діяльнісний, системний та особистісний підходи до вивчення професійного розвитку особистості. Здійснено психологічний аналіз професійної діяльності практичного психолога. Обґрунтовано зв'язок категорії суб'єкт з розумінням трудової діяльності людини як найважливішої форми суб'єкт-суб'єктної взаємодії. Формування особистості професіонала розглядається як цілісний, безперервний процес становлення особистості у професійній сфері. Викладено засади особистісно зорієнтованої професійної освіти. Представлено структурно-функціональну модель професійної спрямованості в експериментальному навчанні.

Ключові слова: потреби, цінності, професійний розвиток, ставлення студентів до обраної спеціальності, мотиваційно-потребова сфера, творчі здібності, навчально-професійна діяльність.

В статті изложены положения процесса профессионального развития личности. Детализировано основные направления зарубежных исследований по профессиональному развитию. Раскрыты деятельностный, системный и личностный подходы к изучению профессионального развития личности. Показано психологический анализ профессиональной деятельности практического психолога. Обоснована связь категории субъект с пониманием трудовой деятельности человека как важнейшей формы субъект-субъектного взаимодействия. Формирование личности профессионала рассматривается как целостный, непрерывный процесс становления личности в профессиональной сфере. Изложены основы личностно ориентированного профессионального образования. Представлена структурно-функциональная модель профессиональной направленности в экспериментальном обучении.

Ключевые слова: потребности, ценности, развитие, отношение студентов к избранной специальности, мотивационно-потребностная сфера, способности, учебно-профессиональная деятельность.

Проблема професійної спрямованості особистості включається у більш загальну проблематику професійного розвитку особистості. Професійна спрямованість виступає важливою складовою та умовою професіоналізації особистості. Тому проаналізуємо основні підходи до професійного розвитку у сучасній психологічній науці.

У зарубіжних дослідженнях професійного розвитку виділяють п'ять основних напрямків:

1. *Диференційно-діагностичний напрямок.* Основою диференційно-діагностичного напрямку професійної психології є диференціальна психологія з її психометричними поняттями і методами. В основі лежить положення про те, що проблема професійного вибору вирішується «зустрічню» особистісної структури і професійних вимог.

2. *Психоаналітичний напрямок.* У психоаналітичному напрямку постулюється ідея про те, що центральна роль у виборі професії і професійного життя у цілому належить різним формам потреб: від вітальних інстинктів – до комплексних психодинамічних механізмів і структурно-особистісних інстанцій. Зміст потреб обумовлено насамперед ранньою атмосферою батьківського дому і виховним стилем батьків, які через задоволення чи фрустрацію

первинних потреб формують індивідуальну потребу структуру і зокрема професійні орієнтації та спеціальні здібності.

3. *Теорії рішень.* Дослідницькі установки напрямку теорії рішень орієнтовані насамперед на вивчення процесу вибору професії. Основою при цьому виступають структурні уявлення теорії рішень, у яких професійний вибір виступає як система орієнтувань у різних професійних альтернативах і прийнятті рішень.

4. *Теорії розвитку.* Теорії розвитку більшою мірою зорієнтовані на педагогічну практику, що й визначає їхній синтетичний характер. Представник цього напрямку – Д. Сьюпер – створив теорію, у якій об'єднав феноменологічні концепти з диференціальною психологією.

5. *Типологічний напрямок.* Процес професійного розвитку обмежується, по-перше, визначенням самим індивідом особистісного типу, до якого він належить, по-друге, відшукуванням професійної сфери, що відповідає певному типу, по-третє, вибором одного з чотирьох кваліфікаційних рівнів цієї професійної сфери, котрий визначається розвитком інтелекту та самооцінки.

Діяльнісний підхід у вивченні професійного розвитку особистості. Під діяльнісним підходом у психології розуміється методологічний напрямок досліджень

становлення і функціонування психіки людини з позицій категорії «діяльність». Як справедливо відзначав Б. Ф. Ломов, зміст цього підходу прямо пов'язаний з розумінням сутності діяльності як загальнонаукової та психологічної категорії.

Істотний внесок у розвиток категорії діяльності і принципу діяльнісного підходу внесли Б. Г. Ананьєв, Л. С. Виготський, О. М. Леонтьєв, В. М. М'ясищев, Б. Ф. Ломов, С. Л. Рубінштейн. Особлива роль у розробці категорії діяльності і діяльнісного підходу у психології належить О. М. Леонтьєву та С. Л. Рубінштейну.

Інша класифікація форм соціальної активності особистості запропонована Б. Г. Ананьєвим, якого не влаштувала класифікація С. Л. Рубінштейна через механістичне зіставлення двох планів розвитку: суспільно-історичного й індивідуального. У своїй класифікації він також виділив триаду основних форм діяльності: праця, спілкування і пізнання.

Поряд з розглянутими у вітчизняних і зарубіжних дослідженнях виділяють й інші підходи до класифікації видів діяльності (активності) особистості. Наприклад, М. С. Коган у роботі «Людина і її доля» виділив перетворювальну, ціннісно-орієнтаційну і комунікативну діяльність [6].

Істотне значення для розуміння психологічної структури діяльності має виділення одиниць її аналізу. У якості такої у вітчизняній психології розглядається дія як мінімальна частина діяльності, у якій зберігається її специфіка (Л. С. Виготський, О. М. Леонтьєв). У дослідженнях О. М. Леонтьєва виділені й інші одиниці аналізу, співвіднесені з психологічними якостями суб'єкта діяльності й умовами її протікання («особлива» діяльність, дія, операції; мотиви, цілі, умови діяльності). Цей напрямок досліджень діяльності послуговував методологічною основою для цілого комплексу робіт, які можна об'єднати під загальною назвою *психологічний аналіз професійної діяльності* (Є. О. Климов, В. Д. Шадриков).

Природний зв'язок професійної діяльності людини та її розвитку з цілісною життєдіяльністю виражено у категорії «суб'єкт».

Центральна позиція цієї категорії і у загальній і у прикладній психології значною мірою пов'язана з діяльнісною парадигмою, у першу чергу, з розумінням трудової діяльності людини як найважливішої форми суб'єкт-об'єктної взаємодії (взаємодії людини зі світом). Найважливіша функція суб'єкта – функція інтеграції: по-перше, суб'єкт інтегрує

своє «внутрішнє», забезпечує цілісність і взаємозв'язок своїх різних психічних властивостей, станів і т.д.; по-друге, він здійснює співвіднесення й узгодження зовнішнього (об'єктивних вимог й обставин) і внутрішнього (своїх можливостей і цінностей і т.д.), тобто активно організує свою взаємодію зі світом у формі рішення певних завдань, вирішуючи при цьому різні протиріччя: між об'єктивним і суб'єктивним, між внутрішніми неузгодженостями.

З позицій діяльнісного підходу можна конкретизувати основні напрямки дослідження професіоналізації особистості.

По-перше, з позицій діяльнісного підходу процес професійного розвитку особистості варто розглядати як особливу форму активності (діяльності) особистості, точніше кажучи, як сукупність різних форм діяльності, які, взаємодіючи і змінюючи один одного на різних етапах професіоналізації, забезпечують формування і реалізацію особистості професіонала.

По-друге, для кожного етапу професіоналізації характерний свій «ансамбль» форм діяльності, серед яких виділяються провідна і другорядні; провідна діяльність забезпечує формування новоутворення певного етапу, є системною для організації інших видів активності; зміна провідного виду діяльності означає і зміну напрямку розвитку особистості професіонала.

По-третє, професійний розвиток особистості – це особлива форма спільної діяльності суб'єкта професіоналізації і суспільства в особі батьків, учителів, майстрів, інституцій соціалізації.

По-четверте, з позицій діяльнісного підходу необхідне розведення понять трудової діяльності, професійної діяльності і професіоналізації як особливої форми активності (діяльності) особистості; паралельно з цими поняттями повинні бути розведені поняття суб'єкта професійної і трудової діяльності, суб'єкта професіоналізації у цілому.

По-п'яте, провідним напрямком дослідження професіоналізації повинно стати формування індивідуальних способів і стилів діяльності професіонала на різних стадіях становлення, виявлення об'єктивних і суб'єктивних критеріїв ефективності різних форм діяльності, реалізованих у ході професіоналізації.

Професійний розвиток особистості з позицій системного підходу. Системний підхід – це загальнонаукова методологія вивчення людини, суспільства, природи. Сутність системного підходу полягає у дослідженні явищ дійсності як систем різного

ступеня складності. Визначенню поняття «система» присвячено значну кількість досліджень. Як основні її характеристики виділяють: цілісність, структурність, взаємозв'язок з середовищем, ієрархічність, динамічність, множинність описів і ряд інших. Прикладами вдалої конкретизації принципів системного підходу у психології є дослідження: Б. Ф. Ломова, К. К. Платонова.

Позначимо у найзагальнішому вигляді основні напрямки дослідження професіоналізації, які впливають зі змісту цього підходу.

По-перше, процес професійного розвитку особистості і саму особистість професіонала необхідно розглядати як системи, які мають певну внутрішню структуру і включені у системи більш високого порядку.

По-друге, необхідно проаналізувати структурну організацію кожної з систем, виділити їхні провідні компоненти, їхні зв'язки, відносини, ієрархію.

По-третє, у ході аналізу необхідно виявити суперсистему або набір суперсистем, до складу котрих можуть входити досліджувані системи як елементи; на цьому рівні аналізу досліджуються системні основи, системні якості і системоутворюючі чинники. Системними якостями особистості виступають «властивості» професіонала, які є професійно важливими (забезпечують нормативну ефективність) і соціально значущими для певної професійної спільноти (забезпечують певний соціально і професійно прийнятний тип поведінки і взаємин).

По-четверте, досліджувані системи необхідно розглядати як динамічні утворення, які не залишаються незмінними весь період свого існування: вони виникають, розвиваються і руйнуються.

По-п'яте, при аналізі психологічних закономірностей професійного розвитку особистості необхідно враховувати, що в основі цього процесу лежить система детермінуючих чинників, до числа котрих належать: соціальні (професійні цінності), об'єктивні (властивості предмета праці), індивідуальні (індивідуальні якості людини), групові (вік, стать і т.д.) та інші чинники. Як систему детермінуючих чинників можна розглядати соціальну ситуацію професійного становлення особистості за аналогією з поняттям соціальна ситуація розвитку, запропонованим у свій час Л.С. Виготським [3].

Проблеми професіоналізації з позицій особистісного підходу

В основі особистісного підходу до дослідження професіоналізації лежить інша базова категорія психології – категорія особистості. Суть особистісного підходу і

принципів дослідження у психології, що впливають із нього, полягає у тому, «щоб досліджувати психічні процеси і стани як процеси і стани особистості». Звідси витікає, що процес професіоналізації й професійної підготовки ми повинні досліджувати не як формування професійної майстерності, професійних здібностей або професійної мотивації, а саме як *формування особистості професіонала*.

Предметом психологічного дослідження є дослідження психологічних чинників формування і реалізації особистості як соціальної системної якості.

Спираючись на основні положення особистісного підходу, можна позначити ряд орієнтирів для організації дослідження професійного розвитку особистості.

По-перше, формування особистості професіонала здійснюється на основі і через включення індивіда у різні форми діяльності, які становлять сукупність, характерну для кожного виду професіоналізації.

По-друге, основою для формування особистості професіонала є якості індивіда і властивості особистості, які сформувалися у людини до початку професіоналізації.

По-третє, формування особистості професіонала здійснюється за рахунок налаштування, адаптації, сенсифікації, перебудови і розвитку якостей, відповідно до об'єктивних вимог професії (умов і змісту діяльності) і соціальних нормативів професійної спільноти.

По-четверте, особистість професіонала як суб'єкта професійної діяльності і професіоналізації у цілому має певну структуру, що переносить якісні і кількісні зміни у ході розвитку; компоненти структури забезпечують ефективну реалізацію системних соціальних якостей особистості.

По-п'яте, особистість професіонала завжди є глибшою за ті завдання, які доводиться вирішувати у ході професіоналізації; це створює необхідний потенціал для розвитку і забезпечує оперативну готовність до рішення нових завдань.

Є. О. Климов [5] виділяє у професійному розвитку людини (розвитку суб'єкта праці) п'ять основних напрямків, які фактично репрезентують усі основні компоненти психічного змісту цього розвитку: 1) набуття людиною все більш точної і широкої зорієнтованості у навколишньому середовищі (природному, технічному, соціальному, інформаційному); 2) формування спрямованості, зокрема трудової, професійної (розвиток інтересів до світу праці, людей праці, її цілей, знарядь, засобів, процесів, об'єктів,

розвиток потреби у продуктивній суспільно-ціннісній діяльності); 3) засвоєння (й удосконалення) суспільно вироблених способів дії та використання знарядь, засобів діяльності; 4) формування системи стійких особистісних якостей, що створюють можливість успішного виконання діяльності (здатності); 5) розвиток знань про себе.

Е. Ф. Зеєр [4] дійшов висновку, що професійний розвиток – це формування особистості, відповідно до вимог професійної діяльності, що являє собою «динамічний і безперервний процес прогресивного розвитку особистості у системі взаємозалежних професійно значущих видів діяльності» [4, с. 36].

Індивідуально-професійний розвиток – це процес формування особистості (у широкому розумінні) і її професіоналізму у саморозвитку, професійній діяльності і професійних взаємодіях (Є. О. Климов [5]).

Теоретичний аналіз психологічної літератури дозволив нам позначити цілий ряд особливостей, що характеризують індивідуально-професійний розвиток як цілісний процес.

По-перше, це – тривалий, багатоплановий, досить рухливий і суперечливий процес, що обумовлює виділення ряду його послідовно змінюваних етапів, кожний з яких вносить у професійний розвиток особистості і може стати поворотним (Є. О. Климов, А. К. Маркова та ін.).

«Розвиток» як загальнометодологічне поняття розглядається Л.І. Анциферовою як зміна або функціонування системи, що супроводжується появою нової якості (виникненням якісних новоутворень). На її думку, розвиток є основним способом існування. Розвиток являє собою не «просто загальне і вічне зростання, збільшення, а якісне перетворення» [2, с. 18]. При цьому сам процес розвитку характеризується наявністю трьох основних властивостей: 1) незворотністю, тобто не «копіюванням», а «рухом на новому рівні, новому витку спіралі, коли реалізуються результати попереднього розвитку» [2, с. 18]. Будь-яка деградація, зворотній розвиток, не є дзеркальним відбиттям поступальності розвитку; повернення на висхідний рівень функціонування можливо лише за одним або декількома показниками – повне відновлення того, що було раніше, неможливе; 2) спрямованістю. За відсутності спрямованості зміни не можуть накопичуватися, і тоді процес втрачає характерну для розвитку єдину, внутрішню взаємозалежну лінію; 3) єдністю протилежностей, що борються, і є

внутрішньою рушійною силою процесу розвитку [2].

Індивідуально-психологічні новоутворення кожної стадії розвитку людини, всі послідовно сформовані типи активного відношення індивіда до світу: предметні дії, спілкування, гра, навчання, суспільно-політична діяльність, праця – закріплюються у перетвореному вигляді у системній організації особистості, виступаючи у вигляді основних її рівнів і функціональних підсистем. Вони утворюють «вертикальну і горизонтальну структуру особистості» (К. О. Абульханова-Славська [1, с. 47]).

Найбільш відомою у вітчизняній психології можна вважати модель вікового розвитку людини як суб'єкта праці, запропоновану Є. О. Климовим [5], у якій етапи розвитку описуються у термінах, що «мають відношення до провідної діяльності».

Розглянуті нами онтологічні моделі професійного розвитку у своїй послідовності ілюструють тенденцію «руху до полісистемної парадигми дослідження складних психічних утворень за рахунок уключення їх у широкий спектр відносин людини зі світом» (Б. Ф. Ломов [8]).

На думку К. О. Абульханової-Славської [1], інтегральні критерії професійного розвитку повинні бути єдиними, наскрізними, їхній зміст лише конкретизується на різних етапах становлення професіонала. У якості цих критеріїв запропоновані: 1) «професійна продуктивність» – об'єктивний показник ефективності; 2) «професійна ідентичність» – суб'єктивний показник задоволеності працею і самореалізації, основу яких становить **спрямованість** людини; 3) «професійна зрілість» – показник сформованості особистісного контуру регулювання процесу професійного розвитку, основу якого становить самосвідомість.

Професіонал-генетичні моделі представляють професійний розвиток людини у контексті реального багаторічного виконання нею певної трудової діяльності, у тому числі професійної діяльності. Зазвичай це триетапні моделі, що фіксують одну лінію професійного розвитку (як соціально найбільш значущу) – від новачка до творчо працюючого майстра (й у цьому вони схожі з більшістю моделей професійного розвитку людини). Причому така специфікація не залежить від виду професійної діяльності. У професіонал-генетичних моделях професійний розвиток людини часто співвідноситься з тимчасовою віссю – віком або стажем роботи.

Виділені етапи професіонал-генетичних моделей у прямій чи непрямій формі фіксують: 1) «уходження» людини у професійну працю;

2) досягнення прийнятної для стійкої ефективності діяльності рівня когнітивного чи особистісного розвитку; 3) вищі досягнення у професії.

Особливе місце серед професіонал-генетичних моделей займають дві моделі праці вчителя (по суті, моделі двох варіантів професійного розвитку), запропоновані Л. М. Мігіною.

Підхід Л. М. Мігіної, що включив у модель праці вчителя два варіанти його професійного розвитку, а також виділення іншими дослідниками довільно або мимоволі обраних суб'єктом різних стилів цього розвитку (часткова реалізація у професії (Т. В. Кудрявцев [7]).

Псевдопрофесіоналізм (А. К. Маркова) виводить нас на проблему регресивних тенденцій як варіанту розвитку професіонала. Найбільш досліджуваною реалізацією цього варіанту є феномени «професійної деформації», у яких фіксується негативний вплив професійних занять на суб'єкта праці, у тому

числі й «психічне вигорання» як «повний регрес професійного розвитку, оскільки він торкається особистості у цілому, руйнуючи її і впливаючи на ефективність трудової діяльності».

Таким чином, онтогенетичні і професіонал-генетичні моделі професійного розвитку людини розрізняються за головними підставами періодизації та за психологічним змістом виділених стадій.

Найбільш значущим компонентом професійного розвитку розглядається **професійне самовизначення** (Е. Ф. Зеєр [4], Т. В. Кудрявцев [7] та ін.).

Розглянувши основні підходи до професійного розвитку особистості у вітчизняній та зарубіжній психологічній науці, можемо дійти висновку, що професійний розвиток особистості відбувається відповідно до особливостей та закономірностей загального психічного та особистісного розвитку людини.

Література

1. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / К. А. Абульханова-Славская. — М.: Мысль, 1991. — 299 с.
2. Анциферова Л. И. К психологии личности как развивающейся системы / Л. И. Анциферова // Психология формирования и развития личности. / — М.: Наука, 1981. — С. 3-19.
3. Выготский Л. С. Собрание сочинений: в 6 т. / Л. С. Выготский — Т. 4. — М., 1984. — 368 с.
4. Зеєр Э.Ф. Психология профессионального образования: учебн. пособие / Э. Ф. Зеєр. — 2-е изд., перераб. — М.: Изд-во Моск. психолого-социального института; Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 2003. — 480 с.
5. Климов Е. А. Психолого-педагогические проблемы профессиональной консультации / Е.А. Климов. — М., 1983. — С. 58—61. — (Сер. «Педагогика и психология», № 2).
6. Коган Л.Н. Человек и его судьба / Коган Л.Н. Личность. Культура. Общество. Екатеринбург: Мaska, 2009. С. 3-95.
7. Кудрявцев Т. В. Психологический анализ динамики профессионального самоопределения личности / Т. В. Кудрявцев, В. Ю. Шегурова // Вопросы психологии. — 1983. — № 2. — С. 51—59.
8. Ломов Б. Ф. Личность в системе общественных отношений / Б. Ф. Ломов // Психологический журнал. — 1981. — Т. 2. — № 1. — С. 3—14.

Ivantsova NB, Doctor of Psychology, professor

MODERN THEORETICAL AND METHODOLOGICAL APPROACHES TO THE STUDY MODEL OF PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF THE INDIVIDUA

The article considers the principles of professional orientation of psychology students during their training. The principles of learner-oriented professional education are presented. Structural and functional model of professional orientation in the pilot study is presented. Professional psychological analysis of practical psychology is done. Communication category with an understanding of employment rights as the most important form of subject-subject interaction grounded. The approaches to the process of professionalisation and training in higher education is presented. The formation of professional identity is seen as an integral, ongoing process of identity formation in the professional field.

Keywords: professional orientation, creativity, personality-oriented education, experiential learning, innovative stimulating situation, experimental-genetic method, the professional development of the individual activities.

*Каз'яніна Н. А., молодший науковий співробітник
НДІ морально-психологічного супроводження
службово-бойової діяльності внутрішніх військ
НДЦ Академії внутрішніх військ МВС України (м. Харків)*

ВИЯВЛЕННЯ ЗВ'ЯЗКУ МІЖ ПОСТТРАВМАТИЧНИМ ЗРОСТАННЯМ, ЖИТТЄЗДАТНІСТЮ, ПРОЦВІТАННЯМ ТА ЖИТТЄСТІЙКІСТЮ ДО УМОВ НЕСЕННЯ СЛУЖБИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯМИ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ СИТУАЦІЯХ

Стаття присвячена дослідженню адаптивних стратегій оволодіння зі стресовою ситуацією. На основі проведеного аналізу виявлено зв'язок між поняттями посттравматичне зростання, життєстійкість, життєздатність та процвітання.

Ключові слова: посттравматичне зростання, процвітання, життєстійкість, життєздатність, почуття зв'язності.

Статья посвящена исследованию адаптивных стратегий овладения со стрессовой ситуацией. На основе проведенного анализа выявлены связи между понятиями посттравматический рост, жизнестойкость, жизнеспособность и процветание.

Ключевые слова: посттравматический рост, процветание, жизнестойкость, жизнеспособность, чувство связности.

Постановка проблеми. В екстремальній ситуації можливі два варіанти трансформації особистості військовослужбовця: непродуктивний (аномальний) й конструктивний розвиток. Навіть перед обличчям небезпеки на перший план все частіше виходять процеси особистісних й міжособистісних змін, зростання й розвитку. Позитивна адаптація при зіткненні з травматичною подією має особливе відношення до військової діяльності, завдяки її стресовому характеру і вимог до персоналу. Наразі існує багато понять, які можна розглядати як позитивні стратегії оволодіння зі стресовою ситуацією: посттравматичне зростання, життєздатність, життєстійкість, процвітання та інші. З урахуванням розмитих кордонів концептуалізації конструкції цих термінів, існує багато дискусій, а іноді плутанина в літературі про відносини між ними, що зумовлює **актуальність** розкриття сутності і визначення відношень між цими поняттями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У зарубіжній психології традиція вивчення конструктивного розвитку особистості після екстремальних ситуацій має більш тривалу історію, при цьому кількість протиріч у теоретичному і методологічному осмисленні цього явища також досить багато, як і у вітчизняних дослідженнях (Л. А. Александрова, Д. О. Леонтьєв, А. Г. Маклаков, С. Ю. Добряк, Б. Г. Ананьєв, Є. А. Рильська, І. М. Ільїнський, П. І. Бабочкін). У рамках

позитивної психології вивчаються релевантні конструкти, такі як посттравматичне зростання (posttraumatic growth – L. Calhoun, P. M. Colby, D. Hartman, H. Kaiser, R. G. Tedeschi, W. Steele), почуття зв'язності (the sense of coherence – A. Antonovsky, K. Haynes, D. Rosenthal, D. Strauser), життєстійкість (hardiness – S. C. Kobasa, S. R. Maddi, D. M. Khoshaba, N. Ramanaiyah, M. Tsuang), процвітання (thriving – J. R. Icovich, V. E. O'Leary, C. L. Park), життєздатність (resilience – E. L. Cowen, A. S. Masten, M. Rutter, E. E. Werner).

На сучасному етапі розвитку екстремальної психології виокремилась низка проблем, присвячених дослідженню позитивного переживання травматичної події (посттравматичне зростання, процвітання, життєстійкість, життєздатність), проте питання відношення між поняттями, що використовуються у якості адаптивних стратегій, залишається відкритим і стало **метою** даної статі.

Виклад основного матеріалу. Посттравматичне зростання (ПТЗ) розглядають не тільки як позитивний ефект від травми, але й як стратегію її психологічного подолання. Дослідники відзначають адаптивне значення посттравматичного зростання, яке може бути як окремим результатом травматичної події, так і виявлятися одночасно з симптоматикою посттравматичного стресового розладу [3].

ПТЗ називають по-різному: "користь пошуку" (Affleck & Tennen, 1996), "відчутні

вигоди" (Calhoun & Tedeschi, 1991), "позитивні побічні продукти" (McMillen, Howard, Nower, Chung, 2001), "зростання, пов'язане зі стресом" (Park, Cohen, & Murch, 1996), "процвітання" (Ryff & Singer, 2000). Проте Тедеші і Калхаун стверджують, що термін "посттравматичне зростання" є найбільш підходящим виразом для опису явища, оскільки цей термін відображає позитивні зміни перетворення життя фізичних осіб, колишнього рівня адаптації, психологічної роботи, або розуміння життя після серйозних криз. ПТЗ як правило, має більший вплив на життя людей, і включає в себе такі фундаментальні зміни або ідеї про життя, що воно не здається просто іншим механізмом вирішення проблем [9].

Посттравматичне зростання відрізняється від процвітання (thriving), яке визначається як психологічний стан, в якому люди відчувають підвищення життєвої сили і сенсу навчання (Spreitzer, Satkliff, Dutton, Sonenshein & Grant, 2005). Процвітаючі особистості розуміються як сповнені емоційною життєздатністю, позитивно функціонуючі у приватній і суспільній сферах життя (Kiz, Haidt, 2003). Хоча і процвітання, і ПТЗ пов'язані з позитивним функціонуванням фізичних осіб на вищому рівні в порівнянні зі звичайними очікуваннями, у випадку ПТЗ це відбувається тільки в контексті **значного лиха**, в той час як процвітання може бути або може не відбутися після того, як виникла негативна подія. Крім того, посттравматичне зростання призводить до трансформації, що менш виражено в процвітанні, і це перетворення зосереджено на досить конкретних областях – власне особистість, стосунки з іншими людьми, життєві пріоритети [11].

Р. Янофф-Бульман стверджує, що посттравматичне зростання може створити специфічну "готовність до дій", яка дозволяє пережити травму, долати наступні тяжкі події більш спокійно і впевнено [3]. Подібна "готовність" схожа з "життєстійкістю" (hardiness), що являє собою складне структуроване психологічне утворення, яке визначається як розвиваюча система переконань, що сприяють розвитку готовності управляти ситуацією підвищеної складності.

Життєстійкість розглядається і як певна ступінь "живучості" (Л. А. Александрова), як "відвага бути" (П. Тілліх), "здатність

подолання самого себе" (Д. О. Леонт'єв), "здатність перетворювати проблемні ситуації в нові можливості" (С. А. Богомаз), "ключовий ресурс" (С. Мадді) [6].

Завдяки життєстійкості з'являється здатність долати труднощі шляхом адаптивного сприйняття стресу (Tartasky, 1993; Williams et al., 1992) [3].

С. Ю. Добряк визначає, що поняття "адаптаційний потенціал" синонімічне поняттю "адаптивність" і залучається для позначення властивості, що виражає можливості особистості до психічної адаптації [2].

А. Г. Маклаков розглядається адаптацію не тільки як процес, але і як властивість живої саморегульованої системи, здатність пристосовуватися до мінливих зовнішніх умов. Чим значніше адаптаційні здібності, тим вища ймовірність того, що організм людини збереже нормальну працездатність і високу ефективність діяльності при впливі психогенних факторів зовнішнього середовища [2].

Адаптаційний потенціал особистості визначається Н. Л. Коноваловою як інтегруюча характеристика психічного здоров'я і розглядається як сукупність внутрішніх факторів, що визначають ефективність адаптаційних змін [2].

Д. О. Леонт'єв вводить поняття особистісного потенціалу, як базової індивідуальної характеристики, стрижня особистості. Особистісний потенціал відображає міру подолання особистістю заданих обставин, в кінцевому рахунку, подолання особистістю самої себе, а також міру зусиль по роботі над собою і над обставинами свого життя. Однією зі специфічних форм прояву особистісного потенціалу є проблематика подолання особистістю несприятливих умов її розвитку [1].

Феноменологію, яка відображає різні аспекти особистісного потенціалу, в різних напрямках зарубіжної і вітчизняної психології позначали такими поняттями як воля, сила Его, внутрішня опора, локус контролю, орієнтація на дію, воля до смислу. Найбільш повно, з точки зору Д. О. Леонт'єва, цьому поняттю в зарубіжній психології відповідає поняття "життєстійкість" (hardiness), введене С. Мадді [1].

Поняття "hardiness" не тотожне поняттю копінг-стратегій. З точки зору Лазаруса і Фолкман, це стратегії, які спрямовані на

подолання життєвих труднощів (конфронтуюче оволодіння, дистанціювання, самоконтроль, пошук соціальної підтримки, прийняття відповідальності, уникнення, планове рішення проблеми, переоцінка). По-перше, копінг-стратегії – це прийоми, алгоритми дії, звичні і традиційні для особистості, в той час як "hardiness" – риса особистості, установка на виживаність. По-друге, копінг-стратегії можуть приймати як продуктивну, так і непродуктивну форму, навіть призвести до регресу, а "hardiness" – риса особистості, що дозволяє справлятися з дистресом ефективно і завжди в напрямку особистісного зростання [1].

Слід розрізняти терміни "resilience" (життєздатність, стійкість, еластичність, пружність) і "hardiness". Термін "життєстійкість" використовується в контексті проблематики подолання стресу, підкреслює наявність аттитюдів, мотивуючих людину перетворювати стресогенні життєві події. "Resilience" характеризують як проблему, точніше проблемну область, а "hardiness", як конкретний варіант підходу до вирішення цієї проблеми, тобто її механізм (Maddi, Khoshaba, 2005) [5].

Відношення між цими поняттями невизначені: або життєстійкість дорівнюється життєздатності, або розглядається як один з факторів життєздатності (Farber, Schwartz, Scharper, Moonen, & McDaniel, 2000), або вважається незалежним конструктором (Tedeschi & Calhoun, 2004) [3].

У вітчизняну психологію поняття життєздатності введено Б. Г. Ананьєвим, який розглядає її в числі основних потенціалів розвитку, в якості загальної здібності людини до ефективного функціонування, що співвідноситься з високим рівнем життєвих функцій [5]. Життєздатність також розглядається як ресурс (Б. Г. Ананьєв), загальносистемна психічна властивість (Е. В. Галажинський, Є. А. Рильська), інтегральна характеристика особистості (А. І. Лактіонова, Ю. В. Науменко), життєвий принцип (М. П. Гур'янова), як характеристика, що відображає якість деяких функцій, які відповідають за успішну адаптивну поведінку (В. Д. Шадриков), активність суб'єкта, що діє в умовах об'єктивної соціальної детермінації, в заданих обставинах (К. А. Абульханова-Славська) [7].

Життєздатність є потенціалом, передумовою до розвитку та адаптації, і робить вплив на розвиток регуляції та саморегуляції, а також на контроль поведінки, який визначає типи стратегій оволодіння і види психологічних захистів. Стратегії оволодіння пов'язані з життєстійкістю суб'єкта. Регуляцію, саморегуляцію, контроль поведінки, механізми оволодіння і захисні механізми, життєстійкість, можна віднести до механізмів адаптації. Життєздатність, регуляція, саморегуляція, контроль поведінки, стратегії оволодіння, захисту і життєстійкість впливають на процеси соціальної адаптації особистості. Однак адаптація не виділяє момент розвитку суб'єкта в якості ведучого, а робить акцент на пристосуванні суб'єкта до мінливих умов середовища, на його виживання і збереження цілісності [5].

Значний внесок у життєздатність особистості вносять конструктивні перетворюючі стратегії. Механізми захисної соціальної поведінки визначають високий рівень життєздатності тоді, тоді як копінг-поведінка спрямована не на пристосування, емоційну фіксацію і порівняння себе з іншими, а на активне перетворення і адаптивний захист [7].

Життєздатність дозволяє людині не просто повернутися на колишній рівень гомеостатичного стану, а вийти на більш високий рівень свого існування, що більшою мірою зближує цей конструкт з феноменами "посттравматичного зростання" і "процвітання". При цьому життєздатність являє собою інтегруючу сукупність психологічних проявів, які не просто сприяють виходу людини з важкої життєвої ситуації, але також є неодмінними умовами цього виходу, виступаючи в якості механізму і предиктора самоорганізації та реінтеграції в кризовій ситуації [7].

Rutter (1985) вважає синонімічними поняття "resilience" and "sense of coherence". Його ідеї були схожими на погляди Antonovsky (1979), який визначав почуття зв'язності як загальну орієнтацію особистості, пов'язану з тим, в якій мірі людина відчуває проникаюче в усі сфери життя, стійке, але динамічне відчуття, що: 1) стимули, які із зовнішніх і внутрішніх джерел досвіду в процесі життя, є структурованими, передбачуваними і піддаються тлумаченню; 2) є ресурси, необхідні для того, щоб

відповідати вимогам, які викликані цими стимулами; 3) ці вимоги є викликами, які варті того, щоб вкладати в них ресурси і самого себе [8].

Для російської психології характерно трактувати життєздатність як інтегральну здатність цілісної системи до стійкості, до збереження своїх функцій у мінливих умовах зовнішнього і внутрішнього середовища (Льїнський І. М., Бабочкін П. І., 1995).

Характеризуючи стійкість як психологічний феномен, дослідники застосовують різні терміни: "стійкість особистості" (Б. С. Басаров, О. М. Леонтьєв, К. К. Платонов), "стійкість до стресу" (Б. В. Кулагін), "толерантність до стресу" (Л. М. Собчик), "стрес-толерантність" (Б. Рашель), "опірність до стресу" (Ц. П. Короленко), "стресостійкість" (S. Kobasa), "емоційна стійкість" (Л. М. Аболін, Є. О. Мілерян, О. Я. Чебикін), "психічна стійкість" (О. Н. Мазуров, М. Ф. Сікач), "психологічна стійкість" (І. М. Гризлова, Е. Н. Евстафьев, В. К. Калін, С. А. Козлов).

І. Ю. Стахнеева визначає психологічну стійкість як системну властивість, яка обумовлює успішну адаптацію людини до впливу різних психосоціальних навантажень і факторів середовища проживання без негативних короточасних і довготривалих наслідків для психічного та фізичного здоров'я.

Є. П. Крупник вважає, що стійкість передбачає сукупність адаптаційних процесів, інтегрованість особистості в сенсі збереження узгодженості основних функцій особистості, стабільності виконання [4]. Рівень психологічної стійкості є однією з умов надійності працівника, що важливо для військовослужбовців зважаючи на екстремальних характер їх діяльності.

Із стійкістю також пов'язані такі феномени, як локус контролю, оптимізм, самоефективність і мудрість. Остання розглядається і як процес, і як результат позитивної адаптації до травми, що дозволяє впоратися з невизначеністю, інтегрує афект і інтелект, передбачує прийняття властивих людині обмежень. Посттравматична мудрість позитивно перетворює трагедію через її осмислення і переживання (як можливість пережити ситуацію неможливості) [10].

Стійкість ("resilience" – у перекладі життєздатність, стійкість, опірність,

пружність, невразливість) є здатністю людей ефективно справлятися зі стресом, або відновлюватися після негоди. Це процес і результат успішної адаптації до важкого життя, досвід і здатність піднятися над складними обставинами [3].

Тедеші і Калхаун (2006) припустили, що посттравматичне зростання відрізняється від стійкості, стверджуючи, що посттравматичне зростання трансформує особистість, в той час як стійкість – ні. Крім того, вони припустили, що люди, які можуть бути стійкими, навряд чи відчують посттравматичне зростання, тому що травматичний досвід для них не може бути складним. Тим не менш, Lepore і Revenson (2006) описали посттравматичне зростання як одну з форм стійкості, тому що стійкість може розвинути від перетворень [3].

Висновки. Багато психологічних теорій розглядає зростання в якості універсальної людської схильності, вважаючи, що люди використовують можливості для зростання при її наявності. В сучасній психологічній науці з'явилося багато термінів, які так чи інакше розглядають зростання особистості після стресових подій і їх необхідно розрізняти.

Процвітання призводить до позитивних перетворень, проте вони не призводять до трансформації особистості військовослужбовця, як це передбачає ПТЗ, тобто ПТЗ є ширшим поняттям. Водночас життєздатність також дозволяє вийти на новий рівень функціонування особистості, що зближує її з ПТЗ. Проте військовослужбовці з високим рівнем життєздатності будуть більш стійкими до впливу екстремальних подій, що не призведе до ПТЗ. Життєздатність в свою чергу включає в себе життєстійкість, а життєстійкість будучи рисою особистості сприяє ПТЗ, отже життєстійкість є більш вузьким поняттям. Виходить, що життєстійкість та ПТЗ є інтегративними стратегіями розвитку особистості військовослужбовців, та є позитивними стратегіями оволодіння зі стресовою ситуацією.

Перспективами подальших досліджень є виявлення факторів і механізмів, пов'язаних з ПТЗ, вивчення індивідуально-психологічних особливостей особистості військовослужбовця, що сприяють підвищенню його стійкості та зменшенню випадків посттравматичного стресового розладу.

Література

1. Александрова, Л. А. К концепции жизнестойкости в психологии / Л. А. Александрова // Сибирская психология сегодня : Сб. научн. трудов. – Кемерово: Кузбассвузиздат. – 2004. – Вып. 2. – С. 82 – 90.
2. Богомолов, А. М. Личностный адаптационный потенциал в контексте системного анализа / А. М. Богомолов // Психологическая наука и образование. – 2008. – №1. – С. 67 – 73.
3. Каз'яніна, Н. А. Посттравматичне зростання та стійкість до умов несення служби військовослужбовцями як позитивна стратегія оволодіння зі стресовою ситуацією / Н. А. Каз'яніна // Психологічні технології в діяльності правоохоронних органів : матеріали ІХ між нар. наук.-практ. конф. (м. Донецьк, 24 травня 2013 р.). – Донецьк : ДЮО МВС України, 2013. – С. 121 – 124.
4. Крупник, Е. П. Психологическая устойчивость личности как методологическая категория / Е. П. Крупник // Научные труды МГПУ. – М. : Слово. – 2004. – с.102.
5. Лактионова, А. И. Взаимосвязь жизнеспособности и социальной адаптации подростков: автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.13 / А. И. Лактионова. – М., 2010. – 22 с.
6. Логинова М. В. Психологическое содержание жизнестойкости личности студентов: автореф. дис. канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии» // М. В. Логинова. – М. – 2010. – с. 24.
7. Нестерова, А. А. Социально-психологическая концепция жизнеспособности молодежи в ситуации потери работы: автореф. дис. ... доктора психол. наук : 19.00.05 / А. А. Нестерова – М. – 2011. – 50 с.
8. Almedom, A. M. Resilience, hardiness, sense of coherence, and posttraumatic growth: all paths leading to "light at the end of the tunnel" / Astier M. Almedom // Journal of Loss and Trauma. – 2005. – с.253–265.
9. Chun, S. The Role of Leisure in the Experience of Posttraumatic Growth for People with Spinal Cord Injury / Sanghee Chun, Youngkhill Lee // Journal of Leisure Research. – 2010. – № 42 (3). – с. 393–415.
10. Linley P. A. Positive adaptation to trauma: Wisdom as both process and outcome / P. Alex Linley // Journal of Traumatic Stress. – 2003. – №16 (6). – с. 601–610.
11. Maitlis, S. Posttraumatic growth: a missed opportunity for positive organizational scholarship / Sally Maitlis // The Oxford handbook of positive organizational scholarship. – 2011. – с. 909 – 923.

Kazyanina N. A., junior research associate of Scientific research laboratory

IDENTIFYING OF LINKS BETWEEN POSTTRAUMATIC GROWTH, RESILIENCE THRIVING, HARDINESS TO THE CONDITIONS OF SERVICE TO MILITARY PERSONNEL IN EXTREME SITUATIONS

The ability of human beings to face and overcome traumatic experiences and even to benefit from them has been generally ignored by mainstream psychology, which has focused all of its attention on the devastating effects of trauma. The article investigates the adaptive strategies of mastering stressful situations. Attention is focused on the structural development of the individual servicemen in an emergency. Based on the analysis the relationship between the concepts of posttraumatic growth, hardiness, resilience, thriving, sense of coherence. It is shown that all they serve as the adaptive strategies for coping with stress servicemen and have a close relationship through the possibility of a multifaceted and multidimensional interpretation, leading to terminological confusion. Detected that the hardiness and posttraumatic growth is an integrative strategies of individual soldiers and include the above concepts as resources (capacity) of the individual. It was concluded that the posttraumatic growth and hardiness represent model adaptive behavior of the individual.

Key words: posttraumatic growth, thriving, hardiness, resilience, sense of coherence.

РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАСТОСУВАННЯ ЕКСПЛІЦИТНОГО ПСИХОЛОГІЧНОГО ВПЛИВУ ОФІЦЕРА-ПРИКОРДОННИКА НА ПІДЛЕГЛИХ

У статті знайшли своє відображення складові професійної компетентності прикордонного керівника, що визначають його готовність до вирішення функціональних завдань із застосуванням експліцитного психологічного впливу на персонал Державної прикордонної служби України. Описано методи експліцитного психологічного впливу: індивідуалізована увага, надихальна мотивація, інтелектуальне стимулювання, харизматичний вплив. Визначено та проаналізовано кореляції між рівнем реалізації методів експліцитного психологічного впливу прикордонного керівника на підлеглих і позитивними змінами, що відбуваються в процесі особистісного професійного розвитку персоналу за сприяння прикордонного керівника.

Ключові слова: експліцитний вплив, професійна компетентність, методи перетворювального лідерства, прикордонний керівник, професійний розвиток персоналу.

В статье нашли своё отражение составляющие профессиональной компетентности пограничного руководителя, которые определяют его готовность к решению функциональных задач с применением эксплицитного психологического влияния на персонал Государственной пограничной службы Украины. Описаны методы эксплицитного психологического влияния: индивидуализированное внимание, воодушевляющая мотивация, интеллектуальное стимулирование, харизматическое влияние. Определены и проанализированы корреляции между уровнем реализации методов эксплицитного психологического влияния пограничного руководителя на подчиненных и позитивными изменениями, которые происходят в процессе личностного профессионального развития персонала при содействии пограничного руководителя.

Ключевые слова: эксплицитное влияние, профессиональная компетентность, методы превращающего лидерства, пограничный руководитель, профессиональное развитие персонала.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Тільки прикордонний керівник, який озброєний знаннями і вміннями щодо людської природи, здатен будь-який функціональний вплив реалізувати одночасно і як вплив, що є експліцитним психологічним впливом (далі – ПсВп) – орієнтованим на особистість, на її розвиток.

Цей ПсВп відрізняється спрямованістю та змістом. Гуманістичний зміст експліцитного ПсВп прикордонного керівника на підлеглих спрямований на розвиток як особистості прикордонника, так і прикордонного колективу у цілому.

Змісту експліцитного ПсВп, як ми вже підкресливали, може бути будь-який вплив (управлінський, виробничий, соціальний, педагогічний тощо). Спрямований на вирішення функціональних завдань, такий вплив здійснюється одночасно як в інтересах особистості, так і групи, містить у собі професійно- та особистісно-розвиваючий зміст.

Вплив може бути і власне експліцитним ПсВп. У цьому випадку він безпосередньо спрямований на розкриття творчого потенціалу особистості, на розвиток акмеологічних інваріантів професіоналізму прикордонника, на його психологічну підтримку.

Але експліцитний ПсВп (людинознавчий, особистісно-орієнтований) вплив – це не механічний, а свідомо

побудований процес. Це спеціальне управлінське завдання. Ґрунтується воно у своєму рішенні на відповідну психологічну компетентність; на ціннісно-смысловий психологічний смисл, який закладає прикордонний керівник у своє управлінське рішення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано рішення даної проблеми і на які спирається автор. Психологічна компетентність – складова професійної компетентності сучасного прикордонного керівника. Професіоналізм у психології – інтегральна характеристика людини праці, яка відображає і фіксує рівень відповідності людини праці вимогам професії [1]. Професійна компетентність, професійна здатність людини означають її підготовленість до вирішення професійних (передусім функціональних) завдань. Психологічна компетентність – показник її підготовленості до вирішення завдань, що орієнтовані на людину, завдань експліцитного ПсВп.

У своєму дослідженні ми дотримуємося поглядів на зміст людинознавчої та психологічної компетентності, що досліджувались в роботах В. Шепеля, В. Маркіна і Л. Орбан-Лембрик [2; 5].

Мета статті. Охарактеризувати складові професійної компетентності прикордонного керівника, що визначає його готовність до вирішення функціональних завдань із

застосуванням експліцитного ПсВп на персонал Державної прикордонної служби України (далі – ДПСУ).

Виклад основного матеріалу дослідження. Психологічна компетентність – система людинознавчих знань (поглядів) і вмінь, що інтегровані на основі людиноцентричного (антропоцентричного) підходу, та, яка має психологічну (гуманістичну, особистісно-розвивальну) цільову спрямованість.

Психологічна компетентність містить дві складові: психологічна (людинознавча) навченість; психологічна (людинознавча) технологічність.

Структурно у зміст психологічної компетенції входять: філософська антропологія і організаційна ідеологія; людинознавчі знання (банк людинознавчих знань); психологічні (людинознавчі) технології.

Людинознавче знання – це передусім знання людини (гуманітарне знання), а також будь-які природничонаукові, медичні і технічні знання, що адаптовані до практики роботи з людиною [3]. Психологія виступає тут як особливий розділ сучасного людинознавства. І одночасно – як основа, на якій ці знання інтегруються в єдину людинознавчу систему, що має гуманістичний зміст та особистісно-формувальну спрямованість.

Психологічні (людинознавчі) технології – цей системний вираз розвиненої психологічної компетентності. Це стрижень майстерності прикордонного управління, стилю прикордонного керівництва, траєкторії професійної прикордонної діяльності.

На рівні ДПСУ психологічного характеру можуть набувати й соціальні технології (демографічної політики, соціальної роботи тощо); управлінські технології (індивідуальної роботи з персоналом, конструювання робочої групи як соціально-психологічної спільноти, управлінського спілкування, самозбереження, іміджу тощо). Можна виділити й власне психологічні технології (самопізнання, самооцінки, саморозвитку, самореалізації, саморегуляції тощо).

У кожній управлінській, соціальній, психологічній технології реалізується цілий комплекс психологічних компетентностей, психологічних умінь і навичок, психологічних технологій (комунікативної, перцептивної, рефлексивної, інтерактивної тощо). Психологічна компетентність, таким чином, це особливий тип організації широкого спектру людинознавчих знань і вмінь на основі методології психології як науки. На основі

психологічної компетентності формуються такі системні людинознавчі професійні якості, як людинознавча (антропоцентрична) спрямованість особистості і професійне мислення.

Психологічна компетентність проявляється в результаті як здатність прикордонного керівника надавати управлінському рішення, управлінському впливу людинознавчий, психологічний зміст. Так ми приходимо до стратегічної мети сучасної управлінської діяльності: до оптимістичного, проєктувального підходу до роботи з персоналом, заснованому на вірі в людину, в її особистісні сили.

Психологічна (людинознавча) компетентність органічно може бути вписана в процес (і логіку) гуманітарно-технологічного розвитку персоналу ДПСУ. Вона пов'язана з широким спектром гуманітарного знання (людинознавства) і технологічними умінями й навичками (перцептивними, рефлексивними тощо) проявляється в діяльності персоналу ДПСУ практично як його психологічна культура. У цьому випадку ми розуміємо культуру не просто як сукупність групових норм, а як спосіб діяльності людини, яка «перевела» критеріальний зміст своєї свідомості, світогляду (синтез наукового та аксіологічного) на мову практичних дій і вчинків в конкретних професійних умовах [6].

Культура професійного мислення в усій своїй повноті виявляється у стилі керівництва персоналом ДПСУ і в лідерському статусі прикордонного керівника.

Експліцитному ПсВп найбільш відповідає демократичний стиль керівництва людьми, трансформаційне (перетворювальне) лідерство. Цей (перетворювальний) тип лідерства розроблений та описаний Б. Бассом і Б. Аволіо з співробітниками [7; 8].

Сутність поглядів Б. Басса і Б. Аволіо полягають у такому: у сьогоденному надзвичайно насиченому конкуренцією і змінами світі недостатньо бути хорошим менеджером, треба ще стати успішним лідером. Успішним – це означає бути таким, який здійснює перетворювальну діяльність.

Лідери-перетворювачі побуджують прагнення послідовників до досягнення і саморозвитку. Вони прагнуть пробудити в людині бажання усвідомлювати ключові проблеми організаційного життя, своє місце в ньому, що призводить до підвищення впевненості послідовників у собі, побуджує в них зацікавленість питаннями професійних досягнень, особистісного зростання, організаційного розвитку.

Серед методів перетворювального лідерства переважають: індивідуалізована увага, надихальна мотивація, інтелектуальне стимулювання, харизматичний вплив. Ці методи, згідно Б. Басса і Б. Аволіо, складають чотири основні компоненти перетворювального лідерства. На наш погляд, вони безпосередньо пов'язані з усією структурою психологічної (людинознавчої) компетентності прикордонного керівника. І передусім з психологічними технологіями. Розглянемо поведінкові індикатори перетворювального лідерства (за Б. Бассом і Б. Аволіо [7; 8]).

В основі індивідуалізованої уваги є концентрація прикордонного лідера на діагностиці потреб і здібностей підлеглих, яка здійснюється з урахуванням їх індивідуальних особливостей. При цьому, прикордонний лідер одночасно делегує повноваження, консулює, навчає і забезпечує зворотний зв'язок з метою сприяння особистісному розвитку підлеглих.

Прикордонний лідер сприяє також зростанню впевненості підлеглих. Із її зростанням підвищується відповідальність персоналу передусім за свій особистісний розвиток, який, у свою чергу, позитивно корелює з домаганнями підлеглих у сфері їх професійної (прикордонної) служби.

Надихальна мотивація виявляється в тому, що прикордонний лідер вселяє бадьорість, підвищує оптимізм та ентузіазм підлеглих, передає їм своє бачення досяжного майбутнього. При цьому він забезпечує таке бачення (картину) майбутнього, яке стимулює активність підлеглих, спрямовану на досягнення ними найвищих рівнів виконання службових завдань та особистісного розвитку.

Інтелектуальне стимулювання передбачає спонукання підлеглих до нового погляду на старі методи і проблеми. Прикордонний лідер сприяє розвитку у підлеглих креативності та підкреслює необхідність переосмислення й повторної перевірки ними припущень, що є в основі проблем, які обговорюються. Причому, під час їх вирішення він опирається як на формально-логічні засоби, так і на інтуїцію. Нарешті, прикордонний лідер прагне розвивати у підлеглих інноваційний підхід до аналізу організаційних проблем і вибору стратегій їх вирішення.

Харизматичний вплив здатні здійснювати лідери, що мають бачення, усвідомлюють свою місію (призначення), досягають успіху, упевнені в собі і користуються довірою в оточення. Саме через це з ними активно ідентифікуються

(ім уподібнюються) їх підлегли.

Методи перетворювального лідерства («індивідуалізованої уваги», «надихальної мотивації», «харизматичного впливу») визначають у прикордонного керівника увесь зміст функціонального управління, професійного спілкування, сприяють переведенню організаційних цілей (цілей організації) в особисті цілі персоналу, сприяють підвищенню його самооцінки (задоволенню результатами служби), розвивають мотивацію, звеличують життєві та професійні цілі. Іншими словами, ці методи перетворювального лідерства є в основі експліцитного ПсВп прикордонного керівника на підлеглих.

Теоретичні положення, що зазначені вище, безпосередньо та логічно виводять нас на зміст і спрямованість емпіричного дослідження, яке включає два етапи:

1) виявлення рівня реалізації керівником методів «індивідуалізованої уваги» (ІУ), «надихальної мотивації» (НМ), «інтелектуального стимулювання» (ІС), «харизматичного впливу» (ХВ) щодо персоналу;

2) дослідження кореляції між рівнем реалізації зазначених вище методів експліцитного ПсВп прикордонного керівника на підлеглих і позитивними змінами, що відбуваються в процесі особистісного професійного розвитку персоналу за сприяння прикордонного керівника.

Дослідження проводилося на вибірці з 214 прикордонних керівників, які проходять службу в усіх напрямках ДПСУ. Стратегія дослідження:

1) рівень реалізації прикордонним керівником у своїй взаємодії з персоналом стильових компонентів (компонентів експліцитного ПсВп): індивідуалізованої уваги, надихальної мотивації, інтелектуального стимулювання, харизматичного впливу;

2) наявність взаємозв'язку зазначених стильових компонентів експліцитного ПсВп з прогресивними змінами, що виникають у процесі особистісно-професійного розвитку персоналу ДПСУ;

3) виявлення залежності позначеної прогресивної зміни у свідомості та поведінці персоналу ДПСУ із використанням керівником експліцитного ПсВп.

За рівнем реалізації прикордонними керівниками у взаємодії з персоналом ДПСУ методів перетворювального лідерства (ІУ-НМ-ІС-ХВ) виділилися дві групи керівників (табл. 1).

Реалізація перетворювального лідерства (методів ІУ-НМ-ІС-ХВ) у двох групах прикордонних керівників, у балах

Методи перетворювального керівництва	1 група (n=18)		2 група (n=18)	
	М	σ	М	σ
Індивідуалізована увага	4,21	0,41	3,02	0,69
Надихальна мотивація	4,25	0,44	2,94	0,63
Інтелектуальне стимулювання	4,30	0,68	2,88	0,67
Харизматичний вплив	4,26	0,64	2,91	0,58

Методи перетворювального лідерства (ІУ-НМ-ІС-ХВ) в 1-й групі представлені середніми балами в інтервалі від 4,21 до 4,30, що говорить про достатній рівень їх реалізації, тоді як в 2-й групі цей інтервал представлений від 2,88 до 3,02, що відображає загалом низький рівень реалізації методів під час взаємодії прикордонного керівника з персоналом.

Тепер, за логікою нашого дослідження необхідно виявити зв'язок між реалізацією прикордонним керівником експліцитного

ПсВп (методів ІУ-НМ-ІС-ХВ) і позитивними змінами в особистісно-професійному розвитку персоналу ДПСУ. Розглянемо для цього рівень активності прикордонних керівників щодо сприяння особистісному і професійному розвитку підлеглих. В результаті знову виділилися дві однорідні групи керівників з достатнім (1 група) і низьким (2 група) рівнем сприяння процесу особистісно-професійного розвитку персоналу ДПСУ (табл. 2).

Таблиця 2

Сприяння прикордонним керівником особистісно-професійному розвитку персоналу ДПСУ, у балах

Прояв активності керівника	1 група (n=25)		2-я група (n=25)	
	М	σ	М	σ
Сприяння процесу особистісно-професійного розвитку персоналу ДПСУ	4,21	0,53	2,86	0,64

Прикордонні керівники, які сприяють особистісно-професійному розвитку персоналу (а також реалізують експліцитний ПсВп): сприяють розвитку і формуванню у персоналу ДПСУ уявлень про їх професійний рівень; намагаються актуалізувати у персоналу ДПСУ мотиви досягнення успіху у професійній діяльності; сприяють зростанню потреб персоналу у професійній самореалізації та саморозвитку; залучають персонал ДПСУ до засвоєння нових алгоритмів вирішення професійних завдань; розширюють і розвивають професійні знання, уміння і навички персоналу ДПСУ; фіксують у свідомості прикордонників необхідність постійного підвищення професійної компетентності.

Прикордонники, яких очолюють керівники 1 групи (взаємодія з персоналом яких характеризується достатнім рівнем реалізації методів ІУ-НМ-ІС-ХВ, збагачено психологічним змістом), відзначають

задоволеність різними аспектами членства у прикордонному колективі; тоді як прикордонники, яких очолюють керівники 2 групи (стиль керівництва, експліцитного ПсВп яких відрізняється низьким рівнем реалізації методів ІУ-НМ-ІС-ХВ), частіше відзначають незадоволення різними аспектами членства у прикордонному колективі.

Наведений вище аналіз дає змогу зробити висновок про те, що прикордонники, яких очолюють керівники 1 групи, прагнуть зберегти членство в цьому прикордонному колективі і демонструють пріоритет професійних потреб служіння та професійної компетентності, на відміну від прикордонників, яких очолюють керівники 2 групи. Ці фахівці не прагнуть до збереження членства у прикордонному колективі і демонструють меншу вираженість потреб служіння, належність до професії та організації (табл. 3).

Таблиця 3

Рівні розвитку якостей прикордонних колективів, які були очолені керівниками двох груп, у балах

Оцінювана якість	1 група		2 група	
	М	σ	М	σ
Підготовленість до діяльності	9,09	1,39	7,71	1,63
Спрямованість	9,28	1,69	7,94	1,61
Організованість	9,73	1,77	8,35	1,87
Активність	9,19	1,42	8,29	1,69
Згуртованість	9,25	1,45	7,88	1,74
Інтегративність	8,87	1,98	7,34	1,22
Референтність	9,28	1,36	7,82	1,35

Якщо звернутися до змістовних характеристик, то слід зазначити, що прикордонні колективи, які очолюють керівники 1 групи, відрізняються: більшою підготовленістю до діяльності (прагненням більшості членів прикордонного колективу підвищувати свою професійну кваліфікацію); загальною спрямованістю (загальним баченням); організованістю; активністю; згуртованістю; інтегративністю; референтністю.

Постійний прояв у взаємодії з персоналом зазначених вище методів свідчить про те, що прикордонні керівники 2-ої групи постійно та усвідомлено реалізують експліцитний ПсВп. Проте, їх несистематичний прояв у поведінці прикордонного керівника свідчить про

недостатню усвідомленість цих принципів, недостатню сформованість психологічної компетентності. Як правило, це пов'язано з неадекватною, завищеною самооцінкою (див. табл. 3), що свідчить про недостатню професійну рефлексію в цього типу прикордонних керівників.

Результати емпіричного дослідження дають змогу зробити висновок про наявність тісного позитивного взаємозв'язку між реалізацією прикордонним керівником експліцитного ПсВп (за допомогою застосування відповідних методів) і прогресивними змінами, що виникають у персоналу ДПСУ в процесі його особистісно-професійного розвитку. Його характеристика є перспективою подальших розвідок у цьому напрямку.

Література

1. **Маркова, А. К.** Психология профессионализма / А. К. Маркова. – М. : Междунар. гуманитар. фонд «Знание», 1996. – 308 с.
2. **Шепель, В. М.** Управленческая антропология : Человековедческая компетентность менеджера : [Энциклопедия] / Шепель В. М. – М. : Дом педагогики, 2000 – 543 с.
3. **Маркин, В. Н.** Личностно-ориентированный подход в работе с персоналом / Маркин В. Н. – М., 2004. – 161 с.
4. **Маркин, В. Н.** Психология управления / Маркин В. Н. – М. : Изд-во РАГС, 2004. – 273 с.
5. **Орбан-Лембрик, Л. Е.** Психология управления : посібник / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К. : Академвидав, 2003. – 567 с.
6. Маркарян Э. С. Теория культуры и современная наука : (Логико-методологический анализ) / Э. С. Маркарян. – М. : Мысль, 1983. – 284 с.
7. **Bass, B. M.** Transformational leadership: a response to critiques / Bass B. M, Avolio B. J. // Leadership theory and research: Perspectives and directions. – San Diego, 1993. – p. 49.
8. **Тичи, Н.** Лидеры реорганизации : (Из опыта амер. корпораций) : Сокр. пер. с англ. / Н. Тичи, М. Деванна. – М. : Экономика, 1990. – 203 с.
9. **Деркач, А. А.** Психологические характеристики госслужащих регионального управления и их личностно-профессиональное развитие / Деркач А. А., Дьячков В. М. // Психология профессиональной деятельности кадров государственной службы / Автор. кол. под ред. А. А. Деркача. – М. : РАГС, 1996. – С. 39-58.

Kaliuzhnyi V. O. Deputy Rector

THE EMPIRIC RESEARCH RESULTS OF BORDERGUARD OFFICER'S EXPLICIT PSYCHOLOGICAL INFLUENCE ON THE PERSONNEL

The professional competence components which define the borderguard chief's readiness for effective functional tasks solving by utilizing the explicit psychological influence on the personnel of the State borderguard service of Ukraine have been reflected by the author in the article. The explicit psychological influence methods for professional activities improvement have been described in the article: individualized attention, inspiring motivation, intellectual stimulation, charismatic influence. The correlations between the level of borderguard chief's explicit psychological influence methods realization and the level of positive changes in the process of the individual professional personnel development in the State border guard service of Ukraine with the chief's assistance have been defined and analyzed by the author of the article.

Key words: explicit influence, professional competence, transforming leadership methods, borderguard chief, personnel professional development.

Ковальова Т. Є., викладач кафедри психології і моніторингових досліджень Кримського республіканського інституту післядипломної педагогічної освіти (м. Сімферополь)

СУБ'ЄКТНИЙ ЧИННИК САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

У статті вперше виголошується та аргументується суб'єктний чинник самоактуалізації особистості у період дорослості. Виокремлені й обґрунтовані основні його складові з дотриманням вимог юнгіанського принципу кватерності, такі як самоактивність, самоадаптація, самопізнання та ситуаційна самоактуалізація.

Ключові слова: суб'єктний чинник, самоактивність, самоадаптація, самопізнання, ситуаційна самоактуалізація особистості.

В статье впервые был определен и аргументирован субъектный фактор самоактуализации личности в период взрослости. Выделены и обоснованы основные его составляющие с соблюдением требований юнгианского принципа кватерности, к которым относятся самоактивность, самоадаптации, самопознания и ситуационная самоактуализация.

Ключевые слова: субъектный фактор, самоактивность, самоадаптации, самопознания, ситуационная самоактуализация личности.

Постановка проблеми. У сучасному суспільстві існує необхідність у формуванні культури самоактуалізації, тому що майбутнє людини головно визначається новими соціальними ідеалами, які спричинюють потребу в повній самореалізації за умов нових економічних, політичних та соціальних відносин. Проте потреба в самоактуалізації вступає в суперечність із традиційними соціальними настановленнями, які не розглядають самореалізацію та її похідні як важливі цінності. Ця суперечність зумовлює актуальність проблеми теоретичного й методологічного обґрунтування самоактуалізації в контексті самосвідомості і свідомості особистості та упередженого розгляду психологічних чинників від яких залежить процес і результат самоактуалізації особистості у період дорослості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема самоактуалізації є однією з центральних у сучасній психології і першочергово пов'язана з гуманістичним напрямком (А. Маслоу, К. Роджерс, Г. Олпорт та ін.). У радянській та вітчизняній психології проблема розвитку особистості в аспекті самоактуалізації знайшла відображення у працях К.О. Абульханової-Славської, Л.І. Анциферової, І.Д. Беха, Б.С. Братуся, Л.С. Виготського, Г.С. Костюка, Г.О. Балла, Д.О. Леонтьєва, С.Л. Рубінштейна, В.О. Татенка, Т.М. Титаренко, Л.О. Коростильової та ін. [1; 2; 3; 4; 8; 9]. Водночас спеціальні дослідження, присвячені визначенню й обґрунтуванню психологічних чинників самоактуалізації особистості у вітчизняній культурі, нам не відомі, хоча саме ця проблема є надзвичайно важливою для розуміння цього процесу в онтогенезі в умовах сучасної української реальності. Раніше здійснений автором

теоретико-методологічний аналіз [7; 13] виявив основні системоутворювальні психологічні чинники самоактуалізації особистості дорослого віку у взаємозв'язку з образами суб'єктивної реальності, такі як: індивідний, суб'єктний, особистісний, індивідуальнісний та, універсумний. Також, була новостворена категорійна матриця процесу самоактуалізації, що відображає взаємозв'язки та взаєморозташування її складових у єдиній системі та дозволяє досягнути змістовно-сміслового наповнення кожної задіяної категорії [13].

Метою даної статті є обґрунтування суб'єктного чинника самоактуалізації особистості та його основних складових у період дорослості.

Виклад основного матеріалу. Суб'єктний чинник як самобутня умова, джерело й рушійна сила процесу самоактуалізації належить особі як суб'єкту, тобто як носію різних форм активності. Він є складним інтегральним та диференційним конструктом, котрий первинно спричиняє повноту самовияву суб'єктності людини. Розуміння суб'єкта у сучасній психології «пов'язане із наданням людському індивіду рис бути активним, самостійним, здібним, умілим у здійсненні специфічно людських форм життєдіяльності...» [12, с.250]. Особа як суб'єкт зреалізовує себе у діяльності, О. М. Леонтьєвим побудована її структурна модель, згідно з якої діяльність співвідноситься з мотивом, дія - з метою, операція - з умовами. Відтак, суб'єкт - це завжди носій мотиву діяльності, а також її способу, що має прояв у цілеспрямованій діяльності, у т.ч. пристосування до умов життя та поступового здійснення самоактуалізації. Ця діяльність, водночас, спрямована як всередину, так і зовні.

1 – самоактивність (першопричина психологічного явища, процесу): відображає готовність до самоактуалізації та жива енергетика цього процесу

2 –самоадаптація (внутрішні умови СА): перебудова психологічного світу суб'єкта для подальшого розвитку на основі смислової відповідності між свідомістю та буттям

4 – ситуаційна самоактуалізація (рушійна сила СА): зона напруження-зростання, протиріччя між внутрішнім спонуканням до активності та пристосування її природного середовища та соціального довкілля, новий досвід само прояву

3 – самопізнання (джерело самоактуалізації): усвідомлення здатності до самоактуалізування, розширення горизонтів самосвідомості суб'єкта

Рис. 1 Основні складові суб'єктного чинника самоактуалізації особистості

Відповідно до категорійної матриці [13] методологічно обгрунтовано, що суб'єктність першочергово виявляється через самоактивність, самоадаптацію та самопізнання, ситуаційну самоактуалізацію (рис. 1). До того ж вона є «не фактом, а актом» (Д.Б. Ельконін). А тому свідомо регульована діяльність завжди суб'єктна, в ній суб'єкт формується та самоперетворюється. Тому, умовою суб'єктності виступає свідомість: момент перетворення власної адаптаційної діяльності у предмет усвідомлення, і вибір того або іншого її способу, або відмови від неї, підпорядкування собі потреби і мотиву самоактуалізування. Отже, суб'єкт діяльності є свідомо дійова особа, самосвідомість якої - це усвідомлення самого себе як істоти, що усвідомлює світ, взаємодіє з ним та змінюється сама у процесі самоактивності.

Самоактивність – це жива енергетика будь-якої повноцінної діяльності, ситуаційно зумовлених моментів її перебігу, а відтак динамічна властивість особи, яка відображає готовність до самоактуалізації. Отже, самоактивність суб'єкта повсякдення це внутрішня першопричина процесу самоактуалізації у різних його життєвих ситуаціях. Водночас постійне прагнення до можливо більш повного прояву своїх потенційних можливостей у різних соціальних контекстах, цілеспрямованість поведінки, здатність до зосередження заради поставленої мети, відносно легка самоадаптація до різних суспільних ситуацій на мікро - і макрорівнях, стресостійкість, що зумовлює адекватну реакцію суб'єкта на зміни довкілля, наявність позитивного емоційного тону, активізує інтелектуальні та творчі ресурси, спроможність прийняти новизну життєвих подій та відкоригувати свої діяння і вчинки.

Грунтуючись на положенні про те, що самоактивність суб'єкта є цілісна система, що охоплює дві взаємозалежних підсистеми - зовнішню і внутрішню, які пов'язують

процеси становлення мотивів, цілей, схем діяння (внутрішній план) та діяльність, дії, операції (зовнішній план), розглянемо її як форму психічної активності, котра спричиняє ситуаційну самоактуалізацію. Саме внутрішня самоактивність, тобто «не відчужена» активність сприяє продуктивному використанню людиною своїх потенцій, це коли людина відчуває саму себе суб'єктом свого життя «тут і тепер». Зовнішня самоактивність має адаптивний характер, будучи відчуженою, особистісне пасивною, тоді як внутрішня самоактивність за своєю природою ініціативна, сприяє руху-зростанню, розвитковій продуктивності у вищому

Надситуативна активність у концепції В.П. Петровського є однією із важливих внутрішніх умов самоактуалізації суб'єкта, котра розгортається у форматі регуляційно-адаптаційної взаємодії у системі «особистість - довкілля» [10]. Дія особи над порогом ситуативної необхідності та реалізація її прагнення виходити за «власні межі», що детермінує розширене відтворення діяльності, її прогресивний поступ і, відповідно, розвиток суб'єкта, здійснюється перехід від самоактивності до ситуаційної самоактуалізації. А також, під час взаємоперехідів між ними, що уможливорює умови синтезу цих процесів у внутрішньому світі людини. Вагоме значення в зумовленні рівня ситуаційної самоактуалізації та суб'єктності (З.С. Карпенко) має духовний потенціал, «що репрезентує її вроджену здатність до саморозвитку і самовизначення у просторі мотиваційно-ціннісних відношень» [6, с. 88]. Усі наявні психодуховні ресурси породжують самоактивність та спричиняють ситуаційну самоактуалізацію у кожен момент сьогодення, тому дають змогу творити своє краще майбутнє.

Ситуаційна самоактуалізація є складною за структурою, функціями, динамікою та подвійно детермінованою - зовнішнім предметним оточенням і внутрішнім світом

особи, протиріччям між внутрішніми спонуканнями до різних форм активності, з одного боку, та пристосування активності суб'єкта до природного середовища, соціального довкілля, з другого боку, яке являє собою напруження-зростання, рух-поступ до повноти самовияву суб'єктності людини. Водночас вона становить один із важливіших показників ефективності її психосоціального розвитку, зрілості та самореалізованості. Наявність вершинних рівнів показників ситуаційної самоактуалізації у процесі перебігу повсякдення постає як чинник життєвої самоактуалізації дорослого, виявляє прагнення до успіхів у діяльності і до соціальних та особистісних досягнень. За цих умов людина поводиться природно і невимушено у різних життєвих контекстах, здатна контролювати своє життєздійснення, вільно приймати рішення та втілювати їх у реальність у кожен момент буття. Це момент саморуку суб'єкта у предметній діяльності, у ситуаціях спілкування, в актах усвідомлення. Як внутрішньосуб'єктний процес вона організована багаторівнево: як рушійна сила самоактуалізування, як ситуаційна данність, як спонукання до дії та новий досвід самопрояву. Основними складовими є внутрішня позиція особи стосовно себе («Я і Я» або «автономність»), її позиція щодо інших, світу («Я і Ти» або «прийняття інших») та реалізація цих позицій у поведінці і вчинках. Однак ситуаційна самоактуалізація залежить від тих конкретних життєвих і професійних контекстів, у яких перебуває суб'єкт.

Процес ситуаційної самоактуалізації - це певна послідовність епізодів, миттєвостей у кожній з яких суб'єкт стикається із будь-якими життєвими проблемами, приймає виклик довкілля і, докладаючи власні зусилля, через покрокове долання цих проблем вдосконалюється, розвивається, свідомо обирає для себе ще більш соціально значущі завдання. Поступово через акти самоактуалізування відбувається звільнення людини від інфантильних, чи суто надуманих проблем життя, отож самоадаптація діє за вектором «моє життя - мій життєвий шлях», а не «моє життя - подолання проблем». Це підвищує роль активного ставлення суб'єкта до свого розвитку, коли важливого значення набуває усвідомлення ним того, що у своєму життєвлаштуванні він має покладатися насамперед на себе.

Зазначене дає підстави виокремити низку найважливіших характеристик ситуаційної самоактуалізації: а) як результат

розвитку суб'єкта; б) як внутрішню потребу прогресивного поступу; в) як реалізація нових вимоги до себе, надлишкові стосовно первинних; г) як надситуативну активність, котра не детермінується метою, а перевершує її; д) як акт творчого процесу, котрий дає змогу розкрити повноту самовияву суб'єктності людини. Так, самоактивність (суб'єктність) виявляється у людини, яка самоактуалізується, перш за все у формі творчого перетворення ситуації, у різних сферах життєдіяльності, котрі базуються на її ментальному досвіді, потребах в удосконаленні та стабільності внутрішньої організації її психіки.

У цілому ситуаційна самоактуалізація – це чинник самозміни суб'єкта, рушійна сила його розвитку, коли досвід є новим надбанням психічного світу людини. Відбувається синтез проявів самоактивності та самоадаптації людини в різних сферах її існування, що забезпечує належну цілісність самосвідомості та самопізнання. Перетворювальна діяльність людини поширюється на соціальні і внутрішньо особистісні взаємодії за параметром модальної життєдіяльності та відображається, відповідно до концепції Н.І. Сарджвеладзе в чотирьох динамічних тенденціях: а) адаптація до середовища; б) самоадаптація; в) перетворення середовища; г) самоперетворення [11].

Суб'єкт обстоює себе перед світом, підпорядковуючи світ своїм вихідним інтересам і пристосовуючи себе до нього, та позбавляється усього надлишкового до цих вихідних орієнтацій, він не існує поза свідомістю, поза мисленням, і саме тому, розглядаючи самоадаптованість, слушно характеризувати її як внутрішні умови самоактуалізування, як осмислену поведінку, як акт самопізнання. Оскільки будь-яка самоадаптивна спрямованість психічних процесів поступово перебудовує психологічний світ людини, створюючи необхідні внутрішні умови для подальшого розвитку на основі смислової відповідальності між свідомістю та буттям сьогодення. Мовиться про самопристосування поведінки і діяльності у процесі самоактивності для найбільш повного розгортання ситуаційної самоактуалізації, підкорення оточення своїм значущим потребам. Ця взаємодія визначається характеристиками довкілля та психічного світу особи, які задають актуальну систему її самопізнання та вчинкові межі реальної поведінки.

Водночас, самоадаптація – це показник ефективності психосоціального розвитку особи, форма її самоактуалізації, котра завдяки постійній перебудові внутрішніх умов для подальшого розвитку, детермінує зміну зовнішніх. Досягнення самоадаптованість до зовнішнього і власного внутрішнього світу є наявність відчуття гармонії соціальних взаємостосунків, розширення поля внутрішньої комфортності, змога конструктивно діяти, ефективно творити, що значно збагачує свідомості суб'єкта повсякденної життєдіяльності та збільшує горизонти його самосвідомості. На думку В.І. Слободчикова та Є.І. Ісаєва, набуття індивідом рівня суб'єктності «передбачає оволодіння ним сукупністю психологічних здібностей – мисленням, свідомістю, бажанням, волею, відчуттями та ін.» [12, с. 250]. Тому, результат оволодіння повно відображується у показниках самоадаптації й має прояв у ставленні, оцінці і самооцінці, внутрішньому прийнятті, психологічній ситуації, психологічному образі та Я-концепції – які взаємоспричинюють перебіг адаптаційної активності суб'єкта.

У будь-якому разі самоактуалізація – одночасно це вихід із зони комфорту і входження у зону напруження: стресогенністю вирізняються творчість, кохання та досягнення значущої мети, тобто різноманітний розвиток у напрямку самоактуалізації. Загальною метою, якого є підвищення осмисленості життя, а відтак розширення сфери самопізнання. Ф.Ю. Василюк розглядає адаптаційну функцію переживання на прикладі конфлікту, «який блокує внутрішню роботу вибору, не втілює цей вибір, а лише перебудовує свідомість доти, доки він не стане суб'єктивно можливим» [5, с. 178]. Через наявність постійних змін у житті суб'єкт, котрий ситуаційно самоактуалізується, має можливість змінити власні дії таким чином, щоб адаптуватися до поставлених цілей, забезпечити успіх поведінки і сформувати різні стани власної суб'єктності (прагнення, бажання, наміри, тощо). Так, самоадаптивність створює внутрішнє та зовнішнє підґрунтя для розгортання процесу самоактуалізації, у якому особливе значення набуває процес самопізнання.

Самопізнання у системі «самоактивності – самоадаптація - ситуаційна самоактуалізація» - це джерело розгортання самоактуалізації, когнітивна складова самосвідомості особистості, що охоплює

переживання та емоційно-ціннісне ставлення до себе. Воно має прояв як суб'єктивний процес пізнання особою самої себе, своїх зовнішніх і внутрішніх характеристик, особливостей своєї взаємодії із зовнішнім світом та іншими людьми, усвідомлення здатності до самоактуалізованя.

Процес самопізнання йде безперервно від простого - до більш складного, від конкретного - до узагальненого і абстрактного, від самоактивності та самоадаптації - до самоактуалізації, як більш повне пізнання себе й можливостей себе проявляти у всесвіті. Головні продукти діяльності самопізнання – це особистісні знання про себе та образ Я як фіксована сукупність цих знань, причому об'єктами самопізнання можуть стати всі сторони і властивості людського Я як біологічного індивіда - зовнішність, здоров'я, спадковість та ін.; як соціального індивіда - самоідентичність; як суб'єкта діяльності і спілкування - здібності, можливості, перспективи; як особистості - мотиви, ідеали і т.п. Тому в нашому дослідженні конструкт самопізнання має багатофункціональне значення: як засіб пізнання людиною власного внутрішнього світу; як умова адаптації до навколишнього світу; як самоцінна форма активності (самопоглядання); як спосіб «відходу» від світських проблем (самозаглиблення); як засіб самовдосконалення; як джерело самоактуалізації.

Проте найбільший інтерес становить вивчення інструментального аспекту самопізнання, тобто як джерело і засіб забезпечення різноманітних видів активності людини, орієнтація мотиваційної сфери самопізнання на цілі саморозвитку і повноту самовияву її суб'єктності. У процесі самопізнання, дорослий часто відкриває ті сторони і якості, які знаходяться в глибині його душі, те, що називається «внутрішнім світом» або «внутрішнім Я». На його основі вибудовується не тільки вивчення й осягнення внутрішньої складової людини, але і формується основа розуміння інших людей, законів зовнішнього світу та його місця зі специфічними індивідуальними особливостями, таке пізнання і є дійсним самопізнання своєї актуалізації. Тому самопізнання характеризується першочергово зосередженням уваги особи на тих суб'єктних особливостях або ситуаціях, які для неї є предметом значущого аналізу в даний момент життєдіяння. Без цього, самопізнання не тільки позбавлене сенсу, але

й не є актуальним для людини. Це призводить до зміни власного буття суб'єкта, його внутрішньої трансформації. Іншими словами, самопізнання - це фундаментальна основа його становлення і поступу-зростання до більш повної ситуаційної самоактуалізації у повсякденні.

Зокрема, у процесі самопізнання дорослий не тільки занурюється у свій внутрішній світ, виявляючи та аналізуючи його зміст, але й порівнює отримані про себе знання зі знаннями про інших людей, уявляючи «іншого» як мірило самого себе. Після цих процесів виникає потреба реалізувати ці знання у соціальній дійсності, а відтак пробуджується потреба в самоактуалізації. При цьому суб'єкт поступово набуває ознак особистості, він визначає свою життєву програму і здійснює реалізацію поставлених на її основі цілей і завдань розвитку.

Самопізнання через свою специфічну подвійність, часто стимулює виникнення кризи. Одночасно воно - необхідний механізм, що забезпечує оптимальне і самостійне рішення людиною значущих для неї завдань розвитку. При цьому умовою оптимального виходу з кризи є спрямованість самопізнання на саморегуляцію, самореабілітацію і позитивне самоставлення. Стійкість образу Я, прагнення до його внутрішньої несуперечності діє переважно як захисний механізм, що забезпечує збереження в незмінному вигляді вже наявного у суб'єкта уявлення про себе. До характеристик, які зумовлюють багаторівневність самопізнання, належать: а) суб'єктність, яка показує ступінь спрямованості самопізнання на об'єктні чи суб'єктні характеристики власної особистості; б) перспективність, що відображає знання про себе у часовій перспективі, пов'язаної як з далеким майбутнім, так і просуванню і змінами у рамках невеликого проміжку часу; в) рефлексивність як здатність аналізувати знання про себе і своєї життєдіяльності, усвідомлювати свої здатності та можливості до самореалізації. Переважання у внутрішньому світі дбайливого і захопленого ставлення до себе та Всесвіту, самоповага, відчуття власної цінності, віра в успіх, оптимізм, довіра і внутрішня свобода, ситуаційно активізує процес самопізнання й задає шлях самовизначення суб'єкта життєдіяльності в напрямку особистісної самоактуалізації.

Розуміння психічних явищ через

категорію суб'єкта дає змогу інтегрувати психологічне пізнання, адже «суб'єкт являє собою не лише вищий рівень психічної організації, а й її «золотий перетин», вертикальну централістичну інстанцію цієї організації, яка й надає психічним процесам, станам, властивостям і новоутворенням упорядкованого, доцільного, оптимального для вирішення завдань характеру» [1, с. 10]. У такий спосіб, самопізнання поширює усі прояви суб'єктного рівня функціонування на психоструктуру людини, збагачує її самосвідомість, що обіймає процесну та результативну сторони. Цей суб'єктний феномен розвивається за законами багаторівневої організації і, поряд з іншими компонентами самосвідомості виконує у процесі становлення особистості гностичну і регулювальну функції. Здобутком процесу самопізнання є система знань про себе, або образ Я, котрий відображає те, на якому етапі і на якому рівні розвитку актуалізований процес самопізнання, наскільки ефективно його функціонування у розкритті дорослою особою свого власного потенціалу на шляху розвитку і самовдосконалення. Пізнаючи себе, людина прагне до розуміння мети особистісного буття, самовизначення через осмислення свого призначення, зумовлюючи власну внутрішню роботу над собою. Водночас самопізнання є передумовою і необхідною умовою вдосконалення форм соціального життя, коли суб'єкт поступово набуває якостей особистості.

Висновки. На рівні суб'єктності самоактуалізація виявляється та закріплюється як психічний стан крізь низку поступових процесів: самоактивність – самоадаптація – самопізнання – ситуаційна самоактуалізація. Суб'єктні чинники самоактуалізації людини визначають самодетермінацію її буття, уможливають самопізнання, розкриваючи природу людини як суб'єкта життя. В актах самоадаптаційних зусиль, ситуативного самоздійснення та самоадаптаційної діяльності вона не лише виявляється та проявляється, але й твориться і визначається. Розширюється самопізнання людини, поширюється світобачення, світорозуміння та світоставлення, опановується рівень суб'єктності й привласнюються відповідні образи суб'єктивної реальності (розум, відчуття, воля, здібності). Тому, те як суб'єкт самоактуалізується у різних життєвих контекстах, з одного боку, можна визначати те, хто він є, з іншого – як він рухається у напрямку життєвої самоактуалізації.

Виходячи з описаної теоретико-методологічної моделі, суб'єкт діяльності є свідомо дійова особа, самосвідомість якої - це усвідомлення самої себе як істоти, котра усвідомлює світ, взаємодіє з ним та змінюється сама у процесі власного становлення. Вищезазначений чинник самоактуалізації дозволяє дорослому проявляти себе суб'єктом життєдіяльності та саморозвитку, досягнути вищих рівнів розгортання суб'єктності, що, своєю чергою,

актуалізує відповідно її особистісний, індивідуальнісний й універсумний потенціал. Це визначає перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Перехід від суб'єктного рівня функціонування психоструктури людини до особистісного здійснює змістовний перебіг процесу розгортання суб'єктивної реальності, котрий виявляється крізь саморегуляцію, самоставлення, самотвердження та самовизначення.

Література

1. Абульханова-Славская К. А. Категория субъекта в современной психологии / Ксения Александровна Абульханова-Славская // Сучасна психологія в ціннісному вимірі: Матеріали Третіх Костюківських читань (20-22 грудня 1994 р.). – В 2-х т. – Т.1. – К., 1994. – С. 4-10.
2. Балл Г.А. Проблема самоактуализации личности в гуманистической психологии / Георгий Алексеевич Балл. – К.-Донецк: Ровестник, 1993. – 52 с.
3. Балл Г.А. Психология в рациогуманистической перспективе: Избранные работы / Георгий Алексеевич Балл. – К.: Изд-во "Основа", 2006. – 408 с.
4. Бодалев А. А. Вершина в развитии взрослого человека: характеристика и условия достижения / Алексей Алексеевич Бодалев. – М., 1998. – 168с.
5. Василюк Ф. Е. Психология переживания (анализ преодоления критических ситуаций) / Федор Ефимович Василюк. – М.: Изд-во МГУ, 1984. – 200 с.
6. Карпенко З. С. Аксиопсихология личности / З. С. Карпенко. – К.: ТОВ «Міжнар. фінансова агенція», 1998. – 216 с.
7. Ковальова Т.Є. Методологічна модель основних психологічних чинників самоактуалізації людини дорослого віку / Тетяна Ковальова // Вітакультурний млин. – 2010. – Модуль 12. – С. 29–32.
8. Ковальова Т.Є. Теоретико-методологічне обґрунтування інтегральної концепції самоактуалізації в сучасній психології / Тетяна Ковальова // Психологія і суспільство. – 2010. – № 2. – С. 140–163.
9. Коростылева Л. А. Психология самореализации личности: затруднения в профессиональной сфере / Л.А.Коростылева. – СПб.: Речь, 2005. – 222 с.
10. Петровский В. А. Личность в психологии: парадигма субъективности / Вадим Артурович Петровский. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 512 с.
11. Сарджвеладзе Н.И. Личность и ее взаимодействие с социальной средой / Н.И. Сарджвеладзе. – Тбилиси: «Мецниереба», 1989. – 103 с.
12. Слободчиков В.И. Основы психологической антропологии. Психология человека: Введение в психологию субъективности: [уч. пос. для вузов] / В.И. Слободчиков, Е.И. Исаев. – М.: Школа-Пресс, 1995. – 384 с.
13. Фурман А., Ковальова Т. Категорійна матриця взаємозв'язку образів суб'єктивної реальності і психологічних чинників само актуалізації дорослого / Анатолій В. Фурман, Тетяна Ковальова // Психологія і суспільство. – 2011. – № 4. – С. 42–51.

Kovalev TE, lecturer

SUBJECTIVE FACTOR OF SELF-ACTUALIZATION

The paper argues for the first time identified and subjective factors of self-actualization in adulthood. Identified and justified by its main components in compliance with the Jungian principle of quaternions, which include self-activity, self-adaptive, self-knowledge and self-actualization is situational. This factor determines the completeness of the primary expression of human subjectivity.

Self-regulation as a living power of any valuable activity reflects the willingness of people to Self-Referentiality. However, samoadaptatsiya - a measure of the effectiveness of psychosocial development of the individual, a form of self-actualization, which due to ongoing restructuring of internal conditions for the further development determines the outer changes. Self-knowledge is the source deployment samoaktualizuvannya, cognitive component of self-identity that embraces feelings and emotional value-attitude. It is a prerequisite and necessary condition for improving the forms of social life, when the subject becomes more personality traits. Situational self-actualization is the moment of self-motion in adult subject activities, communicative situations, in acts of awareness.

Keywords: subjective factors, self-activity, self-adaptive, self-knowledge, situational self-actualization.

*Литвинчук Л. М., кандидат психологічних наук, снс,
старший науковий співробітник Інституту психології
імені Г.С.Костюка НАПН України (м. Київ)*

КОРИГУВАННЯ МУЗИКОЮ ЯК ВЕРБАЛЬНО-МУЗИЧНА ПСИХОРЕГУЛЯЦІЯ ОСОБИСТОСТІ

В статті розкриваються психологічні механізми на кожному з етапів музичного процесу, описуються вимоги до вірного підбору музичних творів з метою здійснення психокорегуючого впливу на особистість. Розглядається питання релаксації за схемою аутогенного тренування перед прослуховуванням музичних творів.

Ключові слова: психологічний механізм, музично-перцептивний процес, саморегуляція, корекція, аутогенне тренування, музична програма.

В статье раскрываются психологические механизмы на каждом из этапов музыкального процесса, описываются требования к верному подбору музыкальных произведений с целью осуществления психокоррекционного влияния на личность. Рассматривается вопрос релаксации по схеме аутогенной тренировки перед прослушиванием музыкальных произведений.

Ключевые слова: психологический механизм, музыкально-перцептивный процесс, саморегуляция, коррекция, аутогенная тренировка, музыкальная программа.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Іманентність сучасного етапу розвитку науки, характерною рисою якого є гуманізація, визначається екзистенціально-антропоцентричним підходом до постановки і вирішення проблем у науці. Музикотерапія не повинна стояти осторонь від вказаної тенденції, досліджуючи музичний матеріал лише з суто теоретичної або історичної позиції, не торкаючись впливу музики на психологію особистості. Формування музичного мислення сприяє загальному інтелектуальному розвитку. Музика активізує розумові здібності, а також працездатність та зосередженість, здатна розвивати та підвищувати інтелект людини. Тому актуальним є питання вірного підбору музичних творів для коригування стану особистості, з метою сприяння підвищення емоційної мотивації або потреби в досягненні, підвищення резервів людини для подолання перешкод, стимулювання активності, сприяння продуктивності її діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Питання, що стосуються проблеми історичної ретроспективи функціонування музики як фактору психокоригування, вирішувались як у філософсько-естетичному, філософсько-історичному та музично-естетичному аспектах – у трактатах Арістотеля, Піфагора, Платона, Плотніна, Плутарха та інших мислителів, що описано, зокрема, у працях Є. Герцмана, Г. Гесса де Кальве, В. Іванова, О.Лосева, так і в історико-медичному аспекті

– в працях, зокрема, Х. Аллоярова, (на основі трактатів аль Фабарі та Авіценні), Л.Брусилівського, В.Леві, Ю. Лісіцина та О. Жиляєвої, З. Матейової і С. Машури, Т. Натансона.

Паростки психологізації музикознавства помітні вже у працях Е. Курта, продовжуються у дослідженнях Б. Асаф'єва, Л. Мазеля, В. Медушевського, Є. Назайкінського. Е. Курт виходить з усвідомлення музики як особливого енергетичного простору, що пов'язує людську свідомість та музику в єдину енергетичну систему. Б. Асаф'єв розуміє музику як процес інтонування, що тісно пов'язаний із напруженням, відтак – етосом як впливом на психіку людини. Л. Мазель, В. Медушевський, Є. Назайкінський безпосередньо тлумачать музику як засіб впливу із цієї точки зору розглядають її природу та психологію сприймання. Існує велика кількість і авторитетних сучасних зарубіжних концепцій психокоригуючого підходу до музики, як Т. Натансона, Е. Галінського, Х.де ля Мотт-Габера, Я.Вершиловського та ін.

Загальні проблеми музичного мислення та сприйняття досліджували, зокрема, О. Костюк, В. Авдєєв, М. Арановський, Б. Асаф'єв, А. Ачхаруа-Чолокуа, М. Гарбузов, Г. Гельмгольц, А. Готсдинер, П. Зімін, Л. Кадцин, Г. Кечхуашвілі, Е. Курт, Л. Мазель, М. Старчеус, В. Цуккерман та ін.

До аналізу праць вказаних нище авторів, ми підходили диференційовано, вирізняючи найважливіше з точки зору саме

музикознавчої науки, з позиції її сучасного розвитку й тих завдань, які кристалізуються в актуальному культурнотворчому процесі.

Розглянемо питання впливу музики на потребнісно-мотиваційну сферу особистості. Згідно до отриманих даних психології потреби: стимуляція відповідних до даної потреби людини мотивів сприяє посиленню збудження потреби, зниження потреби пояснюється її задоволенням, редукцією.

З'ясовано, що емоційний стан відображає ступінь задоволеності актуальної потреби. Так, Г.В. Воронін встановив, що у людини існує внутрішня «музична установка», виникнення якої залежить від потреби людини, що є актуальною та об'єктивною ситуації задоволення цієї потреби [5].

Актуально тут наголосити на психологічних механізмах на кожному з етапів музичного процесу.

1. Механізм музично-психологічної установки. Мається на увазі установка як готовність до сприйняття музики – відображається в музичних перевагах, перш за все в певних музичних жанрах.

2. На процесі сприймання виділяємо механізм емпатії, механізм відображення та механізм катарсису.

3. На процесі оцінки музичного твору виділяємо механізм ритмічної синхронізації або електричної активності головного мозку (механізм ціннісно-сміслової рефлексії).

З літературних джерел ми з'ясували і ще цікавий факт, що умовою «включення» психологічних механізмів катарсису при сприйнятті музичних творів є відповідність обраної для прослуховування музики актуальним неусвідомленим потребам людини.

Відповідно логічно припустити, що індивід надаватиме перевагу тій музиці, яка відповідає його емоційному стану.

Сам по собі процес прослуховування музики не здатен задовільнити потреби, скажімо в досягненні, аффіліації і домінуванні. В зв'язку з цим, введено спеціальне поняття - релаксація потреби – зниження рівня напруги потреби без її задоволення. Релаксація потреби – направлена зміна в динаміці потреби, елемент катарсису, стан художнього потрясіння, гармонічний резонанс людини і музики в процесі приймання музики [3].

Вплив музики на потреби людини різноманітний [1]:

- Симфонія № 24 сі бемоль мажор В. Моцарта або Вагнера «Траурний марш», а також В. Моцарт Симфонія № 35 «Празька» ре мажор: підвищують потребу в домінуванні; дещо знижує потребу в досягненні; не здійснює впливу на потребу в аффіліативній потребі особистості.

- К. Дебюссі «Дівчина з волоссям кольору льону» або К. Дебюссі «Сірени»: послаблює потребу в досягненнях; не здійснює суттєвого впливу на потребу в аффіліації і домінуванні.

- Л. Бетховен Соната № 8 до мінор або Л. Бетховен Соната № 4 ор 23 для фортепіано і скрипки: підвищуються потреби в досягненні і домінуванні; не змінюється потреба в аффіліації.

- М. Мусоргський «Картинки з виставки», «Прогулянка»: підвищує аффіліативні тенденції; не змінюються потреби в досягненні і домінуванні.

- Поп-музика: не здійснює впливу на потреби в досягненні і домінуванні; знижує аффіліативну потребу.

Успіх проведення психологічного коригування з застосуванням вербально-музичної психорегуляції в значній мірі залежить від вірно підбраного музичного матеріалу та якості музичного звуку.

На етапі теоретико-методологічного осмислення теми нашого наукового дослідження, ми з'ясували, що в основі гармонійного ладу музики лежать співвідношення частот музичних звуків, або музичні інтервали.

В музичній акустиці і теорії музики інтервали поділяють на консонанси та дисонанси у відповідності з частотами тонів, що входять певний музичний інтервал. В. Хелер і Р. Девідсон (2012) дослідили участь передніх відділів кори у визначенні «знаку» емоції, згідно якої позитивні переживання пов'язуються з діяльністю передніх відділів лівої, а негативні – передніх відділів правої півкулі. Згідно інформаційної теорії П.В. Сімонова, підвищення активації правої лобної частини пов'язане з переживанням негативних емоцій. У дослідженнях В.Б. Стрелец показано, що активація правої лобної частини пов'язана з регуляцією негативних емоцій. Дана активація відповідає описаному феномену тета-ритму, який пов'язаний із інтерналізацією уваги людини та суб'єктивною вираженістю переживання відчуття внутрішньої гармонії людини. Тета-

ритм – це біоритм, який фіксується в корі головного мозку людини (число коливань в секунду), це зв'язок музичної ритмічної пульсації з біотоками мозку людини, який в даному випадку відповідає 4-7 коливанням в секунду.

За характером хвилі, її частоти, величини амплітуди можна (правда в загальному) встановити певні особливості поведінки людини.

Відповідно до кожного з етапів музично-перцептивного процесу нами було виділено наступні фактори: домінуючий фактор, соціально-психологічний фактор, індивідуально-психологічний фактор, властивість музичного твору. Так, *домінуючим фактором*, що визначає характер установки на сприйняття тієї чи тієї музики є ладові та жанрові зразки.

Соціально-психологічний фактор (існує певна залежність між катаклізмами, що відбуваються в нашому житті і зміною музичних смаків. Дефіцит емоцій все частіше проявляється в музиці, виникає музика яка не збагачує емоційну сферу людини, а здатна на її спрощення, викликаючи при цьому стан біологічної задоволеності або/чи агресивності.

Індивідуально-психологічний фактор. Темп (швидко-повільно) співвідноситься з темпом психічної активності, а лад (мінор-мажор) зі стабільністю-нестабільністю людини.

Повертаючись до застосування та вірного підбору музичних творів з метою здійснення психокорегуючого впливу на особистість слід наголосити на вимогах до згаданого застосування.

1. Необхідно досягнути співвідношення музики і психічного стану пацієнта. При співпадінні психічного стану людини і музики виникає стан художнього потрясіння - катарсису – гармонійного резонансу людини і музики.

2. Необхідно поступово змінювати характер музики у відповідності з бажаною зміною (музика повинна плавно «переключати» наявний психоемоційний стан в бажаний). Наприклад, стоїть завдання зняти психоемоційну напругу, психологу необхідно підібрати музичний матеріал, що містить напруженість і схвилювати та поступово модулювати в сферу емоцій заспокоєння. Так, якщо особа страждає на меланхолію, має нав'язливу тривожність,

страх, то першим їй пропонується прослухати сумну мелодію, яка звучить як голос співпереживання, співчуття її нагальним чи надуманим проблемам. Мова йде про такі музичні зразки, як А. Скулте «Арієтта», В. Шаповаленко «Мелодія». Звучання наступного, другого музичного твору застосовується з метою протидії першій мелодії, ніби нейтралізувати її. В даному випадку це може бути світла, повітряна мелодія, що подарує втіху, надихне надію. Наприклад, І. Шатров «На сопках Маньчжурії», Е. Дога вальс з кінофільму «Мой ласковый и нежный зверь». Третій етап завершує даний комплекс, здійснює найбільший ефект, має відповідну силу, породжує настрій, необхідний для оздоровлення психічного стану особистості. Це може бути динамічна музика, що надає впевненості, мужності, твердості духу. Наприклад, І. Брамс «Венгерський танець» № 5 f-c-moll, М. Таривердієв «Мить» з телефільму «Семнадцять мгновень весны».

3. Музика повинна «повести» за собою емоційний стан слухача, але не протистояти йому на початку, адже в останньому випадку можна отримати ефект, протилежний бажаному. «Накладання» емоційного складу музики на психоемоційний стан людини за принципом різкого контрасту викликає ефект сарказма, та не сприяє переналаштуванню власних емоцій на емоції, що викликаються музикою.

4. Музика повинна сприяти підвищенню пізнавальної мотивації чи потреби в досягненні, що сприятиме продуктивності діяльності. В даному випадку необхідно використовувати музику динамічну, таку, що формуватиме впевненість, мужність, твердість духу в майбутній діяльності. Наприклад, Соната № 8 c-moll Л. Бетховена.

5. Бажано використовувати малознайомий і незнайомий матеріал (чим менше знайома музика, тим менша кількість асоціативних зв'язків вона породжує, оскільки асоціації можуть бути самими різними, в тому числі і такими, які в даному випадку можуть нашкодити). Можливе використання і знайомої музики, якщо вона подобається.

6. Музику, яка дала бажаний ефект, доречно використовувати повторно. В такому випадку асоціативні зв'язки при першому прослуховуванні будуть допомагати та посилювати музичний вплив.

7. Не бажано часто змінювати музичні твори. Бажано використовувати один музичний твір в певній ситуації, що сприятиме прискоренню входження в роботу, посилює установку до самостійної роботи. Важливим правилом є виключення можливості прослуховувати даний музичний твір в інших ситуаціях. Не бажано відвідувати концерти, де виконується музичний твір, який використовується як функціональна музика в процесі праці.

8. Випадки неспівпадіння між бажаним та отриманим ефектом свідчать про невірності вибору музичного твору тільки в тих випадках, коли початкове значення вимірюваного процесу знаходиться в явному неспівпадінні з показником середньої вибірки (наприклад, у пасивного трійошника, який впевнений, що наступну трійку йому все одно поставлять викладачі, чи в занадто впевненої людини).

9. Не варто прослухувати об'ємні музичні твори повністю. Наприклад, «К Елізе» Людвіг ванн Бетховен, Рапсодія № 5. А. Листа «Пассакалію» Г.Ф. Генделя. В складному творі, що передає бурхливу зміну настрою, його всеоб'ємність важко, а іноді і неможливо передати. У зв'язку з цим необхідно провести ґрунтовний відбір музичних уривків або творів малих форм з витриманим ритмом та настроєм.

10. Вербальна інформація, повинна підкріплюватися емоційною інформацією, що несе в собі відповідний музичний твір.

11. Існує думка цілого ряду авторів [2] щодо самостійного вибору музичного твору, особа повинна отримати відповідні рекомендації відносно конкретної музики і правил її застосування в ситуації самостійної роботи. Слід також враховувати індивідуальні особливості особистості, а саме екстраверсію чи інтроверсію, тривожність – емоційну стабільність особи, оскільки встановлено, що реакція мотиваційно-потребнісної сфери особистості на певний музичний твір залежить від індивідуальних особливостей.

12. При наявності емоційних бар'єрів у особи як правило, важким є входження людини в діяльність. Музика, відволікаючи увагу від неприємних образів, що створюють емоційний бар'єр, сприяє актуалізації цілі, тобто засвоєнню вмінь, навичок. Пропонуємо в такому випадку музику підбирати темпову, мажорну, динамічну. Наприклад, «Тарантела»

з опери «Анюта» В.О. Гавриліна. Для створення певного фону, що нейтралізував би дію відволікаючих подразників і полегшував концентрацію уваги зміст музичних програм повинен мати нейтральні за емоційними ознаками музичні твори. Він не повинен мати різких відхилень від ладових нахилів, зміни ритмічного малюнку твору. Наприклад, І.С. Бах, Прелюдія № 1, c-moll.

13. При використанні функціональної музики як засобу дії на психічний стан особистості слід враховувати, що:

- недоцільно використовувати музику у великій кількості
- сприймання музики повинно сприяти актуалізації позитивних переживань, асоціативно пов'язаних з певними музичними образами, насиченими афективним змістом.

Для посилення ефекту входження в роботу рекомендовано психологами [4] перед прослуховуванням музики на протязі 8-10 хвилин провести релаксацію за схемою аутогенного тренування.

Аутогенне тренування є одним з ефективних способів відновлення працездатності і зняття нервово-емоційного напруження. У результаті її застосування знімаються такі емоційні негативні прояви, як запальність, емоційна нестійкість, помисливість. Підвищується психологічна стійкість в екстремальних ситуаціях.

У нашій країні визнання ефективності аутогенних тренувань в якості дієвого лікувального та профілактичного методу відбулося на IV Всесоюзному з'їзді невропатологів і психіатрів в 1963 році. Медицина до того моменту підійшла до впровадження психосоматичних принципів регуляції фізіологічних функцій людини в лікувальну та психогігієнічну практику.

У ході аутогенним тренування може здійснюватися профілактика серцево - судинних, психосоматичних захворювань, усуваються хворобливі симптоми різного характеру.

Суть аутогенних тренувань полягає в наступному. У аутогенних тренуваннях використовуються впливу на стан нервової системи, і вони добре відомі кожній людині: необхідно враховувати особливості впливу тону скелетних м'язів і дихання на центральну нервову систему. Якщо свідомо загальмувати рухові реакції, відповідні психічному стану людини, її внутрішнього

переживання, то воно помітно ослабне або зникне.

Неспання, наприклад, завжди пов'язане з високим м'язовим тонусом, а повне розслаблення всіх м'язів знижує рівень активності центральної нервової системи до мінімуму, сприяє розвитку сонливості. Ця фізіологічна закономірність лежить в основі всієї системи аутогенних тренувань. Необхідно повністю навчитися розслабляти м'язи свого тіла перш, ніж зайнятися аутотренінгом.

Вплив на нервову систему пов'язані з уявленнями, почуттєвими образами (зоровими, слуховими і т.п.). Чуттєвий образ - дуже активний інструмент впливу на психічний стан та здоров'я людини. Якщо людина постійно представляє похмурі картини, при цьому відчуваючи себе «потерпілою стороною», це, безсумнівно, відіб'ється на його здоров'ї. Оздоровлюючим же чином діють приємні, радісні образи і представлення. М'язова розслабленість допомагає підвищити значення чуттєвих образів.

Вплив на психофізіологічні функції організму регулюються і програмуються словами, вимовними не тільки вголос, але і в думках. Вплив словесного самонавіювання на фізіологічні функції зростає в стані релаксації, досягнутої в процесі аутогенного тренування. Характер цього впливу залежить від змісту і змісту словесних формулювань. Фрази при самонавіянні зазвичай прості і короткі, і подумки вимовляються повільно в такт диханню. Ці дії в аутогенних тренуваннях використовуються звичайно в такій послідовності: релаксація - подання - словесне самонавіяння.

Комплекс вправ, що становить суть аутогенних тренувань - це засіб, що сприяє зростанню резервних можливостей людини і удосконалює діяльність програмуючих механізмів мозку.

Спеціально підібрані музичні програми впливають на посилення відновних процесів у фізіологічних системах, діяльність яких порушена під впливом стомлення. Заспокійливо діє середній діапазон гучності звучання (дуже низькі і високі звуки діють збуджуюче), спокійні мелодійні поєднання з м'яким звучанням. Переважно використовувати інструментальні твори.

Вплив музичних творів на функціональний стан людини посилюється,

якщо одночасно з цим надавати колірний вплив. Колірний спектр слід використовувати як додатковий засіб для досягнення психофізіологічного комфорту, емоційно-естетичного впливу, з урахуванням основних характеристик кольору. Перевагу необхідно віддавати сполученням зеленого та блакитного, діючих заспокійливо; червоного і помаранчевого, як найбільш активізують; синього та фіолетового, діючих нейтрально.

Одночасно з прослуховуванням музичних творів рекомендовано демонструвати видові слайди [3]. Переважно їх показувати в початковій і завершальній частинах сеансу. У початковій його стадії колірна і світлова гама слайдів повинна бути зі зниженою яскравістю. У завершальній - насиченість і різноманітність колірної гамми повинні збільшуватися. Слайди необхідно підбирати залежно від пори року.

Таким чином, музичне мислення - це вид психічної активності, яка складає внутрішню властивість музичного переживання. Формування музичного мислення сприяє загальному інтелектуальному розвитку. Музика активізує розумові здібності, а також працездатність та зосередженість, здатна розвивати та підвищувати інтелект людини. Експериментальні дослідження свідчать [4], що музика, впливаючи на пристрасті людини, може прискорити чи уповільнити пульс. Музика, спів можуть вгамовувати біль, відволікати, схилити до сну, надавати естетичне задоволення, нормалізувати дихання та кровообіг знімати втому та повертати бадьорість.

Вплив музики в корекційному плані має позитивне значення. Як показує наше дослідження, використання релаксаційної музики, класичних творів в інструментальній обробці у поєднанні з корекційними вправами дає нам можливість працювати з надмірною емоційною збудливістю. Діючи частково на підсвідомому рівні, заспокійлива або бадьора гармонійна музика здатна зменшити дратівливість, збудливість, реактивність чи надмірні емоційні переживання в стресовій ситуації.

Але ж не всяка музика сприятливо впливає на організм людини. Сьогодні уяву підлітків і молоді полонить музика масової культури (рок, реп, поп та ін.). Під час перегляду чергового відеокліпу поєднання мерехтливого зображення (кольорів, образів, сцен) з гучною ритмічною музикою епохи

НТР допомагає "втекти" від буденності, опинитися в іншій "уявній" реальності. Даний жанр мистецтва може викликати ряд «спрощених» емоційних станів, посилення агресивності особистості.

У науково-експериментальних працях вітчизняних учених [1] доведено статистично-достовірні порушення ряду психічних функцій під дією року (об'єму короточасної пам'яті, зниження рівня зрозумілого спілкування, виникнення почуття роздратованості і туги, зниження писемної продуктивності, виникнення почуття важкості) з паралельним порушенням ЕЕГ характеристик мозку людини.

Необхідно відмітити, що сила звуку рок музики на рок-концертах надзвичайно велика досягає 120 дБ, а загальновідомо, що смертельним для слуху людини є 160 дБ. В ідеології рок-культури покладений фанатизм, який на думку Г. Товстоногова, є добровільним рабством, що робить людину замкнутою.

Музикознавець Христофор Рюгер вважає придатною для психотерапії тільки

класичну музику і категорично відхиляє сучасну поп- і рок - музику. Причому найкращий ефект виявлено тільки при дії програм, створених на основі милозвучних класичних і народних мелодій.

Здійснення коригування музикою на основі попереднього підбору музичних творів у відповідності з особистісними, психічними, емоційними потребами людини та властивостями музичних творів дає можливість регулювати психоемоційний стан особи.

Висновки. Отже, рівень актуальних потреб особистості можна коригувати, пропонуючи прослухати музику і залежить він від віку, рівня інтелекту, роду занять особи.

Підбір музичних творів повинен бути здійснений таким чином, щоб сприяти підвищенню емоційної мотивації або потреби в досягненні, підвищити резерви людини для подолання перешкод, стимулювати активність, сприяти продуктивності її діяльності.

Література

1. Пузич Я.І. Ноти замість пігулок / Я.І.Пузич // Фармацевт-практик. – К.: 2004. – №11. – 189 с.
2. Сіроштан В.В. Чарівний світ почуттів / В.В. Сіроштан // Психологічна газета – К.: Скрипка, 2008 – №15 – 68 с.
3. Ханнес Ліндемман. Аутогенная тренування / Ліндемман Ханнес. – Мінськ, вид-во ІДТА, 2000. – 294 с.
4. Шанских Г.В. Музыка як засіб корекційної роботи / Г.В. Шанских // Мистецтво в школі. – М.: Рима, 2003. – № 5. – 365 с.
5. Юркова А.К. Абу Али ибн Сина и его музыкальная терапия / А.К. Юркова – журнал "Старинная музыка", 2007. – № 3-4 (37-38). – С. 31-33.

Litvinchuk L. M., candidate of psychological sciences

ADJUSTMENT BY MUSIC AS A VERBALLY-MUSICAL PSYCHOLOGICAL ADJUSTMENT OF PERSONALITY

In the article psychological mechanisms open up on each of the stages of musical process, described requirement to the faithful selection of pieces of music with the purpose of realization of psychological correction influence on personality. The question of relaxation is examined on the chart of the autogenic training before listening of pieces of music. It is marked that realization of psychological adjustment with the use of the verbally-musical psychological adjusting. Largely depends on right neat musical material and quality of musical sound.

Keywords: psychological mechanism, musical – perception process, self-regulation, correction, autogenic training, musical program.

ПРОГНОСТИЧНІСТЬ В СИСТЕМІ ПРОФЕСІЙНО ВАЖЛИВИХ ЯКОСТЕЙ МАЙБУТНЬОГО ПРАВООХОРОНЦЯ

В роботі розглядається континуум професійного мислення правоохоронця, який представлений з одного боку – рефлексивністю, з іншого – прогностичністю що розгортається в єдиному просторово-часовому контексті «минуле-сьогодення-майбутнє». Визначено показники здатності до прогнозування у курсантів першого року навчання у ВНЗ МВС.

Ключові слова: прогностичність мислення, структура прогностичності, курсанти, оперативно-розшукова діяльність.

В работе рассматривается континуум профессионального мышления милиционера, который представлен с одной стороны - рефлексивностью, с другой – прогностичностью, в едином пространственно-временном контексте «прошлое-настоящее-будущее». Определены показатели способности к прогнозированию у курсантов первого года обучения в вузах МВД.

Ключевые слова: прогностичность мышления, структура прогностичности, курсанты, оперативно-розыскная деятельность.

Постановка проблеми. Становлення та розвиток мислення суб'єкта в різних видах діяльності представляється важливою загальнопсихологічною науковою проблемою. Незважаючи на те, що мислення набуло статусу системного наукового поняття, воно і сьогодні, в умовах мультипарадигмальності психології, не втратило своєї проблемності та феноменологічності. Не в повній мірі у психологічній науці досліджено прогностичні, особистості та механізми, що забезпечують стійкість і усталеність мислення співробітників ОВС. Крім того, проблема розвитку мислення суб'єктів юридичної діяльності набуває особливої актуальності внаслідок загострення суперечностей між наявним рівнем практичної підготовки майбутніх фахівців та об'єктивними потребами вдосконалення вищої юридичної освіти в Україні

Аналіз останніх досліджень та публікацій, що присвячені даній тематиці. У психологічній літературі представлені результати численних досліджень процесів антиципації, передбачення майбутнього (І. Кант, В.Вундт, О.Зельц, К.Дункер, І.Павлов, Ж.Піаже, С.Г.Геллерштейн, С.Л.Рубінштейн, П.К.Анохін, Н.А. Бернштейн, Ф.Бартлет, Є.Н.Соколов, Дж.Брунер, Б.Ф.Ломов, Є.Н.Сурков, А.В.Брушлинський та ін.).

Ми вважаємо, що континуум професійного мислення правоохоронця може бути представлений з одного боку – рефлексивністю, з іншого – прогностичністю що розгортається в єдиному просторово-часовому контексті «минуле-сьогодення-майбутнє» [1].

В науковій літературі існує велика кількість визначень прогнозування, як наприклад, «спеціальне наукове дослідження, предметом якого виступають перспективи розвитку явища» (І. В. Бестужев-Лада). На відміну від інших форм випереджального відображення, прогнозування має цілеспрямований характер, при цьому свідомо ставиться мета одержання прогнозу, досліджуються або визначаються підстави для його побудови, іноді визначається форма, в якій повинен бути отриманий прогноз. Це може бути прогностичний умовивід, образ майбутнього у вигляді моделі, план майбутнього, гіпотеза і т. п.

Антиципація [2] (від лат. Anticipatio – передбачаю) – уявлення про результат того чи іншого процесу, що виникає до його реального досягнення (В.Вундт) і служить засобом зворотного зв'язку при побудові дії. Це також можливість мислення уявити спосіб вирішення проблеми до того, як її реально буде вирішено [3]. Анатомо-фізіологічним корелятом явища антиципації згідно П.К. Анохіна є акцептор дії, а електрофізіологічним – хвиля очікування (Е-хвиля) Г. Уолтера, що представляє собою повільне негативне коливання переважно в лобово-центральному відділах кори, яке пов'язане з налаштуванням на появу стимулу.

В професійній діяльності оперативного співробітника ОВС антиципація може розглядатися як здатність діяти і приймати ті чи інші рішення в юридично значимій ситуації з певним часово-просторовим випередженням щодо очікуваних, майбутніх подій, які мають значення у справі. Цікавим є те, що прогнозування шуканого (майбутнього

остаточного рішення) починається вже на першій стадії розумового процесу, який здійснюється без еталону, що цілком, або частково відповідає змісту завдань щодо розкриття злочинів (за очевидними та неочевидними обставинами). В процесі рішення мисленнєвої задачі оперативник виробляє все більше надійні критерії самооцінки своїх думок та міркувань, тому ми можемо казати про регульовальну функцію прогностичності та її безперервний зв'язок із рефлексією. Прогнозування в діяльності оперативного співробітника, як одна з форм антиципації, є головним чинником, який скорочує процес оперативного пошуку. Оскільки однією з форм антиципації є гіпотеза, або кажучи юридичною мовою – версія, юрист варіює в просторі думки від ситуаційного аналізу до цільового рішення.

Виклад основного матеріалу. З метою визначення актуального стану розвитку прогностичних здібностей, в дослідженні були використані наступні методика «Здатність до прогнозування» (Л.Регуш), узагальнені результати представлено у таблиці 1. Якості мислення (змістовна характеристика прогностичних здібностей) - показники здатності прогнозування вивчалися за допомогою методики «Прогностичне завдання» (Л.Регуш, Н.Самова) – результати подано у таблиці 2.

Виходячи з отриманих даних можна констатувати, що загальний рівень здатності до прогнозування відповідає середньому (середнє значення 18,448, стандартне відхилення 8,780, діапазон розподілу межі другого-третього кuartилів 12 –23). Лише у незначній кількості досліджуваних він сягає високого рівня. В цілому така тенденція може бути пояснена відсутністю досвіду у вирішенні прогностичних завдань, оскільки навчання на молодших курсах у ВНЗ, передусім, передбачає накопичення

теоретичних знань, в той час як прогностичність пов'язана з реальною взаємодією з суб'єктом, який змінюється та динамічне у процесі та просторі.

Розглянемо структурні показники прогнозування за їхніми показниками. Аналітичність у прогнозуванні (середнє значення 2,629, стандартне відхилення 1,031, діапазон розподілу межі другого-третього кuartилів 2 – 4). Усвідомленість прогнозуванні (середнє значення 3,200, стандартне відхилення 0,699, діапазон розподілу 3 – 4). Гнучкість у прогнозуванні (середнє значення 3,200, стандартне відхилення 1,534, діапазон розподілу межі другого-третього кuartилів 2–3). Перспективність прогнозу (середнє значення 3,181, стандартне відхилення 1,081, діапазон розподілу межі другого-третього кuartилів 2 – 4). Доказовість прогнозу (середнє значення 3,144, стандартне відхилення 1,121, діапазон розподілу межі другого-третього кuartилів 2 – 4).

Слід зазначити, що практично усі показники прогностичності представлено в однаковому ступеню виразності, тому на нашу думку, між ними не існує суттєвих розбіжностей.

Отримані дані щодо окремих якостей мислення, які визначають здатність до прогнозування у курсантів представлено 19 параметрами. Саме вони, в тій чи іншій мірі, формують прогностичні здібності особистості. Розглянемо їх детальніше.

Рівень вербального узагальнення наслідків (середнє значення 1,552, стандартне відхилення 0,693, діапазон розподілу межі другого-третього кuartилів 1-2) в цілому відповідає низьким та середнім показникам розвитку та свідчить про формально-узагальнену форму організації мислення та середній рівень здатності до узагальнення мисленнєвих конструктів у словах.

Таблиця 1

Особливості прогностичних здібностей у курсантів (K2)

№	Показники прогностичності	Показники Середнє значення	Діапазон межі другого-третього кuartилів		Стандартне відхилення
			Від	До	
1	Здатність до прогнозування	18,448	12	23	8,780
2	Аналітичність у прогнозуванні	2,629	2	4	1,031
3	Усвідомленість прогнозування	3,200	3	4	0,699
4	Гнучкість у прогнозуванні	3,200	2	3	1,534
5	Перспективність прогнозу	3,181	2	4	1,081
6	Доказовість прогнозу	3,114	2	4	1,121

Питання психології

Обґрунтованість наслідків (середнє значення 1,781, стандартне відхилення 0,665, діапазон розподілу межі другого-третього квартилів 1-2) також відповідає низьким та середнім показникам щодо норми. Ймовірніше за все більшості курсантів притаманна здатність «влучати в ціль», прогножуючи наслідки певних явищ через пошук закономірностей. В цілому це відповідає здатності орієнтуватися в прогнозах не через пошук одиничних фактів,

а через їхнє узагальнення. В цьому ми бачимо складові системності мислення.

Перспективність наслідків (середнє значення 1,762, стандартне відхилення 0,701, діапазон розподілу межі другого-третього квартилів 1-2). Отримані показники свідчать, що у більшості досліджуваних можна констатувати здатність визначати переважно близькі наслідки в прогнозованому феномені та лише іноді – поодинокі – далекі.

Таблиця 2

Змістовна характеристика оцінки показників якостей мислення, які визначають здатність до прогнозування у курсантів (К2)

№	Показники прогностичності	Показники Середнє значення	Діапазон межі другого-третього квартилів		Стандартне відхилення
			Від	До	
1	Рівень вербального узагальнення наслідків	1,552	1	2	0,693
2	Обґрунтованість наслідків	1,781	1	2	0,665
3	Перспективність наслідків	1,762	1	2	0,701
4	Логіка побудови наслідків	1,905	1	3	0,849
5	Усвідомлення ймовірнісного характеру наслідків	1,762	1	2	0,510
6	Усвідомлення етапів процесів прогнозування при встановленні причинно-наслідкових зв'язків	1,733	1	2	0,654
7	Широта асоціативного поля	2,571	2	3	0,497
8	Варіативність асоціативного поля	2,038	2	3	0,720
9	Пластичність уявлень	1,857	1	2	0,765
10	Рівень вербального узагальнення причин	1,886	1	2	0,670
11	Повнота причинно-наслідкових зв'язків	1,438	1	2	0,570
12	Суттєвість причинно-наслідкових зв'язків	1,429	1	2	0,497
13	Перспективність причинно-наслідкових зв'язків	1,552	1	2	0,650
14	Усвідомлення мети плану	2,190	2	3	0,606
15	Повнота операцій планування	2,076	2	2	0,432
16	Широта пошуку при висуванні гіпотез	2,048	2	2	0,611
17	Врахування вимог умов при висуванні гіпотез	1,438	1	2	0,553
18	Гнучкість гіпотез	1,638	1	2	0,652
19	Обґрунтованість гіпотез	1,533	1	2	0,721

Логіка побудови наслідків (середнє значення 1,905, стандартне відхилення 0,849, діапазон розподілу межі другого-третього квартилів 1-3). Узагальнені показники у більшості досліджуваних відповідають середньому рівню з тенденцією до високого, що свідчить про здатність до висування одночасно декількох груп версій з послідуною розробкою одної з них.

Усвідомлення ймовірнісного характеру наслідків (середнє значення 1,762, стандартне відхилення 0,51, діапазон розподілу межі другого-третього квартилів 1-2). Отримані показники свідчать про середній рівень розвитку усвідомлення курсантами ймовірнісного характеру прогнозу. Можна

казати, що в цілому для підтвердження власних прогнозів вони спираються, як мінімум, на один додатковий фактор, що збільшує ймовірність висунутого припущення.

Усвідомлення етапів процесів прогнозування при встановленні причинно-наслідкових зв'язків (середнє значення 1,733, стандартне відхилення 0,654, діапазон розподілу межі другого-третього квартилів 1-2). Отримані дані свідчать про те, що більшість досліджуваних не усвідомлює етапи прогнозу, або усвідомлює лише умови за яких стає можливим прогнозування. Самі етапи прогностичної діяльності не усвідомлюються жодним з досліджуваних.

Широта асоціативного поля (середнє значення 2,571, стандартне відхилення 0,720, діапазон розподілу межі другого-третього кuartилів 2-3) в значній кількості досліджуваних курсантів відповідає здатності встановлювати до чотирьох асоціацій щодо прогнозованого явища. В цілому це свідчить про достатню широту асоціативного поля.

Варіативність асоціативного поля (середнє значення 2,038, стандартне відхилення 0,849, діапазон розподілу межі другого-третього кuartилів 2-3). Отримані показники свідчать про те, що курсантам притаманна достатньо хороша варіативність та різноспрямованість асоціацій. При вирішенні дослідницьких завдань більшість з них виявляла по три асоціації в межах трьох груп для кожного з асоційованих предметів.

В цілому слід зазначити, що асоціативність в системі прогностичності мислення курсантів відповідає достатньому рівню, що може стати позитивною детермінацією у розвитку професійного юридичного мислення.

Пластичність уявлень (середнє значення 1,857, стандартне відхилення 0,765, діапазон розподілу межі другого-третього кuartилів 1-2). Отримані показники свідчать про здатність більшості курсантів оперувати уявленнями про досліджувані феномени шляхом перевтілення їх у знайомі образи, які функціонально пов'язані з предметом уявлень. В чому ми бачимо вплив минулого досвіду на вирішення прогностичних завдань та предметність мислення взагалі.

Рівень вербального узагальнення причин (середнє значення 1,886, стандартне відхилення 0,67, діапазон розподілу межі другого-третього кuartилів 1-2) у більшості курсантів свідчить про схильність, передусім, до формально-узагальненого висловлення причин без конкретних прикладів та конкретизації. Мисленню курсантів в цілому, бракує здатності до оперування конкретними прикладами під час узагальнення причин.

Повнота причинно-наслідкових причин (середнє значення 1,438, стандартне відхилення 0,570, діапазон розподілу межі другого-третього кuartилів 1-2). Порівнюючи з усередненою нормою, можна констатувати низький з тенденцією до середнього рівень розвитку цієї характеристики мислення.

Суттєвість причинно-наслідкових зв'язків (середнє значення 1,429, стандартне

відхилення 0,497, діапазон розподілу межі другого-третього кuartилів 1-2) та перспективність причинно-наслідкових зв'язків (середнє значення 1,552, стандартне відхилення 0,650, діапазон розподілу межі другого-третього кuartилів 1-2) у більшості досліджуваних курсантів дають можливість казати про низький з тенденцією до середнього рівень розвитку цих характеристик мислення. В цілому це свідчить, що курсанти переважно виокремлюють несуттєві причинно-наслідкові зв'язки та незначну кількість суттєвих. Разом з тим, більшість досліджуваних курсантів відчувають труднощі щодо часової перспективи прогнозів. Зазначена обставина може бути негативним чинником щодо подальшого професійного розвитку особистості.

Усвідомлення мети плану (середнє значення 2,19, стандартне відхилення 0,606, діапазон розподілу межі другого-третього кuartилів 2-3) виявлено на середньому та високому рівнях розвитку, що дає нам підстави казати про те, що більшості курсантів властиво як усвідомлення мети так і формулювання її у плані дій, що є важливим компонентом майбутньої юридичної діяльності.

Повнота операцій планування (середнє значення 2,076, стандартне відхилення 0,432, діапазон розподілу межі другого-третього кuartилів 2-3). Отримані дані свідчать про те, що у більшості курсантів виконуються практично всі операції планування.

Широта пошуку при висуванні гіпотез (середнє значення 2,048, стандартне відхилення 0,611, діапазон розподілу межі другого-третього кuartилів 2-2). Дані свідчать про те, що абсолютна більшість досліджуваних висувають декілька гіпотез з подальшою розробкою одної з них.

Врахування вимог умов при висуванні гіпотез (середнє значення 1,438, стандартне відхилення 0,553, діапазон розподілу межі другого-третього кuartилів 1-2) виглядає таким чином, що більшості досліджуваних притаманно будувати гіпотези щодо прогнозу певного явища виходячи лише з незначної кількості фактів про умови його розвитку, що суттєво звужує можливості адекватного та всебічного відтворення умов прогнозу.

Гнучкість гіпотез (середнє значення 1,638, стандартне відхилення 0,652, діапазон розподілу межі другого-третього кuartилів 1-

2) у досліджуваних курсантів відповідає здібності спростовувати хибні гіпотези під впливом нової інформації, проте в межах початкових гіпотез, що суттєво зменшує можливості визначення нових шляхів прогнозування досліджуваних явищ.

Обґрунтованість гіпотез (середнє значення 1,533, стандартне відхилення 0,721, діапазон розподілу межі другого-третього квартилів 1-2) досліджуваних курсантів переважно детермінована обґрунтованістю одиничним фактом, або низкою розрізнених. Мисленню курсантів бракує вміння обґрунтовувати гіпотези шляхом встановлення взаємозв'язків між окремими фактами.

Висновки з дослідження і перспективи подальших пошуків у даному

напрямку. У зв'язку з тим, що ми розглядаємо професійне мислення не лише як когнітивну, але як особистісно орієнтовану та мотиваційно детерміновану характеристику, цікавим представляється дослідження рівню суб'єктивного контролю над різноманітними ситуаціями, визначити ступінь відповідальності курсантів за свої вчинки, професійне становлення і власне життя. Подальших розвідок потребує емпіричне дослідження рефлексивності-прогностичності в системі професійного мислення особистості з метою визначення континуальної структури, перебігу та професійної обумовленості зазначених явищ та способів психологічного впливу.

Література

1. Луньов В.Є. Психологічні особливості становлення професійного мислення особистості у системі органів внутрішніх справ України : автореф. дис ... канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Загальна психологія; історія психології» / В.Є. Луньов ; Ін-т психол. ім. Г. С. Костюка АПН України. – Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 2013. – 20 с.
2. Sternberg R. J. Thinking styles / R. J. Sternberg. – Cambridge : Cambridge Univ. Press, 1997. – 235 p.
3. Herbert G. W. Anticipations Of the Reaction of Mechanical and Scientific Progress upon Human life and Thought / G. W. Herbert. – London : Chapman & Hall, 1990. – 400 p.

V. Ye. Lunov Deputy Dean of the Faculty

THE PREDICTABILITY IN THE PROFESSIONALLY IMPORTANT QUALITIES OF FUTURE GUARDIANS

The continuum of professional thinking policeman which presented from one hand - reflexivity, on the other - predictability in a single space-time context of "past-present-future" is We consider in the article. Indicators of ability to predict the cadets of the first year of study in high schools MIA are identified.

The following components of predictability thinking of students: the ability to predict, analyticity in predicting, forecasting awareness, flexibility in forecasting, perspective projection, forecast evidence, the level of verbal generalizations effects, validity effects, perspective effects, the logic of construction impacts, understanding the effects of probabilistic nature, the awareness stage forecasting processes in establishing causation, the breadth of associative field variation associative field plasticity concepts, level of verbal generalizations reasons completeness of causation, materiality causation, perspective causation, sense of purpose plan, the completeness of operations planning, finding latitude in proposing hypotheses accounting requirements in terms of proposing hypotheses, flexibility hypothesis, the validity of hypotheses are identified.

Keywords: *predictability of thinking, the structure of predictability, cadets, operational-search activity.*

*Маслюк А. М., кандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник лабораторії
історії психології ім. В.А. Роменця Інституту
психології імені Г. С. Костюка НАПН України (м. Київ)*

ДО ПИТАННЯ ТВОРЧОЇ СПАДЩИНИ ОЛЕКСАНДРА КУЛЬЧИЦЬКОГО

У статті розглядається творча спадщина видатного психолога української діаспори ХХ століття О. Кульчицького. Акцентується увага на персоналістичній концепції людини, яка неподільно прив'язана до специфіки української культури. Виділяються основні моменти життєвого шляху вченого.

Ключові слова: еміграція, егоцентризм, комплекс меншовартості, особистість, психіка, Український вільний університет.

В статье рассматривается творческое наследие выдающегося психолога украинской диаспоры ХХ века А. Кульчицкого. Акцентируется внимание на персоналистический концепции человека, которая безраздельно привязана к специфике украинской культуры. Выделяются основные моменты жизненного пути ученого.

Ключевые слова: эмиграция, эгоцентризм, комплекс неполноценности, личность, психика, Украинский свободный университет.

Постановка проблеми. Сучасна соціально-культурна й ідеологічна ситуація породжує потребу у оновленій інтерпретації психологічної думки минулих століть. Адже історія психології це не істина закостенілого знання, а така, що піднімаючи людину до нового обр'я, відкриває перед нею ще більше загадок, ніж їх було до початку містеріальної феноменології. Історія психології має також не тільки вказати на останні значні досягнення цієї науки, а й віднайти браму, через яку можна б увійти в подальші глибини психічної дійсності. Аристотель у трактаті «Про душу» зазначав про те, що серед інших знань дослідженню душі варто відвести одне з перших місць, оскільки це знання про найбільш піднесене й дивне [1].

Людина завжди спостерігала за своєю поведінкою, своєю душею та виражала ці спостереження в міфологічних та релігійних уявленнях, філософських працях. Навіть у сучасних наукових теоріях присутні історично більш ранні форми уявлень.

Вивчення психології ХХ століття для сучасного історика психології є складним, оскільки на нього діють події та їхні ідеологічні висвітлення, діють і несвідомо, і свідомо. Переживати сучасне і бути його справедливим та об'єктивним теоретиком досить важко. Для викладу історичної психології має створитися певна часова дистанція, віддаленість подій для їхнього достатнього та належного розуміння. Незважаючи на незначний інтерес до вітчизняних теорій і напрямів, ми прагнемо відстоювати і відроджувати свій неповторний і унікальний психологічний доробок. Діалог з авторами видатних праць дає могутній пошуковий ефект. Серед таких недостатньо вивчених і відомих вчених для широкого наукового загалу є особистість О.

Кульчицького. Свою персоналістичну концепцію людини автор прив'язав до специфіки української культури, до культури свідомої особистої та спільної дії. Дослідженням творчого доробку О. Кульчицького займалися переважно більшістю історики та філософи (І. Бичок, Б. Єржабкова, А. Карась, А. Лой, К. Митрович та ін.). Психологічний аналіз наукових досліджень Олександра Юліановича сприятиме відродженню цілісної картини становлення та розвитку психологічних знань української діаспори ХХ століття в Європі.

Мета статті – виявити особливості становлення життєвого і творчого шляху О. Кульчицького.

Викладення основного матеріалу. Для того, щоб зрозуміти значення певного періоду життя, треба порівняти його з цілісною структурою життєвого циклу, врахувати найближчі і найвіддаленіші, найглибші його наслідки для розвитку особистості. Особливість людського життя в історичній природі людини, яку розуміють як залучення індивідуального життя в історичний процес. Долаючи життєвий шлях, людина розвивається як особистість і суб'єкт діяльності, а разом з тим як індивідуальність.

Український психолог, соціолог, філософ, педагог, громадський та культурно-освітній діяч української діаспори Олександр Кульчицький народився 8 лютого 1895 року в м. Скалат (сучасна Тернопільська область). Рід Кульчицьких був дуже старий і з давніх-давен проживав на околицях Самбора.

Дитинство і юність майбутнього вченого пройшли в родинній садибі матері Теофілії, доньки греко-католицького священника. Батько О. Кульчицького перебував на посаді радника вищого провінційного суду Австро-Угорщини. Через свою роботу він був змушений постійно

змінювати місце проживання. У м. Станіславові в 1913 році майбутній відомий науковець закінчив Класичну гімназію. Варто зазначити, що вся система виховання батьків О. Кульчицького була спрямована на вироблення звички до практичної дії, що відбилося на майбутньому життєвому шляху вченого. За життя Олександр Юліанович відбувся як особистість у науковій, педагогічній, культурно-освітній та громадській діяльності.

Після закінчення гімназії у цьому ж році Олександр поступає до Львівського університету на філософський факультет, де до 1914 року вивчає германістику та французьку мову. Однак, розпочинається Перша світова війна, і майбутній вчений лише в 1919–20 роках продовжує освіту в Сорбоні (Париж). «У 1924 році Олександр Юліанович повертається до Львова і до 1926 року продовжує студії германістики та філософії на філософському факультеті Львівського університету, після закінчення якого отримує ступінь магістра педагогіки та психології» [7, с. 471].

У своїх ранніх працях О. Кульчицький розглядає проблему пізнання себе, свого власного і неповторного світу «По дорозі у велику тайну (Останній етап творчості Моріса Метерлінка)» (1923 р.). Автор у своїй роботі розглядає філософію Веди, як відповідь на свої запитання, щодо внутрішньої, потаємної сторони життя людини. «Тільки океан може знати глибину океану, тільки простір може знати обшир простору, тільки Бог один може знати Бога... Та чи і Він себе знає?... Світ не може бути чимось окремим від Найвищого Єства, а спроможний бути тільки його еманациєю. Тому людське «Я» не може бути чим іншим, як тільки інкарнацією Найвищого Єства. Дорога до пізнання Бога, оскільки можна його пізнати, проходить через пізнання себе» [2, с. 158].

Будь-яка людина має історію власного шляху. Недаремно біографія людини включає: де навчалася і що вивчала, де і як працювала, що вона зробила, її власний доробок. Працювати О. Кульчицький починав звичайним вчителем (1926–1939 роках) французької мови та пропедевтики філософії у гімназіях і вчительських семінаріях на Лемківщині, Львівщині та у Львові.

Однак згодом, О. Кульчицький занурюється в наукову діяльність і до 1939 року публікує низку праць серед яких і «Charakterologia F. Kunkla» у якій обґрунтовує своє бачення поняття егоцентризму. «Егоцентризм визначає відношення людини до світу. Це відношення характеризується зосередженістю на своєму індивідуальному «Я» [9, с. 97]. Вчений зазначає, що

егоцентрична позиція людини призводить до «соліпсизму». «Соліпсизм – крайня форма суб'єктивного ідеалізму, який приймає єдино вірним лише суб'єкта, котрий усвідомлює, і цим проголошує все існуюче лише у його свідомості [там само, с. 101].

У роботі «Egocentryczne typu» автор розглядає наслідки до яких призводить егоцентризм, а саме індивідуалізм та егоїзм. «Індивідуалізм – моральний принцип, що ґрунтується на визначенні пріоритетності автономії і прав особистості. Тому він є результатом реального розвитку особи і суспільства – від усвідомлення нею відмінності між собою та спільнотою в епоху розкладу первісного суспільства до досягнення нею своїх особистих прав і обов'язків, своєї унікальності та можливостей вибору власної долі – в сучасну епоху» [9, с. 104].

Інша ситуація з егоїзмом, як випадком, коли поведінка людини визначається насамперед інтересами її власного «Я». Усвідомлення цінності останнього, звісно, необхідна умова становлення особистості, а також важливий елемент суспільного життя: без почуття та усвідомлення власної цінності неможливе прийняття та осмислення цінності іншої людини.

Поза принципом егоїзму, на думку О. Кульчицького, неможлива самореалізація особистості, її прагнення до самовдосконалення. Але з іншого боку, абсолютизація егоїстичних тенденцій може призвести і до морально негативних наслідків. А саме мовиться про ситуації, коли «Я» та життя іншої людини розглядаються лише як засоби для реалізації цілей суб'єкта, який дотримується принципу егоїзму [там само].

Отже, егоїзм виступає одним з аспектів становлення, самоздійснення, самоствердження, самоактуалізації особистості. Позиція О. Кульчицького доповнює сучасні підходи щодо поняття егоїзму. У багатьох психологічних концепціях Заходу, егоїзм необґрунтовано розглядається як уроджена властивість людини, завдяки якій забезпечується захист її життєдіяльності. Проте автор застерігає від абсолютизації егоїзму, як крайньої форми егоцентризму. Корені егоцентризму лежать у нерозумінні суб'єктом того, що можливе існування інших, протилежних точок зору, у наявності в нього імпліцитної впевненості в тому, що психологічна організація інших людей тотожна його власній. Подолання егоцентризму здійснюється на основі послідовного розвитку здатності до децентрації.

В подальшому О. Кульчицький продовжує свої наукові студії, співпрацює з

різними видавництвами, публікує низку праць, серед яких «Родина у перспективі індивідуальної психології», «Риси характерології українського народу» та інші.

В праці «Риси характерології українського народу» автор аналізує причини формування української душі у руслі доглибинної психології, комплекси у психіці кожного поневоленого народу, а саме, комплекс меншовартості. На думку вченого, оскільки українці не спромоглися забезпечити свій суверенітет, і в чийй свідомості ідея державності перетворилася на своєрідну крайню межу, то їм, безперечно, притаманний цей комплекс.

Олександр Юліанович після опрацювання праці «Психологія Адлера (вдача, виховання, родина у світлі індивідуальної психології)», визначив основні причини, які ведуть до утворення комплексу меншовартості. Так, передусім, це вкрай погані природні геополітичні умови життя і розвитку українців. Розташована на плідючих чорноземах між ворожим степовим Сходом та експансивним, краще організованим Заходом, на перехресті шляхів із Азії в Європу і навпаки, Україна стала гарним шматком загарбників. Коли до цього ще додати пасивність і байдужість, винятково хліборобський характер українського повсякдення, який не сприяв зростанню ризику, сміливості, енергійності зародження різних починань, особливі геопсихічні впливи землі, то виникнення комплексу меншовартості цілком закономірне.

Не сприяли, як далі пише О. Кульчицький, визволенню із комплексу меншовартості і подальші умови життя українців під чужоземним гнітом. Предмет «панських жартів» аристократичних сусідів, відсунений у сіру закутину менший брат «малорос», причому без права на свою національно-правну особовість, звісно, не міг породити у земляків корисну самооцінку [3, с. 50].

Незважаючи на комплекс меншовартості українці упродовж історії виявили багато відваги і героїзму, підкреслював Олександр Юліанович, прагнучи змінити життя на краще, будь-що визволитися із-під іноземного панування. На жаль, остаточно цей комплекс українці не здолали. Вчений зазначає, що історично-політичні обставини та інтроверсія української психіки, звернення її всередину, а не у світ, сприяли поширенню комплексу меншовартості серед українців, особливо факти поневолення українців іншими націями і народами, котрі донедавна заперечували їм навіть право на мовну самостійність.

Історичні випробування, яких зазнав український народ у ХХ столітті очевидно не

могли не позначитися на його психіці. Найжорстокішим для українців був комуністичний терор, що спричинив до зростання опору серед українців, спроби націоналістичних течій виховати новий тип вольового українця. У зв'язку з цим О.Кульчицький пише, що українці «виявляють у своєму діянні збіжність, конвергенцію, виробляючи таким чином приблизно спільну для всіх соборну психіку..., спричиняють дивергенцію національного типу на типи регіональні (лемко, подолян, слобожанин) чи культурно-територіальні (галичанин, наддніпрянець) ...» [4, с. 718].

Відтак слабкість персональної надбудови української психічної структури є відносною і значною мірою залежить як від зовнішніх, так і внутрішніх чинників. Тому зміцнення цієї надбудови можливе в активній соціально-політичній активності громади, у пошуках шляхів розбудови державності, у переборенні «комплексу меншовартості», у посиленні регіонально-вольової поведінки кожної особи, в тих могутніх внутрішніх потягах, котрі глибоко вкорінені в душі українців. Такі зміни у соціальній психології українського народу можливі лише за умов перетворення його соціально-політичних обставин, які сьогодні поступово здійснюються.

У кожної людини трапляються події – вузлові моменти – передумови змін життя індивіда, коли, приймаючи те або інше рішення, людина на тривалий час змінює напрямок власного життєвого шляху. Таким вузловим моментом у науковому житті Олександра Кульчицького став захист докторської дисертації, що написана французькою мовою на тему: «Релігія у вченні Ренана» (1930 р.). Після захисту йому було присвоєно звання доктора філософії Львівського університету. В 1939 році Олександра Юліановича призначають на посаду професора та шкільного психолога Державного педагогічного ліцею у Львові, а з вересня цього ж року він директор Львівського педагогічного інституту.

Зі студентських років О. Кульчицький займав активну громадську позицію. Так у 1935 році він став членом Наукового Товариства імені Шевченка. Проте соціально-політичні події змінили життя вченого, і пов'язані вони були з приходом у 1939 році в Галичину більшовиків. О. Кульчицького призначають директором Львівського педагогічного інституту, однак після написання ним праці «Раса – як табу і тотем», що виявляла природу тоталітарних політичних режимів – гітлеризму та сталінізму, він стає досить ненадійною людиною для радянської влади. Тому виникла

життєва необхідність у еміграції (1940 року) через свої політичні переконання. Завдяки своїй дружині (вірній помічниці як у науковій, так і політичній діяльності) Олександр Юліанович зміг пережити складні умови життя еміграції під час Другої світової війни. На твердження Ф. М. Достоєвського про людину як істоту, що здатна звикнути до всього, В. Франкл зазначає: «Так, людина може звикнути до всього, але не запитуйте нас, як» [8, с. 171].

Людина опановує обставини свого життя, стає творцем історії і творцем історії суспільства. Важкі життєві умови ще більше загартували вченого, як глибоко закоріненого в українській духовній, історичній спадщині та широко пов'язаного з європейською гуманістичною традицією українського інтелігента, який бажав бути завжди причетним до творення культурно-духовного обличчя сучасної української спільноти. У цьому також полягає переосмислення ним ролі українського інтелігента в суспільному житті. Ідеальними прикладами у виконанні такої ролі були для нього Сократ та Г. Сковорода. Як і вони, О. Кульчицький звертався до живого людського довкілля, а не до формулювання загальних, абстрактних концепцій систематизованого знання. Вчений практикував пристрасним словом, листуванням та частими виступами у пресі, хоча його спадщину важко зібрати, щоб окреслити справжню духовну картину реальних здобутків.

Слід зазначити, що Олександр Юліанович був насамперед надзвичайно вмільним співрозмовником. Темою розмов служили йому чи то буденні події, чи то загальні, принципіві проблеми, які намагався наситити своєю ерудицією. Такий його підхід пробуджував зацікавленість, хоча й ставив у складне становище співрозмовників, які не завжди могли з ним змагатися інтелектуально. Проте О. Кульчицький, не відгороджувався від співбесідників згадуваними постатями чи цитованими знаннями, а навпаки, прислухався до їхніх думок. За таких умов дискусія переходила у приємну бесіду, в якій знаходилися співзвучні погляди, переконання.

З 1945 року Олександр Юліанович працював в Українському Вільному Університеті (Німеччина, Мюнхен) на різних посадах: надзвичайний професор; повний професор, а в 1962–63 роках – ректор (до 1980 року керував представництвом цього університету у Франції; в 1968–72 роках був його проректором, а в 1973–79 роках – деканом філософського факультету).

Свої знання та переконання Олександр Юліанович тематично вкладав у рамки

історичних та сучасних здобутків науковців і політиків. Через це його лекції та наукові праці, на перший погляд, були переобтяжені цитатами. Але той слухач або читач, який вдумливо вник у його виступ чи оприлюднену працю, ставав озброєним у подальшій своїй роботі. І це закономірно, адже читаючи діалоги чи то Сократа, чи то Г. Сковороди складається враження, що думка авторів губиться у складних переплетеннях чужих думок. Цей прийом утілюється спеціально, передусім щоб викликати у читача чи співрозмовника власні роздуми, поставити його перед відкритим обов'язком висловити своє переконання: «пізнай себе».

На життєвому шляху Олександр Юліанович відбувся і як громадський діяч. Працював з Німецьким Інститутом Психологічних Досліджень і Психотерапії. З 1947 року Олександр Кульчицький стає дійсним членом Товариства Сприяння Українській Науці в Мюнхені, а з 1963 – головою його Наукової Ради. О. Кульчицький був членом Української Вільної Академії Наук, Міжнародної Середземноморської Академії в Палермо, заступником голови Міжнародної Академії Наук у Парижі, яка об'єднувала у Центральній Європі науковців-утікачів з країн, окупованих СРСР. Водночас він був співробітником французького Державного центру для наукових досліджень у справах української етнопсихології, засновником і керівником Українського Психологічного Інституту. Така активна громадська позиція сприяла його великій популярності за кордоном. Крім того, Олександр Юліанович допомагав визволити Блаженнішого Патріарха Йосипа Сліпого.

А. М. Лой відзначає цікавість інтерпретації О. Кульчицьким фрейдівської моделі психічної структури. «Для Кульчицького «нутро особовості – це «кардія» (серце)» як сфера увнутрішнення, сфера ставлення до «цінностей», а відтак стрижень, що вертикально пронизує (проходить) як через пласт «несвідомого персонального», «інстинктове життя», так і через вищі, духовні нашарування (мислення, воля, почування)» [5, с. 17].

Професор і ректор Українського Вільного Університету доктор І. Мірчук дав дуже детальний огляд наукової і педагогічної діяльності професора Кульчицького. Він поділив наукові напрямки вченого на три групи: «1) настанова на «смугово-шарову» структурну психологію «цілостей»; 2) інтегральне включення в цю структурно-цілісну психологію «доглибинно-психологічного» підходу (проф. Кульчицький має диплом

психоаналітичного вишколу (Психоаналітичного Німецького Інституту в Мюнхені); 3) використання цих напрямків для пізнання етнопсихології українського народу» [6, с. 1].

Олександр Юліанович написав низку праць із психології та етнопсихології: «Психологія на порозі нової доби» та «Український театр у світі психоаналізу» (1946 р.); «Нарис структурної психології» (1947 р.); «Казка у світовідчужанні дитини» та «Психологія переміщених осіб-таборян» (1949 р.), «Психологічна проблематика пластового виховання» (1954 р.); «Марксистсько-советська концепція людини у світі західної психології» (1956 р.); «Дієва схема соматопсихічного поняття українського етнотипу» (1966 р.).

Олександр Кульчицький виступав з доповідями в університетах та інститутах Німеччини, Франції, Бельгії, США і Канади; був доповідачем на академічних вечорах, конференціях. Помер Олександр Юліанович

30 квітня 1980 року в Сарселі, де й захований.

Висновок. У цілому нам було важливо показати багатогранність таланту видатного психолога, соціолога, філософа, педагога, громадського та культурно-освітнього діяча української діаспори Олександра Кульчицького. Окреслити основні моменти його життєвого та творчого шляху самоздійснення. Адже психічні якості особистості не тільки передумова, а й результат її вчинків і дій. Думка вченого формується тоді, коли він її формулює у своїх працях, думка суспільного політичного діяча – в його справах. Його вчинки наслідок його роздумів, планів, задумів, і так само його погляди зумовлюють його діяльність. Свідомість історичного діяча, яким і був О. Кульчицький, розвивається як усвідомлення того, що через нього і за його участю здійснюється історія. Наші наукові студії будуть спрямовані на подальше вивчення архівів О. Кульчицького.

Література:

1. Аристотель О душе / Перевод П. С. Попова, испр. и дополн. М. И. Иткиным с примеч. А. В. Сагадеева / В кн.: Аристотель. Соч. в 4-х томах. Т. 1, М.: Мысль, 1976. – с. 371–448.
2. Кульчицький О. По дорозі у велику тайну (Останній етап творчості Моріса Метерлінка) // Літературно-науковий вісник. Річник: XXII (1923 р.). – Томи LXXIX–LXXXI. – С. 147–158.
3. Кульчицький О. Психологія Адлера (Вдача, виховання, родина у світлі індивідуальної психології Адлера). – Коломия, 1939. – 61 с.
4. Кульчицький О. Риси характерології українського народу // Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Перевидання в Україні. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1995. – Т.2. – С. 708–718.
5. Лой А. М. Онтологічні підвалини філософсько-антропологічної концепції Олександра Кульчицького // Філософсько-антропологічні читання '96. – К.: Інститут філософії НАН України, 1996. – Вип. 2. – С. 15–19.
6. Мей Р. Становлення екзистенційної психології. Гуманістичні підходи в західній психології XX ст. / Роло Мей. – К.: Пульсари, 2001. – С. 124–164.
7. Мірчук І. Світогляд українського народу: Спроба характеристики // Наук. зб. Укр. Віл. ун-ту в Празі. – Прага, 1942. – Т. 3. – С. 225–243.
8. Огородник І.В., Огородник В.В. Історія філософської думки в Україні. Курс лекцій: Навч. посіб. – К.: Вища школа: Т-во «Знання», КОО, 1999. – 543 с.
9. Франкл В. Доктор и душа / Виктор Франкл / [пер. с англ., предисл. А. А. Бореев]. – СПб.: Ювента, 1997. – 285 с.
10. ЦДА України у м. Львові. – Ф. 309. – Оп. 1, Од. зб. 173. – Арк. 17.

Maslyuk A. N., Ph.D., senior research

TO THE QUESTION OF CREATIVE HERITAGE OF ALEXANDER KULCHYTSKY

The article examines the creative heritage of outstanding psychologist Ukrainian diaspora XX century A. Kulchytsky. Attention is focused on the personalist conception of man, which are inseparably tied to the specifics of Ukrainian culture, the cult of conscious personal and collaborative action. Academic thoroughly analyzes the reasons for the formation of the Ukrainian soul, pointing out both positive and negative aspects of "inferiority complex." Then add a personal weakness Ukrainian mental structure is relative and largely depends on the external and internal factors. Therefore, the strengthening of the superstructure is possible in active social and political activities of the community, in seeking statehood in overcoming "inferiority complex." Shown, highlights the life and career of a scientist. Show the diversity of talent famous psychologist, sociologist, philosopher, educator, social, cultural and educational leader Alexander Kulchytsky Ukrainian diaspora.

Keywords: migration, self-centeredness, inferiority complex, personality, psyche, Ukrainian Free University.

*Мацевко Т. М., кандидат психологічних наук, снс,
начальник НДВ НЦ Сухопутних військ Академії
сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного (м. Львів)*

ОБГРУНТУВАННЯ ПОКАЗНИКІВ ГОТОВНОСТІ ОФІЦЕРІВ-ІНСТРУКТОРІВ БОЙОВОЇ ПІДГОТОВКИ ЗА ПРОГРАМОЮ “БОЙОВОЇ СИСТЕМИ ВИЖИВАННЯ ВОІНА”

В статті обґрунтовуються критерії та показники готовності офіцерів-інструкторів до здійснення ефективної підготовки за програмою “Бойової системи виживання воїна”. При розробці критеріїв оцінювання інструкторів розглядається їх спеціально-професійна компетенція через особистісно-професійну, методичну та управлінську види компетентностей, що розкриваються за системою критеріїв.

Ключові слова: офіцери-інструктори, готовність, критерії оцінювання, система виживання.

В статье обосновываются критерии и показатели готовности офицеров-инструкторов к осуществлению эффективной подготовки по программе “Боевой системы выживания воина”. При разработке критериев оценивания инструкторов рассматривается их специально-профессиональная компетенция через личностно-профессиональную, методическую и управленческую виды компетентностей, которые раскрываются системой критериев.

Ключевые слова: офицеры-инструкторы, готовность, критерии оценивания, система выживания.

Аналіз ведення бойових дій в сучасних конфліктах, показує, що вони відзначаються як високо інтенсивні, швидко плинні з різкою змінною тактичної обстановки і мають переважно локальний характер. Такі особливості вимагають, як від військовослужбовців підрозділів спеціального призначення, так і від особового складу інших бойових підрозділів збройних сил, вміння виконувати найрізноманітніші завдання в найкоротші терміни та з максимальною ефективністю у найскладніших бойових умовах.

Найчастіше мова йде про дії нечисленних груп в різних географічних і кліматичних умовах. В даному випадку, успіх виконання поставлених завдань та досягнення переваги на полі бою, залежить від результатів дій кожного бійця окремо, його усебічного забезпечення, загальнофізичної, тактичної та спеціальної підготовки.

Підготовка військовослужбовців до таких дій являє собою єдиний процес їх навчання, виховання та розвитку як фахівців, у ході якого вони мають опанувати знаннями, навичками та вміннями, розвинути професійно-важливі якості, що необхідні для виконання бойових завдань. Застосування елементів підготовки, що зведені у бойову систему виживання воїна та максимально наближені до реальних бойових завдань дозволяє усучаснити підготовку військовослужбовців, зробити її привабливішою, особливо, для військовослужбовців служби за контрактом.

Успіх підготовки за такою системою багато в чому залежить від офіцера-інструктора, який її проводить, бо вона

наповнена елементами екстремальних ситуацій, які супроводжуються підвищеним психологічним навантаженням і емоційним виснаженням тих, хто навчається.

Метою статті є обґрунтування системи показників ефективної діяльності офіцерів-інструкторів інтенсивної індивідуальної та колективної підготовки за програмою “Бойової системи виживання воїна” (далі БСВВ).

Проведений аналіз свідчить, що у збройних силах передових країн світу проблемі формування навичок виживання в екстремальних та бойових умовах при підготовці військовослужбовців та підрозділів приділяється значна увага. У відкритому доступі матеріали, що визначають питання виживання військовослужбовців, є по таким країнам як: США – FM-21-76 US ARMY SURVIVAL MANUAL (керівництво з виживання) [1], FM-3.05- SURVIVAL (виживання) [2], COMBAT SURVIVAL TRAINING (курс бойового виживання), Military SERE (військове виживання, ухилення, опір, порятунок), SERE Student handbook (підручник для студентів з виживання, ухилення, опору, порятунку) [3]; Великобританія – SAS SURVIVAL HANDBOOK (підручник з виживання спеціальної авіадесантної служби Великобританії) [4]; Росія – Програма інтенсивної общевойсковой підготовки (“курсы выживания”) [5], Учебник выживания спецназа ГРУ [6]. На наш погляд, вони певною мірою розкривають питання показників ефективної діяльності офіцерів інструкторів БСВВ, проте в них увага більше надається саме методиці підготовки особового складу до дій в екстремальних умовах фізико-географічного середовища та бою.

Питання психології

Такі умови вимагають від керівника занять:

- високого професіоналізму;
- наявність досвіду виконання завдань БСВВ;
- здатності приймати рішення та брати відповідальність на себе у нестандартних умовах;
- чіткого управління процесом навчання, як окремих військовослужбовців так і навчальної групи в цілому;
- зразковості у виконанні вправ і нормативів та “поведінки виживання” в цілому;
- повного забезпечення заходів безпеки;
- твердого володіння навичками корегування психічного стану.

Тобто, основою успішної підготовки військовослужбовців за програмою БСВВ є висока професійна компетентність офіцера-інструктора.

На нашу думку, **компетентність** – це прояв, якість і рівень засвоєння компетенції певної професійної діяльності. Компетенція визначається вимогами до фахівця, обсягом його професійних функцій, умовами професійної діяльності, уявленнями про цю діяльність, які сформовані у професійному середовищі. У освітній діяльності компетенція визначається через освітньо-кваліфікаційну характеристику фахівця і виступає як описова, ідеальна та прогностична модель його діяльності за професійним призначенням.

У використанні понять “**критерій**”, “**показник**”, “**рівень**” в основу було покладено їх трактування в енциклопедичній і спеціальній літературі, де критерій виражає мірило для визначення, оцінки предмета чи явища, ознаку, взяту за основу класифікації, за якою відбувається оцінка порівняння педагогічних явищ і процесів. Якісна сформованість, ступінь прояву критерію виражається в конкретних показниках і ранжується за відповідними рівнями. Критерій за своїм обсягом – поняття ширше, ніж показник, а останній, в свою чергу, теж характеризується рядом ознак. Показник служить типовим і конкретним виявом суті якостей процесу чи явища, що підлягає вивченню.

При розробці критеріїв оцінювання інструкторів (викладачів) інтегрованої системи бойової підготовки за типом БСВВ вважаємо за доцільним розкривати спеціально-професійну компетенцію за такими видами компетентностей:

1. Особистісно-професійну компетентність;
2. Методичну компетентність;

3. Управлінську компетентність, що розкриваються за системою критеріїв.

Основою для оцінювання підготовленості офіцера-інструктора є його особиста відповідність завданням БСВВ, здатність досягати високих результатів, сформованість комплексу нормативної поведінки за вимогами БСВВ і формування індивідуального стилю виконання цього виду професійної діяльності.

Особистісно-професійна компетентність – відповідність особистої підготовленості фахівця вимогам, що висуваються до діяльності з напрямку підготовки за курсом БСВВ. Критеріями за цією компетентністю пропонується вважати:

- знання з предметів БСВВ, які забезпечують успішне виконання завдань бойового виживання;
- навички та вміння застосування БСВВ у практичній діяльності;
- навички та вміння використовувати штатну техніку та озброєння, навчально-матеріальну базу для виконання завдань курсу БСВВ;
- зразковість – здатність забезпечити приклад під час виконання прийомів та вправ БСВВ у ході занять;
- психологічна та фізична готовність до дій, стійкість мислення в екстремальних ситуаціях;
- розвиненість особистісних професійно-необхідних якостей (винахідливість, гнучкість та швидкість розуму дисциплінованість, внутрішня зібраність, здатність корегувати внутрішній емоційний стан, мужність);
- бажання само розвитку та вдосконалення БСВВ.

Особливою вимогою до офіцера-інструктора, яка безпосередньо впливає на якість його подальшої професійної діяльності та є одним з визначальних оцінних критеріїв його професійної підготовленості виступає методична компетентність. Вона відображає його здатності доносити свої знання, навички, вміння, особистий досвід до тих, хто навчається, забезпечувати повне опанування ними навчальним матеріалом, формування у них позитивного ставлення до цього виду професійної діяльності.

Методична компетентність – відповідність підготовленості офіцера-інструктора вимогам педагогічно-наставницької діяльності з напрямку підготовки за курсом “Бойової системи виживання воїна”

Критеріями за цією компетентністю пропонується вважати:

1. Здатність досягати у навчанні

наочності, послідовності та доступності.

Наочність навчання сприяє появі у свідомості військовослужбовців конкретної уяви про дії, які вони мають виконувати при виконанні завдання. Цей критерій включає здатність офіцера –інструктора використовувати в процесі навчання різних технічних засобів. У цьому випадку в поняття “технічні засоби навчання” включені засоби натуральної, або природної, наочності, засоби образотворчої та словесно-образної наочності.

До засобів натуральної наочності належать бойові і навчальні зразки зброї, техніки, предмети екіпірування, спорядження та ін.

Засоби образотворчої наочності включають графічні засоби (плакати, малюнки, схеми, креслення, таблиці), демонстраційні (фільми, слайди) і засоби імітації (тренажери, навчально-імітаційні засоби, мішені тощо).

Словесно-образна наочність означає яскраві словесні описи бойових подвигів, подій і явищ, які розповідаються офіцером-інструктором в ході занять.

Послідовність у навчанні означає здатність офіцера-інструктора побудувати його за певною логічною схемою, що передбачає вивчення нового на основі засвоєного раніше. Послідовність в навчанні має бути взята за основу при розробці плану і програми підготовки, а також при складанні розкладу занять на тиждень. Теоретичні заняття, як правило, мають передувати практичним заняттям. Дії військовослужбовців відпрацьовуються за елементами, а потім у цілому. При цьому дотримується правило навчання “від простого – до складного, від окремих елементів – до цілого”.

Доступність навчання означає реальну можливість для військовослужбовця засвоїти весь навчальний матеріал у відведений час. Це означає, що оволодіння передбаченим програмою бойової підготовки навчальним матеріалом є посиленням для кожного фахівця. Навчальний матеріал по своєму обсягу складності, має строго відповідати рівню освіти, розумовому і фізичному розвитку військовослужбовців, а також часу, який відводиться на його вивчення. Недотримання цього принципу може привести до формальності в навчанні, зниженню успішності і шкідливо відобразитися на психічному стані військовослужбовця.

2. Володіння всіма формами і методами навчання БСВВ і вміле застосування їх на практиці. Офіцери, які навчають військовослужбовців за курсом БСВВ мають

досконало володіти всіма формами і методами навчання і уміло застосовувати їх на практиці.

Метод навчання – це сукупність прийомів впливу на військовослужбовців, за допомогою яких офіцер-інструктор передає їм знання, навички і уміння, формує в них необхідні розумові і фізичні якості.

Основними методами навчання військовослужбовців за курсом БСВВ є: усне викладення навчального матеріалу, показ (демонстрація), вправа (тренування), самостійна робота і практичні заняття.

При виборі того або іншого методу проведення даного заняття офіцер має виходити із характеру навчального завдання, змісту навчального матеріалу, рівня їхньої підготовки, наявності і стану навчально-матеріальної бази.

Методи навчання перебувають у нерозривному зв'язку з формами навчання, основними з яких є класні, польові, тактико-стройові, тактико-спеціальні заняття і тактико-спеціальні навчання.

3. Здатність досягати свідомої участі та активності тих, кого навчає. Досягнення свідомості й активності військовослужбовців потребує відповідної організації навчання, щоб вони самі переконувалися в необхідності вивчення предмету й оволодіння тим або іншим способом, прийомом. У процесі навчання слід домагатися ясного розуміння мети вивчення матеріалу, практичної значимості його свідомого засвоєння. Фахівці мають чітко розуміти, чому необхідно діяти так, а не інакше.

Активність тих, хто навчається, проявляється в ініціативному, творчому підході до вирішення навчальних завдань. Неодмінною умовою її досягнення є тверде знання предмету офіцером-інструктором, його висока ерудиція, а також максимально повне забезпечення занять навчальним і наочним приладдям.

4. Навички мотивування тих, хто навчається та корегування їх емоційними станами.

При проведенні підготовки за курсом БСВВ офіцер-інструктор має постійно підтримувати зворотній зв'язок з військовослужбовцями, вивчати їх, визначати складності у засвоєнні ними навчального матеріалу та формуванні професійно-важливих якостей. Володіння навичками до правильного вивчення військовослужбовця, здатністю мотивувати їх на удосконалення професійної майстерності є одним з необхідних критеріїв визначення професійної підготовленості офіцера-інструктора. Найбільш прийнятними методами вивчення військовослужбовців є: спостереження,

бесіда, аналіз результатів діяльності і узагальнення.

Безпосередньо з методичною компетентністю пов'язана й управлінська, яка характеризує здатності офіцера-інструктора дотримуватися вимог стійкого управлінського процесу в опануванні військовослужбовцями навчальної програми БСВВ.

Управлінська компетентність – відповідність підготовленості офіцера-інструктора вимогам діяльності щодо управління процесом навчання та формування військовослужбовців за курсом БСВВ.

Критеріями за цією компетентністю пропонується вважати:

- знання основних організаційних, планових і бойових документів з БСВВ;
- навички та вміння управління навчальною діяльністю тих, хто навчається щодо засвоєння БСВВ (визначення вихідного стану навчального процесу; визначення цілей та умов здійснення навчального процесу; прийняття рішення; постановка індивідуальних завдань; контроль);
- розвиненість організаційних та

лідерських якостей (здатність переконувати; здатність вести за собою; здатність гуртувати групу та направляти її на досягнення мети).

Виходячи із запропонованих компетентностей та критеріїв оцінювання офіцерів-інструкторів (викладачів) інтегрованої системи бойової підготовки за типом БСВВ, можна визначити, що для визначення дійсного рівня їх підготовленості необхідно буде застосовувати оцінну діагностичну систему, що має складатися з оцінок:

- за предметами курсу БСВВ;
- виконання вправ та нормативів за предметами курсу БСВВ;
- проведення пробних занять за предметами курсу БСВВ, а також враховувати результати професійної діяльності, та психодіагностичні дослідження розвинутої професійно-важливих якостей.

На наш погляд такі підходи дозволять ефективно готувати офіцерів-інструкторів, які будуть здатні на високому професійному рівні впроваджувати інтегровану систему бойової підготовки за типом БСВВ у навчально-бойовий процес підготовки частин та підрозділів Збройних Сил України.

Література

1. U.S. Army Survival Manual FM 21-76 - equipped to survive (tm) — [Електронний ресурс] Режим доступу до вид. : <http://www.equipped.com/fm21-76.htm>. — Назва з екрану.
2. FM 3-05-70: Survival (US Army Handbook) — [Електронний ресурс] Режим доступу до вид. : <http://www.demo.tizra.com/jto3u.htm>. — Назва з екрану.
3. Student handbook - ESEE Knives — [Електронний ресурс] Режим доступу до вид. : <http://www.eseeknives.com/SERE.Manual.pdf> — Назва з екрану.
4. Wiseman J. SAS Survival Handbook: How to Survive in the Wild, in Any Climate, on Land Or at Sea / Wiseman J. — HarperCollins, 2004. — 576 с. — [Електронний ресурс] Режим доступу до вид. : <http://www.fairchild.af.mil> — Назва з екрану.
5. Программа интенсивной общевоинской подготовки с курсом “выживания” (для военнослужащих принятых на военную службу по контракту) — [Електронний ресурс] Режим доступу до вид. : <http://ruc.podelise.ru/docs/index-508046.html> — Назва з екрану.
6. Баленко С. Учебник выживания Спецназа ГРУ. Опыт элитных спецподразделений / Сергей Баленко. — М.: Эксмо, 2010. — 768 с. — [Електронний ресурс] Режим доступу до вид. : <http://www.survivalbook.ru/biblioteka-vyzhivalshhika/uchebnik-vyzhivaniya-specnaza-gru-opyt-elitnyh-specpodrazdelenij> — Назва з екрану.

Matsevko T.M., Chief of the Scientific Research Department

BACKGROUND OF READINESS OFFICER-INSTRUCTOR OF MARTIAL TRAINING PROGRAM "THE COMBAT SYSTEM SURVIVAL WARRIOR"

In the article are criteria and indexes of readiness of officers-instructors are grounded to realization of effective preparation on the program “The Battle system of survival of warrior”. At development of criteria of evaluation of instructors their specially-professional competence are examined through personality-professional one, methodical and administrative types of competences, which open up the system of criteria. Going out from offered competences and criteria of evaluation of officers-instructors of the computer-integrated system of the combat training on a type BSVW, it is possible to define that for determination of actual level of their preparedness it is necessary it will be to apply the evaluation diagnostic system which must consist of estimations: after the articles of course of BSVW; implementation of exercises and norms is after the articles of course of BSVW; lead through of trial employments after the articles of course of BSVW, and also to take into account the results of professional activity, and diagnostic researches of development of professionally important qualities.

Keywords: officers-instructors, readiness, evaluation criteria, system of survival.

*Озерянський А. А., старший науковий співробітник НДВ організації медичного забезпечення НДІ ПВМ ЗС України (м. Ірпінь)
Мартинюк Г. М., науковий співробітник НДВ психофізіології військової праці НДІ ПВМ ЗС України (м. Ірпінь)*

ОСОБЛИВОСТІ ОСОБИСТІСНИХ ХАРАКТЕРИСТИК УЧАСНИКІВ МІЖНАРОДНИХ ОПЕРАЦІЙ З ПІДТРИМАННЯ МИРУ І БЕЗПЕКИ

В статті досліджено особливості психологічного статусу миротворців, які збиралися в миротворчу місію вперше та перебували в ній вже декілька разів. Виявлені конкретні дані про особистісні характеристики миротворців та визначені засоби їх кількісної оцінки, які можна застосувати при проведенні професійного відбору. Виділені особливості особистісного профілю придатних та тих, що бажують приймати участь в миротворчих місіях, але за своїми психологічними якостями можуть стати групою ризику. Підтверджено, що захворюваність останніх нейроциркуляторною дистонією суттєво перевищує захворюваність придатних осіб.

Ключові слова: професійний відбір, професійна придатність, особливості особистісного профілю, миротворчий контингент.

В статье исследованы особенности психологического статуса миротворцев, которые собирались в миротворческую миссию впервые и тех, которые находились в ней уже несколько раз. Выявлены конкретные данные о личностных характеристиках миротворцев и определены средства их количественной оценки, которые возможно применить при проведении профессионального отбора. Выделены особенности личностного профиля пригодных и желающих участвовать в миротворческих миссиях, но по своим психологическим качествам могут стать группой риска. Подтверждено, что заболеваемость последних нейроциркуляторной дистонией существенно превышает заболеваемость пригодных лиц.

Ключевые слова: профессиональный отбор, профессиональная пригодность, особенности личностного профиля, миротворческий контингент.

Постановка проблеми. Збройні Сили України, виходячи з національних інтересів держави, мають бути спроможними зробити свій внесок у формування міжнародного миру та стабільності за допомогою військового співробітництва, яке реалізується, зокрема, за участю у міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки і гуманітарних операціях.

Перебування миротворців в кліматичних умовах, що суттєво відрізняються від вітчизняних, високе нервово-емоційне напруження призводять до змін в їх боекдатності і стані здоров'я. Це вимагає переосмислення принципів збереження здоров'я та підвищення рівня соціальної і професійної дієздатності військовослужбовців, що беруть участь у міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки [2, 3]. Вивчення особливостей діяльності військовослужбовців свідчать про те, що в умовах служби в інших країнах пред'являються підвищені вимоги до психофізіологічних і психологічних механізмів формування високої працездатності людини. Сучасна потужна зброя та складна техніка, необхідність постійної бойової готовності потребують спеціальних навичок, високих моральних, вольових, інтелектуальних та емоційних особливостей особистості військовослужбовців національного контингенту ЗС України [3].

Як відомо, комфортність існування людини в суспільстві лише на 40% залежить від економічних умов, а на 60% - від психологічних факторів, що становлять його духовне життя [7]. Зважаючи на значний внесок психологічних особливостей в успішність професійної діяльності, яка формує якість життя військовослужбовців національних контингентів, потрібні нові підходи до їх урахування при формуванні цих контингентів. Одним з таких підходів є здійснення професійного відбору миротворців за їх психологічними якостями.

Мета дослідження – виявлення інформативних характеристик особистісного профілю військовослужбовців національного контингенту ЗС України для цілеспрямованого урахування його особливостей при проведенні професійного відбору.

Об'єм та методи досліджень. Психофізіологічні дослідження проводились на групі миротворців (157 чоловік віком 21-46 років) переважно льотного складу, які проходили військово-лікарську комісію на базі Ірпінського військового госпіталю. Багаторічний досвід вивчення особистісних властивостей у різних професійних групах показав, що результати застосування стандартизованого багатофакторного методу дослідження особистості СБДО (рос. СМІЛ – адаптований тест ММРІ) можуть надати значну допомогу при виявленні стійких

Питання психології

професійно важливих якостей особистості. Для вивчення особливостей особистісного профілю військовослужбовців національного контингенту ЗС України був використаний стандартизований багатофакторний метод дослідження особистості [8]. В ході дослідження були проаналізовані базові шкали (13 шкал) опитувальника СБДО для чоловіків (повний варіант). Статистичний аналіз результатів проводився з допомогою методів варіаційної статистики, аналізу

альтернативних показників [5], кореляційного та кластерного аналізу з використанням пакета програм STATISTICA 6.0 [1].

Результати та їх обговорення. Аналіз узагальнених результатів опитування всієї групи особистісних характеристик показав значну варіабельність профілів особистості досліджених осіб, що свідчить про неоднорідність психологічних якостей (за показниками асиметрії та ексцесу) досліджуваних (табл. 1).

Таблиця 1

Групові статистичні характеристики профілів особистості льотного складу миротворців

Назва шкал	Середнє± стандартна помилка середньої	Коефіцієнт асиметрії ± Стандартне відхилення	Коефіцієнт ексцесу ± стандартне відхилення
«L» - «неправди»	55,75±0,88	0,33±0,19	-0,52±0,38
«F» - «вірогідності»	52,39±0,75	3,43±0,19***	18,76±0,38***
«K» - «корекції»	63,70±0,60	1,14±0,19***	2,99±0,38***
«1» - «невротичного надконтролю»	52,89±0,69	2,24±0,19***	13,83±0,38***
«2» - «песимістичності»	52,54±0,77	0,91±0,19***	3,28±0,38***
«3» - «емоційної лабільності»	52,46±0,66	1,68±0,19***	8,90±0,38***
«4» - «імпульсивності»	55,46±0,75	0,33±0,19	1,07±0,38**
«5» - «жіночності-мужності»	50,40±0,71	0,35±0,19	0,01±0,38
«6» - «ригідності»	48,57±0,69	1,26±0,19***	3,88±0,38***
«7» - «тривожності»	54,23±0,61	0,34±0,19	1,66±0,38***
«8» - «індивідуалістичності»	56,05±0,81	1,42±0,19***	5,24±0,38***
«9» - «оптимізму й активності»	57,65±0,79	0,03±0,19	1,47±0,38***
«0» - «соціальної інтроверсії»	45,78±0,48	0,94±0,19***	0,77±0,38*

Примітка: достовірність відхилення від нормального розподілу з ймовірністю * - $p < 0,05$; ** - $p < 0,01$; *** - $p < 0,001$.

Попередньо, була виділена група осіб (6 чол.) з високими показниками за шкалами „L, F, K” ($T > 80$). Ці опитування виключені з аналізу, оскільки отримані в цих випадках особистісні профілі є недостовірними.

Для дослідження характеристик особистісних профілів військовослужбовців національного контингенту ЗС України і зменшення ймовірності відхилення отриманих оцінок від нормального розподілу були виділені 3 групи осіб: I група, що вперше збиралися до миротворчої місії (109 осіб), II група, що вже були в місії один раз (28 осіб) та III група, що були в миротворчій місії більш ніж один раз (14 осіб). Порівняння показників усереднених особистісних профілів цих груп було проведено з допомогою кореляційного аналізу структури їх взаємозв'язків.

Встановлено, що між профілями I та II груп є достовірний кореляційний зв'язок ($r = 0,58$; $p < 0,001$). Достовірний зв'язок ($r = 0,45$; $p < 0,01$) спостерігається також між характеристиками II та III груп. Це свідчить про те, що миротворці, які вперше збираються до миротворчої місії за своїми психологічними особливостями на 33% (коефіцієнт детермінації 0,33) мають тотожні

характеристики особистості з миротворцями, що брали участь у місії один раз. Спорідненість психологічних характеристик миротворців, що один та декілька разів були у місії теж детермінується на 20%. Цікавим є той факт, психологічні особливості миротворців I та III груп не є корельованими. Цей феномен можна пояснити тим, що, ймовірно, в миротворчому контингенті відбувається “стихийний” відбір, спрямований на поступове відсіювання осіб, що непридатні до служби в миротворчих місіях. Найбільш неоднорідною за цим критерієм є I група миротворців, де “стихийний” відбір ще не відбувся.

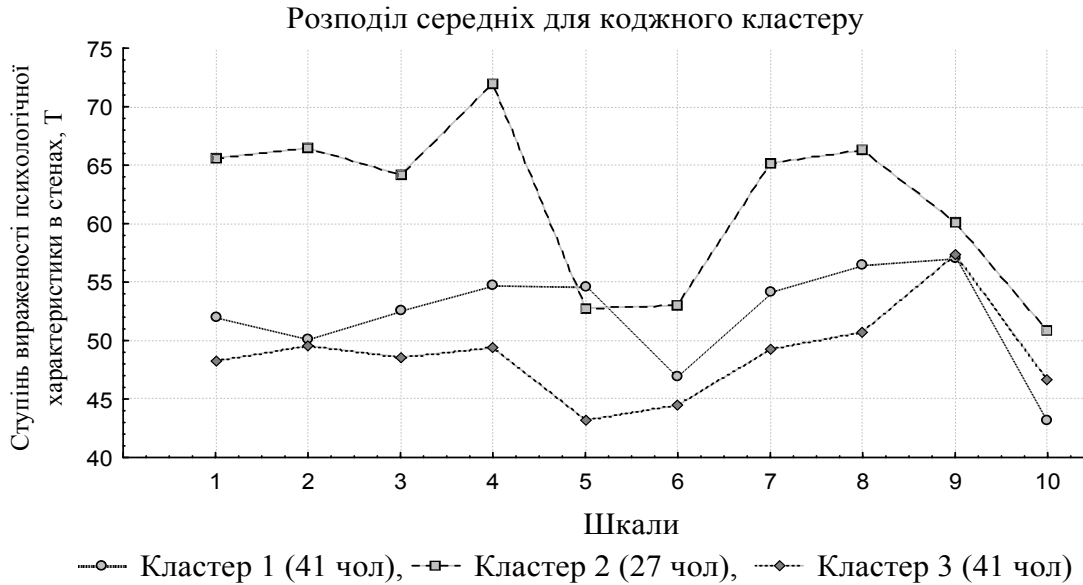
Для виділення однорідних за своїми психологічними якостями підгруп миротворців I групи був застосований кластерний аналіз (критерій кластеризації – кореляційний зв'язок). Поділ цієї групи осіб було здійснено на тому підґрунті, що доцільно було би виділити таких осіб, які б відповідали трьом умовним класам такої важливої характеристики миротворця як тривожність: “низька”, “середня” та “висока”. Усереднені профілі особистостей всіх трьох виділених підгруп представлені на рис. 1.

Як ми припускали, профілі особистості

Питання психології

виділених підгруп відрізнялися, зокрема, за ступенем тривожності. Причому відносно підвищена тривожність однієї з підгруп супроводжувалась високими показниками за шкалою імпульсивності. Інші дві підгрупи були схожі за своїми профілями ($r=0,58$; $p<0,05$). Додатково можна констатувати, що ці підгрупи значимо корелювали не тільки за формою психологічного профілю, але й за структурою

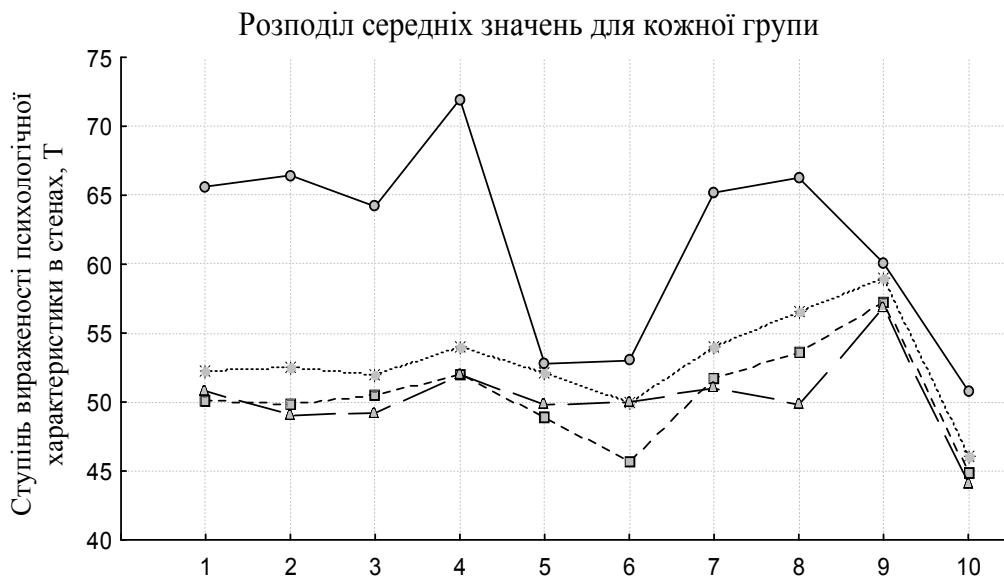
взаємозв'язків між досліджуваними психологічними характеристиками (структур "кореляційних каркасів" [4]). В останньому випадку схожість структур 1 і 2 кластеру була ще більш вираженою ($r=0,46$; $p<0,01$). Отримані результати дали змогу констатувати суттєву однорідність цих підгруп (кластеру 2, та кластеру 3), що дозволило в подальшому їх об'єднати.

Рисунок 1. Усереднені особистісні профілі трьох підгруп миротворців I групи.

Таким чином, проводився аналіз таких груп: I_a (група з «нормальним» рівнем тривожності), I_b (група з відносно високою тривожністю та високою імпульсивністю), II (група миротворців, що одноразово перебували в місії), III (група, що перебувала у місії більш ніж один раз). Для вказаних груп були підраховані коефіцієнти кореляції, що характеризують структуру зв'язків між базовими шкалами, що відображають спорідненість "кореляційних каркасів"

визначених груп. Встановлено, що "кореляційні каркаси" груп I_a, II та III тотожні з високим ступенем значимості (між I_a і II групою $r=0,52$; $p<0,001$; між I_a і III $r=0,37$; $p<0,01$). Це свідчить про наявність в підгрупі I_a (осіб, які ще не були в миротворчій місії) осіб, які мають відповідні психологічні якості, що притаманні професійно придатним для миротворчої діяльності. Про спорідненість і різницю психологічних якостей осіб досліджуваних груп свідчать усереднені профілі особистості, наведені на рис.2.

Рисунок 2. Усереднені особистісні профілі миротворців різних груп за тестом СБДО.

Окремо потрібно підкреслити, що особистісний профіль військовослужбовців групи I_a за базовими шкалами методики СБДО не виходить за межі норми (це твердження також відноситься і до тих осіб, що вже приймали участь в миротворчих місіях – групи II та III). Визначено тільки певне підвищення показників за шкалами “оптимізму” (“9”) і “індивідуалістичності” (“8”), але і вони не перевищують 60T, та свідчать про активну життєву позицію, впевненість в собі, позитивну самооцінку, високу мотивацію досягнення.

В цілому, оцінюючи поведінку представників груп I_a, II і III, слід відзначити, що в ситуації стресу у осіб цих груп проявляється надмірна і не завжди цілеспрямована активність, яка для військовослужбовців, можливо, є позитивною, оскільки характеризує потребу в наслідуванні лідеру. У них досить швидко відбувається пересичення одноманітністю, з’являється бажання до зміни місця, пошуку новизни. Тому такі особи придатні до служби в миротворчих підрозділах, яка характеризується постійною зміною умов діяльності. Але при наявності дизадаптації в них посилюються гіперстенічні характеристики. Проте, частіше, ці “негативні” особливості характерні для молодого віку. В більш старшому віці ці риси характеру згладжуються або зникають зовсім.

Для особистісного профілю військовослужбовців, які вперше збираються до служби в миротворчій місії (група I_b), характерним є пік за шкалою “імпульсивність”, що в будь-якому випадку є ознакою поганої соціальної адаптації, вираженої напруженості та незадоволеності. Співіснування з такими особами утруднене, обтяжене можливими конфліктами та афективними спалахами. Їх поведінка імпульсивна, мінлива, важко передбачувана. Високі показники за цією шкалою у поєднанні з відносно високими показниками невротичної тріади (“1”, “2” та “3” шкали) та високими показниками шкали “тривожності” свідчать, що для даних осіб, не дивлячись на достатньо високий мотиваційний рівень до досягнення мети, самовираження обтяжене з-за підвищеного самоконтролю, невпевненості та високої тривожності, що може стати на заваді для досягнення поставленої мети. Профіль даного типу вказує також на значну протидію внутрішніх перешкод будь-яким

антисоціальним та агресивним тенденціям.

Важливим є той факт, що в I_b групі виявлені 15% осіб з нейроциркуляторною дистонією, в той час як в I_a – осіб з такими хворобами спостерігалось тільки 2,4%. Різниця цих показників достовірна (p<0,05). Наявність достатньо великої кількості людей з специфічним відхиленням здоров’я додатково свідчить про те, що можлива дизадаптація осіб I_b групи призводить не тільки до функціональних і поведінкових відхилень, але й до певних органічних змін. Все це свідчить, що група I_b є групою ризику і осіб цієї групи потрібно з певною обережністю направляти до миротворчої місії.

Виявлені особливості психологічного портрету миротворців дозволяють розробити засоби для їх застосування в професійному відборі. З допомогою покрокового дискримінантного аналізу (за методом виключення) були обчислені розв’язувальні правила, що дозволяють діагностувати приналежність до груп придатних та групи ризику.

Належність досліджуваної особи до групи ризику і групи придатних обчислюється за максимальним значенням за наступними формулами:

$$U_1 = 1,524 \times T_1 + 1,284 \times T_2 + 1,436 \times T_4 - 130,89;$$

$$U_2 = 1,3125 \times T_1 + 1,0731 \times T_2 + 1,1459 \times T_4 - 89,75,$$

де T₁ – показник шкали “невротичного надконтролю”;

T₂ – показник шкали “песимістичності”;

T₄ – показник шкали “імпульсивності”.

При U₁ < U₂ – наявна приналежність до групи ризику, а при U₁ > U₂ констатується приналежність до групи придатних.

В літературі є інформація про важливість вивчення психологічного статусу миротворців [6, 7]. В цій роботі підкреслено не тільки важливість таких досліджень, але й отримані конкретні дані про особистісні характеристики миротворців та визначені засоби їх кількісної оцінки, які можна застосувати при проведенні професійного відбору.

Таким чином, в результаті проведеної роботи були досліджені особливості психологічного статусу миротворців, які ще не перебували в місії, перебували один та декілька разів. Визначено, що в результаті

Питання психології

перебування в миротворчій місії відбувається стихійний відбір осіб, які за своїми психологічними якостями в більшому ступені підходять до миротворчої роботи. Виділені особливості особистісного профілю придатних та тих, що бажають приймати участь в миротворчих місіях, але за своїми психологічними якостями є менш здатними для цієї роботи. Підтверджено, що захворюваність останніх нейроциркуляторною дистонією суттєво перевищує захворюваність придатних осіб. Ці особи потребують подальшого психологічного та психофізіологічного аналізу, оскільки не можна обмежуватись у професійному відборі виключно методикою

СБДО. Створені розв'язувальні правила, що відокремлюють осіб групи ризику та придатних, дозволяють проводити поглиблене дослідження особистості за допоміжними шкалами значно меншої кількості миротворців

Висновки

1. Встановлений особистісний профіль осіб (переважно льотчиків, вертольотчиків), придатних до професійної діяльності в умовах проведення міжнародних операцій з підтримання миру і безпеки.

2. Розроблено розв'язувальні правила, які дозволяють оцінити ступінь придатності до миротворчої діяльності.

Література

1. Боровиков В.П., Боровиков И.П. STATISTICA: Статистический анализ и обработка данных в среде Windows. – М: Информационно-издательский дом – “Филинь”, 1998.– 608 с.
2. Горецкий О.С., Максимович В.А., Тищенко Т.Б. Оценка устойчивости организма человека на сочетанные тепловую, физическую и эмоциональную нагрузки // Физиология человека. – 1992. – № 4. – С. 167 – 170.
3. Дмитренко Р.П., Єзерський М.Р., Лимаренко В.В. Оцінювання рівня готовності миротворчих контингентів Збройних сил України // Наука і оборона. – 2004. – №3. – С. 7 – 9.
4. Єна А.І., Кальниш В.В. Особливості трансформації структури взаємозв'язків комплексу психофізіологічних якостей зі ступенем придатності до професійної діяльності вертольотчиків // Журн. АМН України. – 2004. – Т. 10. – № 4. – С. 799 – 807.
5. Лакин Г.Ф. Биометрия. Учебное пособие для университетов и педагогических институтов.– М., “Высшая школа”, 1973. – 343 с.
6. Маслова М.Г., Шекера О.Г. Порівняльна оцінка психофізіологічного стану та показників функціонального стану військовослужбовців до та після виконання завдань миротворчої діяльності // Вісник соціальної гігієни та організації охорони здоров'я України. – 2005. – № 3. – С. 28 – 33.
7. Пономаренко В.А. Психология личности и воздействие боевого стресса // Воен.-мед.журн. – 2004. – №10. – С. 60 – 63.
8. Собчик Л.Н. Стандартизированный многофакторный метод исследования личности СМЛЛ. С. – Пб. Изд. Речь, 2002.

*Ozerianskyi A.A., senior researcher,
Martyniuk H.M., researcher*

PECULIARITIES OF PERSONAL CHARACTERISTICS OF PARTICIPANTS IN INTERNATIONAL PEACEKEEPING AND SECURITY OPERATIONS

This article investigates the features of psychological status of peacekeepers who are going to participate in a peacekeeping mission for the first time and those who have already stayed there for several times. Specific data on personal characteristics of peacekeepers were identified and the means of quantitative evaluation that can be applied during the professional selection were defined. The peculiarities of personal profile of fitted servicemen and those who wish to participate in peacekeeping missions have been highlighted, but they can be in a risk group by their psychological qualities. It is confirmed that the incidence of servicemen by neurocirculatory dystonia is significantly higher than the incidence of fitted persons.

Key words: staff selection, professional competence, peculiarities of personal profile, national contingent.

ПРО РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ МОТИВАЦІЙНОГО КОМПЛЕКСУ З ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИМИ ВЛАСТИВОСТЯМИ ОФІЦЕРА-ПРИКОРДОННИКА

У статті подано результати емпіричного дослідження у частині з'ясування взаємозв'язку мотиваційного комплексу з індивідуально-психологічними властивостями офіцера-прикордонника. Доведено, що успішність подолання ситуацій бар'єру залежить від позитивної самооцінки самого офіцера, від ступеня оцінки ним своєї компетентності. Офіцери, які мають менший ступінь прояву бар'єростійкої поведінки, неадекватно сприймають важкі ситуації і, як наслідок, відчують сильні негативні почуття, що надалі веде до зростання напруження, супроводжується емоційним порушенням, що перешикоджають раціональним процесам мислення і вибору стратегій виходу з важких ситуацій.

Ключові слова: мотиваційний комплекс, індивідуально-психологічні властивості, офіцер-прикордонник.

В статті представлені результати емпіричного дослідження в частині установлення взаємозв'язку мотиваційного комплексу з індивідуально-психологічними властивостями офіцера-пограничника. Доказано, що успішність подолання ситуацій бар'єра залежить від позитивної самооцінки самого офіцера, від ступеня оцінки ним своєї компетентності. Офіцери, які мають меншу ступінь проявлення бар'єроустойчивого поведінки, неадекватно сприймають важкі ситуації і, як наслідок, відчують сильні негативні почуття, що в подальшому веде до зростання напруженості, супроводжується емоційними порушеннями, які перешкоджають раціональним процесам мислення і вибору стратегій виходу з важких ситуацій.

Ключевые слова: мотивационный комплекс, индивидуально-психологические свойства, офицер-пограничник.

Вступ. Однією з індивідуально-психологічних властивостей, що впливає на мотивацію і поведінку офіцера при подоланні проблемних ситуацій - це позитивна самооцінка або усвідомленість своїх власних якостей, здібностей і можливостей [1-2 та ін.]. Важливим компонентом самооцінки є самоповага, тобто ступінь, з якої офіцер розглядає себе компетентним, здатним до вирішення поставлених завдань [3 та ін.]. Самоповага часто вимірюється ступенем, з яким офіцер як особистість схвалює різні оцінки твердження щодо себе. Офіцери з високою самоповагою - ті, які підкреслюють та акцентують свої здібності, сильні сторони і позитивні якості. З низькою самоповагою звертають, насамперед, увагу і надають значення своїм недолікам, слабким сторонам і поганим якостям.

Мета статті - ознайомлення з результатами емпіричного дослідження у частині з'ясування взаємозв'язку мотиваційного комплексу з індивідуально-психологічними властивостями офіцера-прикордонника.

Результати дослідження. Наше припущення полягає у тому, що успішність подолання ситуацій бар'єру буде багато у чому залежати від позитивної самооцінки самого офіцера, від ступеня оцінки ним своєї компетентності. Опираючись на це припущення нами було здійснено

кореляційний аналіз між показниками самооцінки та усіх емоційно нестабільних індивідуально-психологічних властивостей офіцера за допомогою коефіцієнта Пірсона. Результати кореляційного аналізу відображають відсутність значущих кореляційних зв'язків самоповаги із гнучкістю поведінки та з врівноваженістю у групах офіцерів зі службовим стажем 2-5 років. Позитивний зв'язок гнучкості поведінки і самоповаги у групах офіцерів зі службовим стажем 10-15 років ($r=0,24$, $p<0,05$) і 20-25 років ($r=0,24$, $p<0,05$) відображає позитивний вплив рівня самоповаги на здатність швидко та адекватно реагувати на ситуацію, що змінюється. Результати кореляційного аналізу, здійсненого усередині вибірки офіцерів зі службовим стажем роботи 5-10 років, відображають відсутність значущих кореляційних зв'язків між показниками самоповаги і проявів бар'єростійкості.

Позитивний зв'язок самоповаги та врівноваженості значущий у групі офіцерів зі службовим стажем до 2 ($r=0,44$), 10-15 ($r=0,43$), 15-20 ($r=0,41$), 20-25 ($r=0,40$) років. Негативний зв'язок між показниками самоповаги та емоційної лабільності ($r=-0,37$, $r=-0,36$) і невротичності ($r=-0,42$, $r=-0,35$), депресивності ($r=-0,37$, $r=-0,33$) і дратівливості ($r=-0,32$, $r=-0,34$) у групі офіцерів з 20-25 і понад 25-річним

службовим стажем підтверджує позитивний вплив самоповаги офіцера-прикордонника на його бар'єростійкість і відображає позитивний вплив самоповаги на стабільність емоційного стану офіцерів зі службовим стажем 20-25 років і вище.

Отриманий результат свідчить про включеність цих офіцерів в процес подолання ними бар'єрів. Наявність значущих зв'язків між показниками самоповаги та усіх проявів бар'єростійкої поведінки також свідчить про великий вплив здатності цінувати свої достоїнства, поважати себе, на бар'єростійкість офіцерів зі службовим стажем 20-25 років, а також їхніх колег зі службовим стажем понад 25 років, що відображається у таких коефіцієнтах кореляції у групі офіцерів з 20-25-річним службовим досвідом: $r=0,24$ ($p<0,05$) - прямий зв'язок із гнучкістю поведінки; $r=0,40$ ($p<0,01$) - прямий зв'язок з врівноваженістю самоповаги офіцерів; $r=-0,42$ ($p<0,01$) - негативна залежність між показниками невротичності і самоповаги, $r=-0,37$ ($p<0,01$) - негативна залежність між показниками депресивності і самоповаги; $r=-0,32$ ($p<0,01$) - зворотно пропорційна залежність між показниками дратівливості і самоповаги офіцерів з 20-25-річним службовим стажем.

У групі офіцерів зі службовим стажем понад 25 років: $r=-0,36$ при $p<0,01$ - негативна залежність емоційної лабільності і самоповаги; $r=-0,35$ при $p<0,01$ - зворотно пропорційна залежність самоповаги і невротичності, $r=-0,33$ при $p<0,01$ - зворотно пропорційна залежність самоповаги і депресивності; $r=-0,34$ при $p<0,01$ - негативна залежність дратівливості і самоповаги. Позитивний вплив ступеня позитивної самооцінки на бар'єростійкість офіцерів з більшим службовим стажем (20-25 і вище) вказує на те, що з підвищенням самоповаги зменшується прояв невротичності, депресивності, дратівливості та емоційної нестійкості. Ці дані свідчать про провідну роль позитивної самооцінки у регуляції та успішності професійної діяльності у офіцерів з більшим службовим стажем.

Результати дослідження рівня позитивної самооцінки офіцерів-прикордонників показали високий рівень здатності цінувати свої достоїнства, позитивні властивості характеру, поважати себе за них у групах офіцерів зі службовим стажем: до 2 років порівняно з їх колегами зі

службовим стажем 2-20 і понад 25 років; 20-25 років порівняно з офіцерами зі службовим стажем 2-20 і понад 25 років; 2-5 років порівняно з офіцерами зі службовим стажем 10-15, 15-20, понад 25 років; 5-10 років порівняно з офіцерами, службовий стаж яких сягнув 10-20 і понад 25 років. Низькі показники самооцінки порівняно з іншими відзначаються у групах офіцерів зі службовим стажем 10-15 років, 15-20 років і понад 25 років. Отже, за показниками за шкалою самоповаги спостерігаються суттєві розбіжності у групах, як і розбіжності у залежності рівня емоційного стану офіцерів від власного ставлення до себе. Позитивний кореляційний зв'язок простежується у нашому дослідженні між показниками самоповаги і внутрішнього локусу контролю у групах зі стажем 15-20 і 20-25 років ($r=0,31$ $p<0,01$) і у групі офіцерів зі стажем понад 25 років - $r=0,36$. Зв'язок інтернальності у сфері досягнень із самоповагою простежується у групі офіцерів зі службовим стажем 10-15 років ($r=0,39$), 15-20 років ($r=0,27$), 20-25 років ($r=0,29$) (при $p<0,05$).

Результати проведеної першої частини експерименту дозволили виявити ступінь прояву бар'єростійкості офіцерів різних стажевих груп за такими параметрами: інтервальний локус контролю як показник здатності особистості до конструктивного вирішення психологічних труднощів; гнучкість поведінки як ступінь усвідомленості емоційної поведінки, спрямованої на подолання бар'єрів, при високому рівні кореляції з інтернальністю; врівноваженість, що відображає стійкість до стресу, де високі показники свідчать про великий ступінь захищеності до впливу стрес-чинників звичайних життєвих ситуацій; емоційна лабільність як показник низького ступеня емоційної стійкості у важких ситуаціях; невротичність, що збільшує труднощі знаходження виходу зі скрутних станів і підвищену заклопотаність людини власними переживаннями; дратівливість як показник нестійкого емоційного стану зі схильністю до афективного реагування; показник за шкалою реактивної агресивності, що відображає схильність до фрустраційних станів, у результаті яких і проявляється агресивність; спонтанна агресивність як показник підвищеного рівня психопатизації, що створює передумови для імпульсивної поведінки.

Експериментальні дані, отримані у результаті порівняльного аналізу за виділеними показниками, свідчать про низький ступінь прояву бар'єростійкої поведінки у групах офіцерів з 10-15, 15-20, 2-5-річним службовим стажем. Високий рівень емоційної лабільності, емоційно нестійкої поведінки, відзначений у цих групах офіцерів, відображає часту схильність до напружених емоційних станів і низьку здатність справлятися з ними офіцерів з 2-5, 10-15 і 15-20-річним службовим стажем. Високий рівень дратівливості як показник нестійкості емоційного стану відзначається у офіцерів, хто має 2-5, 5-10 і 10-15 років службового стажу. Підвищена невротичність і депресивність відзначена у групах офіцерів зі службовим стажем 10-15 і понад 25 років, а це збільшує труднощі знаходження виходу зі скрутних станів і підвищує заклопотаність цих офіцерів власними переживаннями.

Експериментально встановлено низький ступінь прояву реактивної і спонтанної агресивності у офіцерів зі службовим стажем 20-25 і понад 25 років, а, отже, ці групи офіцерів краще вміють регулювати свою поведінку. Наявність позитивного кореляційного зв'язку між показниками реактивної агресивності і проявів бар'єру (дратівливості, невротичності, емоційною лабільністю) свідчить про високу схильність до фрустраційних станів офіцерів з 2-5 і 10-15-річним службовим стажем. Найнижчий показник середнього арифметического за шкалою врівноваженості мають офіцери зі службовим стажем 10-15 років. Ця група офіцерів має більш високі показники вираженості невротичності, дратівливості, емоційної лабільності і депресивності порівняно з іншими групами, причому різниця є великою порівняно з їхніми молодими колегами. Таким чином, за результатами проведеної першої частини експерименту виділися дві основні групи офіцерів - 10-15 і 20-25 років службового стажу, що показали полярні результати ступеня прояву бар'єростійкості за розглянутими параметрами.

Експериментальні дані свідчать про те, що по локалізації суб'єктивного контролю у невдачах офіцерам, що прослужили у ДПСУ 10-15 років, властива більш висока виразність інтернальності порівняно з їхніми колегами, у кого службовий стаж складає 20-25 років, що відображає їхню більшу схильність пов'язувати причини своїх

професійних невдач із власними діями, але усе ж таки рівень локусу контролю є на рівні статистичної норми. Більш низькі показники за шкалою реактивної агресивності у офіцерів зі службовим стажем 20-25 років порівняно з тими, хто має вислугу 10-15 років, підтверджують факт їхньої меншої схильності до фрустраційних станів, у результаті яких і проявляється агресивність. Офіцери зі службовим стажем 10-15 років більше піддані фрустраційним станам і погано вміють справлятися з ними. Це положення підтверджується наявністю позитивного кореляційного зв'язку у вибірці офіцерів зі службовим стажем 10-15 років між показниками реактивної агресивності і дратівливості ($r=0,41$, $p<0,01$), реактивної агресивності і невротичності ($r=0,27$, $p<0,05$), реактивної агресивності та емоційної лабільності ($r=0,45$, $p<0,01$), реактивної агресивності і депресивності ($r=0,26$, $p<0,05$). Відсутність кореляційного зв'язку між показниками реактивної агресивності і дратівливості у вибірці офіцерів з 20-25 роками вислуги не дає точного результату про ступінь розвитку соціально-психологічної терпимості офіцерів цієї групи. Ступінь спонтанної агресивності вище у офіцерів зі службовим стажем 10-15 років ($t=5,9$ при $p<0,001$), що свідчить про наявність більш агресивних способів поведінки у цій групі.

Дані порівняльного аналізу рівня емоційної лабільності показали, що офіцери зі службовим стажем 10-15 років мають високий рівень емоційної лабільності порівняно зі своїми колегами, стаж яких складає 20-25 років ($t=5$ при $p<0,001$), а отже, мають частіше інших нестійкість емоційного стану, що проявляється у частих коливаннях настрою, підвищеній збудливості, недостатній саморегуляції, вони гірше вміють володіти собою. При аналізі взаємин гнучкості поведінки з локусом контролю у порівнюваних групах відсутня значуща позитивна кореляційна залежність. У той же час у групах офіцерів спостерігаються різноманітні значимі кореляційні зв'язки між показниками депресивності та інтернальності виробничої - у офіцерів з 10-15-річним службовим стажем $r=-0,28$, стажем 20-30 років $r=-0,29$ при $p<0,05$, у групі офіцерів зі службовим стажем 10-15 років роботи негативний кореляційний зв'язок загальної інтернальності з депресивністю $r=-0,43$ при $p<0,05$ і позитивний зв'язок інтернальності

досягнень із депресивністю $r=0,28$ при $p<0,05$.

Негативний зв'язок відзначається у групі офіцерів зі службовим стажем 20-25 років між показниками врівноваженості ($r=-0,28$ при $p<0,05$) і інтернальності у невдачах, невротичності ($r=-0,28$ при $p<0,05$) і депресивності ($r=-0,39$ при $p<0,01$) та інтернальності у досягненнях, невротичності ($r=-0,29$ при $p<0,05$), депресивності ($r=-0,44$ при $p<0,01$), дратівливості ($r=-0,24$ при $p<0,05$) і загальної інтернальності. У групі офіцерів з 10-15-річним стажем служби у ДПСУ негативний кореляційний зв'язок замічено між показниками інтернальності у виробничій сфері і емоційної лабільності ($r=-0,32$ при $p<0,05$), депресивності ($r=-0,28$ при $p<0,05$) і дратівливості ($r=-0,26$ при $p<0,05$); загальної інтернальності та емоційної лабільності ($r=-0,32$ при $p<0,05$), дратівливості ($r=-0,34$ при $p<0,05$); інтернальності у досягненнях та емоційної лабільності ($r=-0,37$ при $p<0,05$) і дратівливості ($r=-0,39$ при $p<0,05$); інтернальності у невдачах та емоційної лабільності ($r=-0,29$ при $p<0,05$).

Ступінь здатності приймати своє роздратування, гнів та агресивність як природний прояв людської природи в офіцерів порівнюваних груп є однаковим. Відсутність кореляційного зв'язку зі шкалою інтернальності і рівнем прийняття агресивності не дозволяє визначити наявність тенденції до усвідомлення бар'єру та адекватного до нього ставлення у порівнюваних групах. У групі офіцерів з 20-25-річним службовим стажем замічено позитивний кореляційний зв'язок рівня прийняття агресивності з врівноваженістю ($r=0,34$ при $p<0,01$), а також негативний зв'язок з невротичністю ($r=-0,42$ при $p<0,01$), депресивністю ($r=-0,27$ при $p<0,05$), дратівливістю ($r=-0,26$ при $p<0,05$), емоційною лабільністю ($r=-0,25$ при $p<0,01$).

Результати дослідження рівня позитивної самооцінки офіцерів показали високий рівень здатності цінувати свої достоїнства, позитивні властивості характеру, поважати себе за них у групі офіцерів з 20-25-річним стажем служби порівняно з їхніми колегами, які мають службовий стаж 10-15 років ($t= 5,3$ при $p<0,01$). Результати кореляційного аналізу, проведеного усередині вибірки офіцерів порівнюваних груп відображають наявність значущих кореляційних зв'язків між показниками

позитивної самооцінки і проявів бар'єростійкої поведінки. Негативний зв'язок показників самоповаги та емоційною лабільністю ($r=-0,37$ при $p<0,01$) відображає позитивний вплив самоповаги на стабільність емоційного стану офіцерів зі стажем служби 20-25 років.

Отриманий результат свідчить про включеність цих офіцерів в процес подолання ними бар'єрів. Наявність значущих зв'язків між показниками позитивної самооцінки та усіх проявів бар'єростійкої поведінки свідчить про великий вплив здатності цінувати свої достоїнства, поважати себе, на ступінь бар'єростійкості офіцерів зі службовим стажем 20-25 років, що відображається у таких коефіцієнтах кореляції у групі офіцерів з 20-25-річним стажем: $r=0,24$ ($p<0,05$) - прямий зв'язок із показниками гнучкості поведінки; $r=0,40$ ($p<0,01$) - прямий зв'язок з показниками врівноваженості та позитивної самооцінки офіцерів; $r=-0,42$ ($p<0,01$) - негативна залежність між показниками невротичності і самоповаги, $r=-0,37$ ($p<0,01$) - негативна залежність між показниками депресивності і самоповаги; $r=-0,32$ ($p<0,01$) - зворотно пропорційна залежність між показниками дратівливості і самоповаги офіцерів з 20-25-річним службовим стажем. У групі офіцерів зі службовим стажем 10-15 років встановлено позитивну кореляційну залежність показників рівня самоповаги і гнучкості поведінки ($r=0,24$, $p<0,01$), врівноваженості ($r=0,43$, $p<0,01$), інтернальності у досягненнях ($r=0,39$, $p<0,01$) і негативна залежність між показниками самоповаги і депресивності ($r=-0,38$ при $p<0,01$). Високий рівень позитивної самооцінки офіцерів зі службовим стажем 20-25 років підвищує ступінь емоційної стійкості, адекватного усвідомлення своєї поведінки і збільшує здатність цієї групи офіцерів до конструктивного вирішення ситуацій психологічного бар'єру.

Черговим етапом дослідження стало підтвердження гіпотези про те, що офіцери, які мають менший ступінь прояву бар'єростійкої поведінки, неадекватно сприймають важкі ситуації і, як наслідок, відчувають сильні негативні почуття, що надалі веде до зростання напруження, супроводжується емоційним порушенням, що перешкоджають раціональним процесам мислення і вибору стратегій подальшого виходу з важких ситуацій. Виявити різницю

у сприйнятті важких ситуацій і розбіжності у способах виходу з них у групах офіцерів більше і менше бар'єростійких покликана запропонована і спеціально розроблена у дослідженні методика.

Офіцерам пропонувалося описати свої дії і почуття у 35 фрустраційних ситуаціях, розділених на 5 блоків по 7 ситуацій, що виникають у взаємодії офіцера з: керівництвом; колегами; батьками; підлеглими та членами родини. Обробка результатів здійснювалася з використанням методики частотного аналізу, відповідно до якого у двох порівнюваних групах були виділені дві форми емоційних станів офіцерів, типових для їхньої професійної діяльності у ситуаціях бар'єру: активна і пасивна. В процесі проведення 2 частини експерименту були визначені розбіжності у реакціях на запропоновані важкі ситуації та у виборі стратегій з подолання психологічного бар'єру у групах офіцерів з низким (10-15 років службового стажу) і високим (20-25 років службового стажу) ступенем бар'єростійкості.

Проведене дослідження показало перевагу екстрапунітивних реакцій з фіксацією на самозахисті (72%) у групі офіцерів зі службовим стажем 10-15 років. У відповідях цієї групи офіцерів частіше зустрічаються обвинувачення, докори, сарказм. У відповідях офіцерів з 20-25-річним службовим стажем переважають інтропунітивні типи реакцій з фіксацією на задоволення потреб (63%); виявлена також спрямованість на самостійне вирішення проблемної ситуації. Частота переваги оцінки ЕД (тип реакції з фіксацією на самозахисті) свідчить про слабкість, уразливість офіцерів з 10-15-річним службовим стажем (53% відповідей усередині вибірки). Реакції цих офіцерів у ситуаціях психологічного бар'єру зосереджені на захисті свого Я при пред'явленні підвищених вимог до навколишніх. Перевага оцінок NP у групі офіцерів з 20-25-річним службовим стажем свідчить про адекватне реагування у ситуаціях бар'єру. Офіцери зі службовим стажем 10-15 років у 3 рази частіше, ніж їхні колеги з 20-25-річним службовим стажем заперечують свою провину за скоєний вчинок.

На другому місці за частотою відповідей, що зустрічаються у групі офіцерів зі службовим стажем 10-15 років - інтропунітивні реакції (36%). Ця група

офіцерів визнає свою провину, заперечує свою відповідальність, «кличучи на допомогу» пом'якшувальні обставини. Екстрапунітивні реакції переважають в усіх виділених блоках в офіцерів зі службовим стажем 10-15 років і зустрічаються у блоках, пов'язаних з колегами і підлеглими у групі офіцерів з 20-25-річним стажем служби, але у типах NP. Інтропунітивні реакції переважають у відповідях офіцерів з 20-25-річним стажем служби у блоках, пов'язаних з підлеглими (тип NP), колегами (ОД), батьками (тип NP), керівництвом та з власною родиною (типи NP, ЕД).

У результаті обробки матеріалів другого етапу обстеження офіцерів за цією методикою було виділено 76 типових емоційних станів, характерних для офіцерів-прикордонників у ситуаціях бар'єру. Експериментально замічено перевагу у групі офіцерів зі службовим стажем 10-15 років емоційних станів, що мають активно негативну форму. Серед них виділено за частотою зустрічаємості: роздратування (80%), збурювання (72%), гнів (77,5%), злість (69%), обурення (67%), невдоволення (67%), нетерпіння (61%), незгода (90%), страх (76%), образа (65%).

Таким чином, проведене дослідження дозволило виявити розбіжності у сприйнятті важких ситуацій і у способах виходу з них у групах офіцерів різного ступеня прояву бар'єростійкої поведінки. Отримані результати свідчать про те, що офіцери з виявленим низьким ступенем бар'єростійкої поведінки неадекватно сприймають ситуації бар'єру. У їхній поведінці переважають екстрапунітивні реакції з фіксацією на самозахисті, що проявляються у формі осуди зовнішньої причини та обвинувачення інших. У важких ситуаціях емоційний стан офіцерів цієї групи проявляється найчастіше як наступальний, обвинувачувальний щодо інших, активна або навіть агресивна поведінка, яка супроводжується ворожими висловленнями.

На відміну від них офіцери, які продемонстрували ступінь бар'єростійкої поведінки, вищий із усієї вибірки, у ситуаціях бар'єру частіше проявляють інтропунітивні типи реакцій з фіксацією на задоволення потреб і налаштовані на самостійне розв'язання проблеми, а, отже, здатність цієї групи офіцерів до конструктивного вирішення ситуацій психологічного бар'єру є вищою, ніж у першій групі. В умовах бар'єру

офіцери з низьким ступенем прояву бар'єростійкої поведінки частіше відчують негативно забарвлені емоційні стани, ніж їхні колеги з порівнюваної групи. Ситуація бар'єру сприймається як подія, спрямована проти них, як погроза особистому благополуччю.

За результатами апробування програми занять, що передбачає моделювання службових ситуацій, що допомагають осмислити помилки, що найбільш часто зустрічаються у офіцерів при подоланні бар'єрів у професійній діяльності, констатуємо, що в ЕГ відзначається самостійне продовження роботи членів цієї групи над розвитком у себе вмінь актуалізувати і підтримувати необхідні під час професійної діяльності позитивно забарвлені емоційні, вольові, інтелектуальні стани. Вони вважають необхідними і певні поведінкові прояви: вміння вислухати, вміння аналізувати, звичку доводити справу до її логічного завершення. У ситуації бар'єру офіцери ЕГ адекватно сприймають важкі події, аналізують їх, контролюють власний стан, беруть на себе відповідальність за вирішення ситуації.

Висновки. Отже, у ситуаціях бар'єру офіцери, з якими була проведена систематична робота з розвитку бар'єростійкої поведінки, адекватно сприймають важкі події, аналізують їх, контролюють свій власний стан, беруть на себе відповідальність за вирішення ситуації, тобто у них вище бар'єростійкість і більше можливостей щодо підвищення професійної діяльності; отже, ефективність професійної діяльності офіцерів-прикордонників залежить від систематичності проведення запропонованого комплексу заходів.

Перспективи подальших досліджень. Проведене дослідження не вичерпує усіх аспектів проблеми професійної бар'єростійкості офіцерів-прикордонників. Більшої уваги, на наш погляд, потребує вивчення особливостей прояву психологічних бар'єрів в офіцерів з різними когнітивними стилями особистості, підготовка офіцерів до здійснення колективно-розподільної діяльності з елементами психотренінгу. Представляє інтерес і дослідження гендерного аспекту зазначеної проблеми.

Література

1. Алексеев, А. О. Психологичні особливості стилів професійної діяльності офіцерів-прикордонників : дис... канд. психол. наук : 19.00.09 / Алексеев Анатолій Олександрович; Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького. – Хмельницький, 2012. – 171 с.
2. Демський, В. В. Психологичні особливості розвитку професійної рефлексії офіцерів-прикордонників : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.09 / Демський Валентин Володимирович; Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького. – Хмельницький, 2009. – 157 с.
3. Софьина, В. Н., Банникова, Д. Я. Аутопсихологическая и акмеологическая компетентности личности / В.Н. Софьина, Д.Я. Банникова // Акмеология. Научно-практический журнал. по материалам секции «Акмеология» V Съезда Российского психологического общества. Специальный выпуск. – 2012. – С.96-98.

Oleshko D. A., adjunct

ON THE RESULTS OF THE RESEARCH OF INTERACTION OF MOTIVATIONAL COMPLEX WITH INDIVIDUAL PSYCHOLOGICAL PROPERTIES OF THE BORDER GUARD'S OFFICER

The article presents the results of empirical investigation in terms of clarifying the relationship motivational complex with individual psychological properties of an officer of the border guard. It is proved that the success of overcoming situations barrier depends on the positive self-assessment of the officer; from the degree evaluation them of their competence. Officers who have a lesser degree of manifestation of the behavior, which resistant to barriers, inadequately process the heavy situation and, as a consequence, have strong negative the feeling, which further leads to an increase in tension, accompanied by emotional disturbances, impeding the rational processes of thinking and strategies of out of difficult situations. Thus, the conducted research allowed to reveal differences in the perception of difficult situations and how to get out of them in groups of officers of different degree of manifestation of the behavior, which resistant to barriers.

Key words: motivation complex, individual psychological properties, officer-guard.

Охременко О. Р., доктор психологічних наук, професор, академія СБ України (м. Київ)

Катаєв Є. С., кандидат психологічних наук, СНС, доцент кафедри суспільних наук НУОУ імені Івана Черняхівського (м. Київ)

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МОТИВУВАННЯ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

Нечіткість, невизначеність концептуальних методологічних підходів до особливостей професійно-орієнтованої мотивації і мотивування у вищій школі гальмують подальшу розробку і практичне впровадження психологічних технік в освітній процес. У статті показаний взаємозв'язок між активацією інтринсивної мотивації та її похідних із особливостями першого етапу професіоналізації її характерологічними особливостями молодих студентів (курсантів, слухачів). В якості провідної ланки процесу мотивування та формування стійких професійно-орієнтованих мотивів діяльності автори пропонують задіяти активізацію пізнавального інтересу до майбутньої професії.

Ключові слова: інтринсивна мотивація, мотивування, пізнавальний інтерес.

Нечеткость, неопределенность концептуальных методологических подходов к особенностям профессионально-ориентированной мотивации и мотивирования в высшей школе тормозят дальнейшую разработку и практическое внедрение психологических техник в образовательный процесс. В качестве ведущего звена мотивирования и формирования стойких профессионально ориентированных мотивов деятельности авторы предлагают задействовать активизацию познавательного интереса к будущей профессии.

Ключевые слова: интринсивна мотивація, мотивація, познавательный интерес.

На новому етапі формування професійної освіти гостро постає проблема формування системи спонукальних мотивів, по-справжньому зацікавленого ставлення до професії. Необхідно відзначити, що в даний час у вітчизняній та зарубіжній літературі накопичений величезний теоретичний і практичний матеріал, присвячений аналізу мотивації і мотивування як психологічних і соціально-психологічних явищ у перебігу формування особистості професіонала. Ще в 20-х роках ХХ ст. американські вчені Р. Вудвортс і А. Уайт довели, що крім зовнішньої гомеостатичної (екстринсивної) мотиваційної системи людині притаманна потреба у функціонуванні (діяти, чути, відчувати тощо). Ця потреба призводить до активності заради самого процесу діяльності, тобто має процесуальний характер.

Однак ця інформація є неоднозначною, а численні теоретичні та методологічні підходи до розуміння мотивів, мотивації, мотивування часто не торкаються їх сутнісних механізмів і тому не дають відчутних практичних результатів. Нечіткість, невизначеність концептуальних методологічних підходів призводить до принципово-важливих методологічних помилок під час дослідження особливостей професійно-орієнтованої мотивації і мотивування. Саме тому завданням авторів статті був аналіз цієї проблеми.

В сучасній психології терміном “мотив” різні автори позначають доволі різні явища: інстинктивні імпульси, біологічні потяги, потреби, бажання тощо. Незважаючи на таку різну у змістовному плані інтерпретацію даного феномена, психологи єдині в тому, що мотив є внутрішньою рушійною силою, яка спонукає людину до дії. Така спонукка виступає відносно стійким атрибутом особистості. Наприклад, стверджуючи, що певному курсанту притаманні пізнавальні мотиви, ми маємо на увазі, що в більшості ситуацій у нього виявляється спрямованість на засвоєння нових професійно-орієнтованих знань, вмінь.

За О.М. Леонтьєвим, мотив – це “опредмечена потреба”, матеріальний або ідеальний предмет, досягнення якого виступає сенсом діяльності [1]. У потребах, рефлексах, потягах, ергах, драйвах їх предмет ще відсутній. Однак часто дослідники цей факт ігнорують завдяки популярному сьогодні терміну “актуалізована потреба” А. Маслоу. Але А. Маслоу цим терміном позначав не стан індивіда, створений нестачею матеріальних і нематеріальних (інтелектуальних, духовних) об'єктів, необхідних для існування людини, а сутнісно інше поняття – їх суб'єктивне усвідомлення, опосередковане психікою у вигляді цінностей, смислів.

Процес “знаходження” потребою свого

предмета, позначений О.М. Леонтьєвим терміном “опредмечена потреба”, дає потрібні певний поштовх, напрям. Закріплює зв’язок “потреба-предмет потреби” в структурі атитюдів, диспозицій, установок, ставлення, а образ цього предмета усвідомлюється та постає у новій своїй іпостасі – смислі (виникненні, становленні та розвитку смислів і значень).

Для цього потрібна внутрішня робота, складна когнітивна переробка інформації. За таких умов “предмет потреби” може стати мотивом поведінки. Таким чином, з наведеної вище аргументації випливає логічний висновок, що мотив є (частково, повністю; адекватно, неадекватно) усвідомленою потребою. У цьому контексті основна прикладна психологічна проблема мотивування полягає у відповіді на питання: наскільки адекватно мотив відображає потребу.

Другою проблемою є нечітке розмежування між поняттями “мотив” і “мотивування”. На ряду з терміном “мотив” в психології часто використовують як термін “мотивація”, що суттєво заплутує розгляд вказаної проблеми. В цю гносеологічну пастку потрапили психологи, які поставили у своїх працях знак рівняння між “мотивами” і “мотивацією”. Однак, між цими поняттями є суттєва різниця: термін “мотивація” позначає ширше поняття, аніж термін “мотив”. З одного боку, мотивація не припиняється із задоволенням конкретного мотиву, а з іншого – в мотивацію включають потреби, процеси цілепокладання, вибір людиною засобів досягнення мети, конкретної стратегії і тактики поведінки, почуття, емоції, зовнішні стосовно мотиваційної сфери чинники тощо.

Третьою нагальною проблемою постає проблема конкретних аспектів мотивування, яка тісно пов’язана з особистою значущістю і функціями мотивації. При цьому у процесі мотивування увагу привертає актуалізація змістотворних мотивів, які не тільки спонукають до навчання, а й надають йому особистісний зміст (внутрішня, інтринсивна мотивація), і зовнішні мотиви, які, діють паралельно з першими, і також слугують спонукуваннями (зовнішня, екстринсивна мотивація) [2, С. 234-248].

Ця класифікація дозволяє розкрити сутнісні особливості структури особистісних мотивів. Якщо мотив реалізує пізнавальну потребу, пов’язану із засвоєваними знаннями, вміннями і майбутньою

професійною діяльністю (збігається з кінцевою метою навчання), то він є внутрішнім.

Серед пізнавальних мотивів, у свою чергу, виділяють широкі пізнавальні мотиви, що визначаються орієнтацією людини на засвоєння нових знань, і навчально-пізнавальні мотиви, що характеризуються орієнтацією на засвоєння способів добування знань, а також мотиви самоосвіти – спрямованість на самостійне удосконалення способів отримання знання [3-5].

Зовнішні мотиви спираються на соціальні за змістом (непізнавальні) потреби, і не пов’язані з отриманням знань (не збігаються з метою навчання). До них відносяться: мотив боргу і відповідальності; мотив самовизначення; прагнення дістати схвалення інших, отримати високий соціальний статус; мотиви уникнення покарання. У разі дії цих мотивів приваблива не діяльність сама по собі, а лише те, що з нею пов’язане (наприклад, влада, матеріальне благополуччя, престиж), але цього не достатньо для спонукування до ефективної творчої професійної діяльності.

Розподіл мотивації на інтринсивну та екстринсивну дозволяє глибше розкрити значення професійних компетенцій в професійному розвитку майбутнього фахівця, у формуванні власних переконань, світогляду в цілому. Внутрішніми мотиваційними детермінантами у цьому випадку постають моральний самоконтроль (моральні принципи), особистісні переваги (інтереси і схильності), мотиви саморозвитку (заради розвитку яких-небудь своїх якостей та здібностей), рівень домагань, переконання, ідеали, цінності, установки тощо. Інтереси, у свою чергу, поділяють на процесуальні (інтерес до процесу діяльності); результативні (інтерес до результату діяльності, у тому числі пізнавальний).

Значущість активізації інтринсивної мотивації та її похідних під час навчального процесу обумовлена особливостями першого етапу професіоналізації – входження у професію. Стосовно до завдань підвищення ефективності освітнього процесу у вищому навчальному закладі доцільно казати не стільки про навчальне, скільки про навчально-професійне мотивування, тобто формування спрямованості слухача – майбутнього фахівця – на вирішення професійних завдань, що є метою

освітнянського процесу. Оскільки інтринсивна мотивація надає стійкість мотиваційній сфері особистості, для успішності професійної освіти суттєве значення має факт домінування в мотиваційному профілі індивіда переважно внутрішньої навчально-професійної мотивації [6].

Якщо мотив має для особистості утилітарно-прагматичний сенс, тобто реалізує потребу в зовнішньому благополуччі (матеріальному і/або соціальному), то він мало впливає на духовне формування і збагачення особистості професіонала. Якщо мотив має ціннісний глибоко особистий сенс, тобто первинна утилітарно-прагматична потреба є службовою функцією у гармонізації внутрішнього світу особи, в оцінці, корекції, формуванні системи її переконань, установок, домагань, самооцінок, то такий пізнавальний інтерес є стійкою основою професійного самовдосконалення. Отже, інтринсивна мотивація сприяє засвоєнню професійно важливих цілей і завдань навчання як особисто значущих і необхідних.

Як вказує О.М. Леонтьєв [7], мотивування – це процес впливу на людину для спонукання її до конкретних акцій за допомогою пробудження певних мотивів. Тип мотивування мусить орієнтуватися на формування конкретної мотиваційної структури людини. Тут основна увага звертається на розвиток і посилення необхідних мотивів або обмеження мотивів, які заважають ефективному формуванню майбутнього професіонала.

У процесі формування мотивації треба враховувати індивідуальні особливості залежно від властивостей конкретної особистості. Так, легкість виникнення потреби, її інтенсивність (сила) залежать від індивідуальної “чутливості” людини до стимулу (ситуації).

На процес мотивування будуть суттєво впливати особисті якості, як-то рішучість або нерішучість – остання може затягувати прийняття рішення. Висока мотивація на соціальний успіх часто пов'язана з упевненістю людини у власній чарівності, привабливості. А суб'єкти з переважанням мотиву суперництва, які розраховують на свою енергію, напір, мають риси домінантності і агресивності. Ті ж, хто прагне до досягнень у значимій діяльності, мають такі якості як практичність, організованість, підприємливість, воля, передбачливість.

Однак мотиви лише створюють можливість успішності навчальної діяльності, а те, якою мірою вони будуть реалізовані, залежить від постановки і реалізації кінцевих і проміжних цілей навчальної діяльності. Процес навчання в ВНЗ супроводжується протиріччями і ламкою звичних життєвих уявлень, виникають нові мотиви, нові ціннісні орієнтації, нові потреби і інтереси, а на їх основі перебудовуються і якості особистості, притаманні людині для попереднього періоду. Таким чином, мотиви, виступають в якості особистісно-утворюючої системи і пов'язані з розвитком самосвідомості, диференціації усвідомлення власного “Я” в системі суспільних відносин. Відбувається перетворення всієї системи ціннісних орієнтацій, з одного боку і інтенсивне формування спеціальних здібностей з іншого.

Як ціннісні орієнтації, так і мотиви відносяться до найважливіших компонентів структури особистості, а реакція на різні форми мотивування неоднакова у різних людей. Звідси стимули і мотиватори не мають абсолютного значення, якщо люди не здатні реагувати на них.

Хоча використання різних мотиваторів надає процесу формування професійної спрямованості слухачів (студентів, курсантів) різних форм, однак всі ці впливи перш за все змінюють дві важливі складові професійного навчання – прояв наполегливості та сумлінності в професійному навчанні.

Втрага інтересу до навчального процесу і відсутність наполегливості призводять до недостатнього використання потенційних можливостей. Слухач деколи здатний висувати вірні ідеї, швидко і ефективно вирішувати проблемні завдання нічого не робить для реалізації цих своїх потенцій.

Сумлінність виступає основною умовою успішного професійно-орієнтованого навчання. Слухач може мати знання, але при цьому ставитися до своїх обов'язків абияк, що зводить нанівець все позитивне в його діяльності.

Таким чином, мотивування як сукупність сил, що спонукають людину здійснювати професійну діяльність з витратою певних зусиль, на конкретному рівні старанності і добросовісності, з необхідним ступенем наполегливості для досягнення певних цілей через активізацію

пізнавального інтересу як форми прояву пізнавальної потреби постає ефективним засобом підвищення якості навчального процесу. Активація пізнавального інтересу внутрішньо перебудовує, збагачує і поглиблює процес професіоналізації, посилює інтенсивність цього інтересу, що відповідає більш високому рівню засвоєння професійної діяльності.

Пізнавальний інтерес сприяє інтелектуальній активності, емоційному підйому, вольової спрямованості майбутнього фахівця. Саме інтерес і переживання комплексу пов'язаних з ним психічних станів особистості необхідні для повноцінного навчання. Особливість пізнавального інтересу в тому, що він дозволяє об'єднати об'єктивні і суб'єктивні чинники під час навчання. Тому цілеспрямована активізація пізнавального інтересу спирається на об'єктивні властивості явищ, процесів дійсності, а сформований пізнавальний інтерес стає потребою засвоєння засад професійної діяльності і спонукає слухачів зміцнювати й удосконалювати професійні компетенції.

Мотивування пізнавального інтересу завжди продуктивно, воно забезпечує сприятливу атмосферу навчання, активність людини у вирішенні навчальних цілей та завдань. І якщо потреба орієнтована на досягненні предмету потреби, то пізнавальний інтерес – на процесі пізнання. Безумовно, усвідомлення пізнавальної потреби також може викликати інтерес до майбутньої професійної діяльності.

Звичайно, в єдиній і у той ж час різноманітній спрямованості особистості всі її складові взаємопов'язані безліччю взаємозалежностей і взаємопереходів та можуть сприяти зосередженню бажань на якому-небудь предметі, що часто є підґрунтям у формуванні інтересу до нього. Однак специфічність пізнавального інтересу полягає в тому, що інтерес постає як стійка зосередженість на предметі професійного інтересу і викликає:

- 1) активізацію не лише пізнавальних процесів, але і творчих спонукальних зусиль майбутнього фахівця в сфері професійної діяльності;
- 2) конкретизацію професійно орієнтованих цілей та операцій діяльності;
- 3) розширення і поглиблення знань в даній сфері і розвитком відповідних компетенцій;

4) емоційне задоволення, що спонукає до тривалих занять відповідною діяльністю [8].

Все вище сказане дозволяє зробити висновок про необхідність цілеспрямованого формування пізнавальних інтересів, підкреслює важливість створення умов виникнення інтересу до навчання (як позитивного і глибокого емоційного переживання від задоволення пізнавальної потреби) і спрямування інтересу в необхідному напрямі. На основі системного аналізу ми виокремили основні чинники, що сприяють зацікавленості у засвоєнні майбутньої професії.

Активізація чинників емоційної сфери (пізнавальні почуття):

- 1) особиста участь, відповідальність, почуття, що можна чогось досягти;
- 2) пізнання, отримання нового знання;
- 3) цікавість;
- 4) відчуття активності, енергії;
- 5) задоволення від засвоєння професійних знань.

Активізація розумових операцій, утворення професійних смислів:

- 1) залучення через логічність викладеного навчального матеріалу;
- 2) засвоєння нових алгоритмів обробки інформації;
- 3) бажання отримати нові знання.

Активізація дій і відносин:

- 1) засвоєння професійно значимих навиків;
- 2) успішність навчальної діяльності;
- 4) нова, творча діяльність, відкриття чогось;
- 5) повідомлення цікавих фактів;
- 6) помірно складні (відповідні рівню розвитку) завдання;
- 7) елементи ігрової діяльності в навчальному процесі.

Необхідною умовою у формуванні інтересу до змісту професійно-орієнтованого навчання і до самої професійної діяльності є активація розумової самостійності і ініціативності. На наш погляд, урахувавши специфіку майбутньої професійної діяльності, основним засобом актуалізації пізнавального інтересу є використання навчальних завдань, вирішення яких вимагає активної пошукової діяльності [9].

Тому чільне місце у формуванні інтересу до професійно-орієнтованого навчання посідає створення викладачем під час занять

проблемних ситуацій. Необхідність творчого пошуку, що виникає при відсутності певної ланки у вирішенні проблеми активує внутрішні вольові і мотиваційні ресурси, формує і закріплює процеси самоорганізації в широкому сенсі цього слова, тобто уміння організувати себе на досягнення професійно значущих цілей.

В тісному взаємозв'язку з мотивацією і самомотивацією знаходиться професійна самоорганізація, яка завжди виявляється в стремлінні до професійно важливої мети і заснована на особистісних цінностях, внутрішніх переконаннях людини. У цьому процесі інтринсивна мотивація та її похідні виступають ядром професійної самоорганізації. Стійке мотиваційний ядро структури особистості постає системоутворюючим чинником професійного саморозвитку і вдосконалення. При цьому не має значення який з елементів навчального процесу виявиться для особистості найбільш важливим; істотно те, що саме він визначить

формування основного змісту професійної мотивації.

Висновки:

1. Нечіткість, невизначеність концептуальних методологічних підходів до особливостей професійно-орієнтованої мотивації і мотивування у вищій школі призводять до принципово-важливих методологічних помилок під час дослідження цієї проблеми.

2. Активізація інтринсивної мотивації та її похідних під час навчального процесу обумовлена, з одного боку, особливостями першого етапу професіоналізації, а з іншого – характерологічними особливостями молодих студентів (курсантів, слухачів).

Автори пропонують в якості провідної ланки мотивування та формування стійких професійно-орієнтованих мотивів діяльності застосовувати активізацію пізнавального інтересу до майбутньої професії під час навчального процесу.

Література

1. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М. : Смысл, Академия, 2005. – 352 с.
2. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность. – 2-е изд. / Х. Хекхаузен. – М. : Смысл, СПб.: Питер. – 2003. – 860 с.
3. Горлова Н.В. К вопросу об особенностях психологической готовности к профессиональной деятельности на начальном и завершающем этапах профессионального образования // Современные проблемы психологии развития и образования человека: Сборник материалов / Н.В. Горлова ; под. ред. В.Н. Скворцова. – СПб., 2010. – С. 8–9.
4. Дьяченко, М. И. Психология высшей школы / М.И. Дьяченко, Л.А. Кандыбович, С.Л. Кандыбович. – Минск: Харвест, 2006. – 416 с.
5. Зимняя И.А. Педагогическая психология : учеб. / И.А. Зимняя. – 2-е изд., доп., испр. и перераб. – М. : Логос, 2009. – 383 с.
6. Бугрименко А.Г. Внутренняя и внешняя учебная мотивация у студентов педагогического вуза // Психологическая наука и образование. – 2006. – №4. – С. 51-60.
7. Леонтьев А.Н. Философия психологи : из научного наследия / А.Н. Леонтьев. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1994. – 285 с.
8. Нюттен Ж. Мотивация, действие и перспектива будущего / Ж. Нюттен; ред. Д.А. Леонтьев. – М. : Смысл, 2004. – 608 с.
9. Скулиш Є. Організація та методи самостійної роботи студентів, курсантів і слухачів (методичний посібник) / Є. Скулиш, О. Охременко. – К. : Науково-видавничий відділ Національної академії Служби безпеки України, 2012. – 171 с.

*Ohrenenko O., doctor of psychological sciences, professor
Katayev Y., associate professor of department*

ISSUES OF THE DAY OF REASON IN HIGHER EDUCATIONAL ESTABLISHMENTS

Unclearness, vagueness of the conceptual methodological going near the features of the professionally-oriented motivation and reason in higher to school brake further development and practical introduction of psychological technician in an educational process. In the article the shown intercommunication is between activating of intrennsive motivation and her derivatives with the features of the first stage of professionalization and characteristical features of young students (students, listeners). In quality the driving member of process of reason and forming of the proof professionally-oriented reasons of activity authors suggest to involve activation of cognitive interest to the future profession.

Keywords: intrennsive motivation, reason, cognitive interest..

*Паращенко Л. І., доктор наук з державного управління,
доцент кафедри менеджменту освіти Університету
економіки та права «КРОК» (м. Київ)*

ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕНЬ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ РОЗВИТКУ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ ЯК СОЦІОЕКОНОМІЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ

У статті розкрито зміст загальної середньої освіти як соціально-економічної організації. Обґрунтовано необхідність розробки теоретико-методологічних концепцій і розширення науково-практичних досліджень в галузі організаційної психології щодо організаційного розвитку шкільної освіти. Доведено, що система ЗСО функціонує у формі соціоекономічної організації, що: 1) об'єднує кілька типів і видів самостійних організацій у самодостатню систему, взаємодія усередині яких регулюється; 2) є "організаційною популяцією", тобто групою однотипних організацій, що діють в єдиному географічному просторі і володіють певною свободою вибору форми діяльності й становлять єдину організаційну структуру, елементи якої взаємозалежні й спільно функціонують для досягнення загальної мети.

Ключові слова: загальна середня освіта, організація, організаційна психологія, організаційний розвиток, соціально-економічна організація.

В статье раскрыто содержание общего среднего образования как социально-экономической организации. Обоснована необходимость разработки теоретико-методологических концепций и расширение научно-практических исследований в области организационной психологии по организационному развитию школьного образования. Доказано, что система ЗСО функционирует в форме социоэкономической организации, что: 1) объединяет несколько типов и видов самостоятельных организаций в самодостаточную систему, взаимодействие внутри которых регулируется 2) является "организационной популяцией", т.е. группой однотипных организаций, действующих в едином географическом пространстве и обладают определенной свободой выбора формы деятельности и составляют единую организационную структуру, элементы которой взаимосвязаны и совместно функционируют для достижения общей цели.

Ключевые слова: общее среднее образование, организация, организационная психология, организационное развитие, социально-экономическая организация.

Визначення проблеми. У наш час стає усе більше очевидним, що освітня діяльність виступає як «матриця» змістів соціальної дійсності і як «генератор», що задає соціально-культурні і соціально-економічні процеси. Проте відповідь на питання, що є загальна середня освіта?, далі – ЗСО, подається у багатьох взаємозалежних і взаємодоповнюючих вимірах. Основні способи інтерпретації поняття «ЗСО» є невичерпними: «освіта» як формування «образу» в свідомості учня; «освіта» як процес появи нового знання в свідомості учня; «освіта» як система організації соціальних зв'язків учня в соціокультурному середовищі тощо. У дослідженнях щодо загальної середньої освіти традиційно акцентується увага на декількох змістах цього терміну:

- як соціального інституту;
- як освітньої діяльності та її результатів, що відповідає поняттю «освіченість»;
- як системи освіти – ієрархізованої сукупності освітніх організацій, зв'язаних управлінською інфраструктурою;
- як різновиду соціального процесу.

Зазвичай розглядаються три рівні здійснення «освітньої діяльності»:

- освітній процес, одиницею якого є процес взаємодії учителя і учня;
- навчальний заклад, що функціонує відповідно до затверджених стандартів, навчальних планів і розкладу занять;
- освітній проект, що включає в себе замовника випускників освітнього закладу і відповідну соціальну інфраструктуру.

Однак, на нашу думку, єдиної всеохоплюючої відповіді на питання «що є шкільна освіта?» не існує. Будь-який реальний навчальний заклад – це складна сукупність усього спектру сприйняття різних тлумачень поняття ЗСО. Усвідомлення цього дозволяє, на наш погляд, підійти до вирішення головної проблеми розвитку системи сучасної загальної середньої освіти – необхідності створення багатовимірної моделі розвитку освіти з урахуванням концептуальних надбань різних наукових галузей та методологічних підходів: теорії управління та державного управління, психології та організаційної психології, соціології, філософії освіти, педагогіки тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Очевидно, що в цьому контексті освіту загалом та загальну середню освіту зокрема потрібно розглядати в організаційному вимірі як соціальну організацію. Поняття організації, організаційну динаміку і організаційні зміни досліджують представники багатьох дисциплінарних напрямів – соціології, теорії управління, теорії організації, психології. Серед них назвемо передусім таких дослідників, як В. Гам, Грін Майк, Кемерон Естер, О. Віханський, О. Наумов, І. Маринець, М. Плотников, О. Попова, М. Сетров, Е. Режабек, В. Щербина та ін. У науковій галузі організаційної та економічної психології ці питання досліджують А. Бандурка, С. Бочарова, І. Бех, М. Корольчук, А. Мазаракі, Л. Кулаковська, Т. Кулаковський, В. Крайнюк та ін. У плідному науковому доробку Л. Карамушки широко представлені дослідження різних аспектів психології управління закладами загальної середньої освіти, зокрема феномен "професійного вигорання" і формування конкурентноздатної управлінської команди освітньої організації. У науковій галузі державного управління проблемі розуміння сутності, визначенню якості і особливостей управління загальною середньою освітою присвячені роботи Л. Гаєвської, Т. Лукіної, Н. Протасової та ін. Теоретичні й практичні засади управління освітою та навчальним закладом зокрема розкриваються у дослідженнях вітчизняних і зарубіжних науковців з педагогіки і освітнього менеджменту – Л. Даниленко, Е. Зеєра, С. Калашнікової, Л. Калініної, С. Клепка В. Кременя, Д. Новікова, В. Огнев'юка та ін.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми. Однак, якщо освіта як «соціальний інститут», «складна соціальна система», «особливий вид діяльності», «соціальна цінність» активно аналізується і досліджується, то загальна середня освіта як організація фактично ще не стала предметом широких наукових досліджень, а в національному науковому дискурсі обмаль досліджень ЗСО як системи, яку можна кваліфікувати як специфічну соціальну організацію. Про це зокрема свідчать і матеріали VIII Міжнародної конференції з організаційної та економічної психології (2012 р.) [6] Варто зазначити, що й пошукові системи мережі Інтернет при пошуку за сполученнями термінів «організаційний

розвиток освіти», «організаційний розвиток системи освіти» не надають результатів про систему ЗСО як складну організацію соціальної сфери національного масштабу. Лише нещодавно ця тема почала досліджуватися в економічній науці А. Васильєвим та К. Зіньковським.

Метою статті є розгляд системи загальної середньої освіти як специфічної соціальної організації з позицій теорії організацій та організаційної психології та визначення конструктивів для моделювання її організаційного розвитку.

Виклад основного матеріалу. Якщо погодитися з переліком загальних особливостей соціальних організацій: цілісність і стійкість, наявність організаційної культури, регламентована поведінка і діяльність членів організації, здатність виявляти і задовольняти свої потреби, здатність до самонавчання і саморозвитку [3], і які докладно у різних версіях розглядаються в теорії організації, то система ЗСО, очевидно, є організацією певного типу; інша справа, які уточнення можемо зробити щодо цього. Однак, чому система ЗСО як соціальна організація не досліджується широким колом науковців важко зрозуміти, тому детальніше звернемося до висновків російського вченого-економіста К. Зіньковського [2]. Дослідник зараховує освіту до класу складних організацій соціальної сфери, тобто організацій:

– які об'єднують кілька типів і видів самостійних організацій у самодостатню систему, основна частина якої безпосередньо реалізує соціальні завдання, а інша – управлінські, наглядові, ліцензійні, сервісні тощо функції стосовно першої;

– взаємодія усередині яких регулюється спеціальною галуззю законодавства, що має пріоритетне значення перед громадським законодавством;

– усередині яких склалися ціннісні установки, норми й культурні стереотипи, що значною мірою впливають на поведінку всіх учасників складної організації (Р. Хол, Г. Мінцберг, К. Левін) [там само, С. 5].

Серед численних праць, присвячених теорії організації і, зокрема теоретичним моделям, що описують і пояснюють зміст, сутність і механізми організаційного розвитку (надалі ОР), найбільш узагальнюючою є концепція популяційно-селекційної моделі ОР у працях В. Щербини. На його погляд, «ключова проблема

моделювання процесів організаційного розвитку у сучасній соціології і загальній теорії організацій полягає в тому, що майже кожна з існуючих моделей з достатнім ступенем адекватності відтворює яку-небудь одну зі сторін цього складного процесу, однак не охоплюючи всі важливі сторони цього процесу як цілого» [10, С. 85].

В. Щербина вказує, що дослідження процесів, логіки і механізмів ОР протягом більш, ніж півстоліття, є одним із найбільш популярних напрямків дослідження сучасної теорії організацій та її частини – соціології організацій. На сьогоднішній день у світі створено кілька десятків моделей цього процесу. Однак і донині існують кардинальні розходження в розумінні механізмів протікання ОР та різних найменуваннях цього процесу. Вони виявляються навіть на рівні розуміння змісту феномена, позначеного як ОР. Для одних авторів ОР – це якісні зміни організацій, похідні від віку. Для інших – це підсумок свідомої інноваційної діяльності, що призводить до збільшення розміру організації та її чисельності. Для третіх – це продукт реалізації навчальної стратегії, орієнтованої на адаптацію організації до змін ринку і що призводить до структурних змін організації тощо. Зазначені розходження знаходять висвітлення і в розмаїтості термінів, які використовуються для позначення самого процесу. Так, у західній традиції для розрізнення його версій використовуються поняття – Organizational Development, Organizational Growth, Organizational Design. Разом з тим, загальним у всіх моделях є те, що ОР розглядається як процес спрямованих структурних змін, що викликає підняття здатності організації до виживання в зовнішньому середовищі.

Найбільш істотно розходження виявляються в трактуванні базових характеристик і механізмів процесу ОР. Мова йде про:

а) фактори, що провокують зміни (зовнішнє або внутрішнє середовище організації);

б) вплив управлінців на реалізацію цього процесу (свідома діяльність управлінців або об'єктивні, закономірні процеси, що спрямовують різні організації в тому самому напрямку);

в) сферу протікання цього процесу (одиночна організація або організаційна популяція);

г) механізми зміни організаційних форм відповідно до змін стану зовнішнього або внутрішнього середовища в логіці індивідуальної адаптації, конфлікту або селекції;

д) ступінь пластичності (організація, як гнучка адаптивна система або як консервативна система);

е) співвіднесення орієнтирів вихідного проекту змін із підсумками цього процесу (підсумки процесу, в ідеалі, повинні збігатися з вихідним проектом або, у принципі, не можуть збігатися з вихідним проектом) і т.д.

Побудова адекватної процесу ОР моделі на основі кожної з розглянутих типів системних моделей уявляється неможливою. Виникає центральне питання – як саме відбувається трансформація ідеальних зразків, запропонованих у вихідному проекті, в реально діючі зразки, закріплені в організаційній структурі? Чи можливо взагалі, сьогодні, побудувати адекватну модель процесу ОР? Спробу відповіді на це питання знаходимо в праці В. Щербини [9], який звертає увагу на принципово новий двохфазний механізм, що забезпечує протікання процесу ОР. Останній зв'язаний, з одного боку, із процесом формування управлінцями на рівні одиночної організації вихідних раціональних інноваційних проектів змін; з іншого – із процесом природного добору ефективних соціокультурних зразків, що протікають на рівні організаційної популяції.

Дослідник показує, як за допомогою механізму природного добору і соціокультурної селекції у даній моделі ОР вдалося перекинути місток між двома досить адекватними, але однобічними підходами в дослідженні процесів структурних змін. Мова йде про підходи, пов'язані з: 1) поглядом на процес ОР як такий, що цілком обумовлений діяльністю управлінців, які проектують зміни в організації; 2) з уявленням про процес ОР як іманентно властивий природі організацій, запрограмованому, поетапному і закономірному природному протіканні структурних змін. В. Щербина показує, що розглянута популяційно-селекційна модель ОР являє собою основу для опису процесу перекладу «ідеальних зразків змін», що задаються управлінцями, які знаходяться біля витоків процесу ОР, як підсумкові або «реальні зразки поведінки і діяльності

організації», що зрештою закріплюються в організаційній структурі.

Отже, поділяємо думку дослідника про те, що значення описаної теоретичної моделі структурних змін виходить за межі соціології організацій і теорії організацій, де вона виникла. Ця модель цілком може бути перенесена із процесів, що відбуваються в організації, на опис процесів спрямованих структурних змін, що відбуваються в інших соціальних інститутах. Зокрема, це може бути використане в управлінні розвитком системи освіти та розробленні теоретико-методологічних концепцій і здійсненні науково-практичних досліджень у галузі організаційної психології щодо організаційного розвитку ЗСО. Для шкільної освіти особливої актуальності набувають психологічні особливості розвитку організацій – визначення стратегії та місії діяльності організацій, основних етапів їх розвитку, подолання кризових ситуацій

Спираючись на працю В. Щербини [11] про принципи новизну інвайронментального підходу американських учених М. Хеннона і Дж. Фрімена у методології досліджень природи і механізмів організаційного розвитку, система ЗСО в рамках інвайронментального підходу може бути охарактеризована як «організаційна популяція», тобто група однотипних організацій, що діють у єдиному географічному просторі. З цього випливає, передусім, важливий методологічний висновок, що одиницею аналізу при описі процесів ОР ЗСО не може бути якась одинична організація, а є уся сукупність шкільних організацій та інфраструктура, що підтримує їх.

Структурні зміни організацій, відповідно до канонів традиційних інвайронментальних моделей організації, обумовлюються, у першу чергу, змінами стану зовнішнього середовища, які найбільш явно проявлялися не на рівні одиничної організації, а на рівні всієї організаційної популяції – групи однотипних організацій, що виконують подібні функції, експлуатують однакові типи екологічних ніш і конкурують за дефіцитні ресурси на обмеженому географічному просторі. Щодо шкільних організацій, то вони виконують подібні функції і експлуатують один і той же тип «екологічних ніш» і конкурують за дефіцитні ресурси на обмеженому географічному просторі, якими є фінансові і кадрові

ресурси, і, зокрема, гарантія вступу до певного типу ВНЗ як комплексна характеристика здобуття учнем суми соціального, економічного, культурного і символічного капіталів.

Виходячи з зазначеного вище, систему ЗСО також маємо визнати однією із соціально-економічних систем суспільства. А. Васильєв визначає соціально-економічну систему (СЕС) як будь-яке соціально-економічне утворення, що «володіє певною свободою вибору форми діяльності й становить єдину організаційну структуру, елементи якої взаємозалежні й спільно функціонують для досягнення загальної мети» [1]. Він зараховує соціально-економічні системи до класу штучних організаційних систем, тобто організацій, створених і керованих людьми, де люди становлять головний і визначальний компонент, і вказує на «мотрійковий» характер соціально-економічної організації, оскільки будь-який рівень і будь-який її елемент, у свою чергу, є соціально-економічними системами.

Соціально-економічні (або соціоекономічні) системи, як і живі системи (living systems), є прикладами складних адаптивних систем (САС). У свою чергу складна адаптивна система – це складна система, що має такі властивості: складається з підсистем, які також є САС; є відкритою системою, що обмінюється з оточенням речовиною, енергією та інформацією; є складною системою, властивості якої не виведені із властивостей її підсистемних рівнів; має самоподібність (фрактальну будову); здатна до адаптивної активності, за рахунок якої приростають корисні здатності і зменшуються марні здатності; здатна підтримувати свій стаціонарний стан; здатна нарощувати впорядкованість і складність за рахунок адаптивної активності. Проте визнати систему ЗСО чи навіть усю систему освіти в ранзі САС, мабуть, було б завищеною оцінкою якості існуючих нині освітніх систем. Тому найточнішою системною характеристикою для системи ЗСО, на нашу думку, є визнання її як соціоекономічної організації.

Дослідження ЗСО, зокрема, як фактору економічного добробуту чи виживання в умовах сучасної всесвітньої та локальної економічної кризи спонукають дослідників та практиків приділити увагу соціоекономічному підходу до вивчення ЗСО. Соціоекономіка – як нова продуктивна

парадигма аналізу економічних процесів у часі й просторі виникла в останній чверті ХХ ст. Основи цього нового наукового напрямку закладені в працях А. Етціоні [11]. За цим підходом економіка, соціологія, психологічні та політичні науки, теорія управління, право, історія і філософія інтегруються з метою просунути у розумінні поведінки людини. З погляду соціоекономіки як метадисципліни, економіка не є замкненою системою, вона «вставлена» в суспільство, державний устрій, культуру і освіту. Соціоекономіка надалі допускає, що індивідуальні альтернативи формуються цінностями, емоціями, соціальними зобов'язаннями і моральними судженнями скоріше, ніж вузьким егоїзмом. Не потрібно припускати, що люди діють лише раціонально, або що вони тільки переслідують егоїзм чи задоволення. Дослідження взаємозв'язку соціоекономіки й організаційної та економічної психології, безумовно, є перспективним напрямком наукового пошуку, однак його обговорення вихрдить за межі даної статті.

Отже, внаслідок ідентифікації системи ЗСО як складної соціоекономічної організації соціальної сфери ми, по-перше, дістаємо найзагальніше окреслення ЗСО як об'єкта досліджень для організаційної психології, завданням якої є вивчення психологічних закономірностей діяльності та розвитку організацій (як спеціальних соціальних систем), а також психологічних чинників та умов їх ефективної взаємодії з іншими соціальними інституціями в умовах динамічних соціально-економічних змін. По-друге, це надає змогу залучити потужний пласт досліджень у галузях «управління змінами», «організаційного розвитку», який починає здобувати конструктивну інтерпретацію щодо системи освіти.

М. Фуллан у своїй відомій праці розпочав адаптувати до субстрату розвитку освіти і освітніх систем розуміння в менеджменті поняття управління змінами як реалізації комплексу дій, націлених на ухвалення, апробування, активне поширення і розвиток організацією нових підходів до ведення діяльності (Д. Гібсон, Д. Іванцевич, Д. Донеллі, Дж. Коттер). Такий підхід і надав йому право оптимістично заявити, що «зміни всюдишці і безперервні, вони дошкуляють нам на кожному кроці. Водночас секрет зростання і розвитку полягає в тому, щоб навчитись, як поводитися із силами змін,

використовуючи переваги позитивних і послаблюючи вплив негативних» [8, С. 11].

Отже, проблема розвитку ЗСО вплетена в коло проблем суспільного розвитку, є однією з них. Будучи складною проблемою сама по собі, вона ускладнюється ситуацією сучасного стану державного управління в Україні. Нові пропозиції щодо приведення державного управління та державної служби України у відповідність із принципами і практиками демократичного урядування (2010) відштовхуються від добре всім відомої констатації, яку виразно сформулювали експерти в одному із проєктів Стратегій модернізації України: «В Україні виконавча влада загалом та Уряд зокрема не виконують свого головного призначення – не стимулюють суспільний розвиток. Держава фактично ніколи не мала власної стратегії розвитку. Тому «плодіння» нових органів, посад та функцій (насамперед дозвільних та контролюючих), веде лише до розростання державного апарату, але залишає стабільно низькою якість державних послуг. Політики здобувають міністерські посади, не маючи уявлення про необхідні реформи, дбаючи здебільшого про доступ до ресурсів» [7, С. 7].

Звичайно, наявність державної стратегії розвитку є важливою умовою для укладання стратегії розвитку системи ЗСО, проте остання, як відносно автономна підсистема свого суспільства і разом з тим підсистема світової системи ЗСО, здатна і повинна формулювати власне бачення свого розвитку, тим паче, що сама ЗСО має формувати у своїх вихованців адекватне сучасному світові бачення людського розвитку – розвитку планетарного суспільства і самої людини зокрема. (Проблеми розвитку ЗСО в контексті суспільного розвитку розкрито також в окремих працях автора [4,5]).

Висновки. Аналіз наукових здобутків зарубіжних та вітчизняних науковців надає підстави для висновку про розмаїтість наукових підходів, шкіл, напрямків щодо дослідження організації і свідчить про становлення сучасної теорії управління організаційним розвитком, взаємозв'язок якої з теорією організаційної та економічної психології потребує окремих досліджень.

Обґрунтовано, що система ЗСО функціонує у формі соціоекономічної організації, що: 1) об'єднує кілька типів і видів самостійних організацій у самодостатню систему, взаємодія усередині яких регулюється спеціальною галуззю законодавства та

специфічними установками, нормами й культурними стереотипами, які історично склалися; 2) є “організаційною популяцією”, тобто групою однотипних організацій, що діють в єдиному географічному просторі і володіють певною свободою вибору форми діяльності й становлять єдину організаційну структуру, елементи якої взаємозалежні й спільно функціонують для досягнення загальної мети. Системний тип ЗСО дрейфує до складної адаптивної системи, що є відкритою фрактальною системою, здатною до підтримки свого стаціонарного стану і нарощування впорядкованості за рахунок

адаптивної активності, яку посилюють процеси демократизації в управлінні освітою. Сприйняття ЗСО як соціоекономічної організації надає можливості для конструктивного аналізу розвитку системи ЗСО і проектування механізмів, технологій та інструментів організаційного розвитку ЗСО з урахуванням наукових здобутків організаційної психології.

Перспективою подальших досліджень є дослідження психологічних закономірностей діяльності та розвитку ЗСО як організації і проблем управління її організаційним розвитком.

Література

1. Васильев А.А. Свойства муниципального образования как социально-экономической системы [Электронный ресурс] – Режим доступа : http://vasilieva.narod.ru/mu/stat_rab/stat/vasil/MOSES.htm 21 лис. 2010
2. Зиньковский К.В. Модель управления изменениями сложных организаций социальной сферы : : на примере системы общего образования : автореферат дис. ... кандидата экономических наук : 08.00.05 / Зиньковский Кирилл Викторович; [Место защиты: Гос. ун-т – Высш. шк. экономики]. – Москва, 2008 – 26 с.
3. Кудашкин Д.М. Общая теория социальных организаций / Д.М. Кудашкин. – М.: Юнити, 2000. – 376с.
4. Паращенко Л. І. Державне управління розвитком загальної середньої освіти в Україні: методології, стратегії, механізми : монографія /Л. І. Паращенко. – К. : Майстер книг, 2011. – 536 с.
5. Паращенко Л.І. Розвиток загальної середньої освіти як проблема теорії і практики управління освітою // Освітлогічний дискурс (Наукове фахове видання з педагогічних наук) – 2011.– №2 Режим доступу http://innovations.kmpu.edu.ua/ENFV/2011_2/11plipuo.pdf
6. Психологія організаційного розвитку сучасних організацій у сфері освіти, промисловості та бізнесу : тези VIII Міжнародної конференції з організаційної та економічної психології (4-6 жовтня 2012 року, м. Алчевськ) / за наук. ред. С.Д. Максименка, Л.М. Карамушки. – К.-Алчевськ : ДонДТУ ; Центр планування кар'єри, 2012. – 142 с
7. Стратегія модернізації України. Бачення незалежних експертів // „Дзеркало тижня”. № 48 (776) 12-18 грудня 2009 року. Цит. За: План модернізації державного управління: пропозиції щодо приведення державного управління та державної служби України у відповідність із принципами і практиками демократичного урядування / [А. Вишневський (кер. авт. колективу), В. Афанасьєва, Р. Гекалюк та ін.; за заг. ред. Т. Мотренка.] – К. : Центр адаптації державної служби до стандартів Європейського Союзу, 2010. – 396 с.
8. Фуллан М. Сили змін. Вимірювання глибини освітніх реформ / Фуллан М. – Л.: Літопис, 2000. – 269 с.
9. Щербина В.В. Популяционно-селекционная модель организационного развития. Часть 1. // Социология: Методология, методы, математическое моделирование. – 2008. – Т. 26. – С. 43-71.
10. Щербина В.В. Популяционно-селекционная модель организационного развития. Часть 2. // Социология: Методология, методы, математическое моделирование. – 2008. – Т. 27. – С. 84-100.
11. About Society for the Advancement of Socio-Economics (SASE) [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://www.sase.org/>.

Parashchenko L.I. PhD in Public Administration

RESEARCH OPPORTUNITY OF PSYCHOLOGICAL FEATURES GENERAL SECONDARY EDUCATION AS THE SOCIO-ECONOMIC ORGANIZATION

The article describes the content of secondary education as a social and economic organization. The necessity of the theoretical and methodological concepts, as well as expansion of scientific and practical research in the field of Organizational Psychology concerning the organizational development of school education were justified. It is proved that the secondary education system operates in the form of socioeconomic organization: 1) integrates several types of independent organizations into self-sustaining system within which the interaction is regulated, 2) is the "organizational population", i.e. the group of similar organizations operating in the same geographical area and have some freedom to choose the form of activity and constitute a single organizational structure, the elements of which are interdependent and function together to achieve a common goal.

Keywords: general secondary education, organization, organizational psychology, organizational development, socio-economic organization.

*Підбуцька Н. В., кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри педагогіки та психології управління
соціальними системами НТУ «ХПІ» (м. Харків)*

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ ЗДІБНОСТЕЙ МАЙБУТНІХ ІНЖЕНЕРІВ

У статті розкрито проблеми визначення інтелекту як психологічного явища, зупинено увагу на важливості аналізу професійного інтелекту у майбутніх інженерів. Досліджено рівень розвитку інтелектуальних здібностей та їх динаміку у процесі професійного навчання.

Ключові слова: інтелект, професійний інтелект, інтелектуальні здібності, майбутній інженер, професіонал.

В статті раскрыта проблема определения интеллекта как психологического явления, обращено внимание на важность анализа профессионального интеллекта у будущих инженеров. Исследован уровень развития интеллектуальных способностей и их динамика в процессе профессионального обучения.

Ключевые слова: интеллект, профессиональный интеллект, интеллектуальные способности, будущий инженер, профессионал.

Постановка проблеми. Соціально-економічний розвиток нашої держави безпосередньо пов'язаний із ефективністю роботи промислового комплексу країни, кадри для якого готують у технічних вищих навчальних закладів. Тому стратегічними напрямками організації навчання у технічних ВНЗ повинні бути забезпечення нового рівня якості освіти майбутніх інженерів з орієнтацією на індивідуальність студента, формування гнучкої системи конкурентоспроможних кадрів, здатних до постійного самовдосконалення та постійного розширення знань відповідно до потреб сучасного суспільства. Безумовно за таких умов необхідно розуміти важливість підвищення інтелектуального потенціалу особистості студента як передумови високоякісної професійної підготовки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему формування й функціонування інтелекту вивчали Г.Ю. Айзенк, А.В. Брушлінський, Д. Векслер, Л.С. Виготський, Дж. Гілфорд, Г.С. Костюк, О.М. Леонтьєв, С.Л. Рубінштейн, М.О. Холодна та ін., закономірності становлення професіонала та важливість інтелектуальних здібностей серед професійно важливих якостей В.О. Бодров, Н.Ю. Волянук, О.О. Євдокимова, Г.В. Ложкін, С.Д. Максименко, А.К. Маркова, Л.М. Мітіна, Ю.П. Поваренков. Однак на сьогодні спостерігається недостатня увага проблемі розвитку інтелектуальних якостей, професійного та технічного інтелекту саме у студентів інженерних спеціальностей, які визначають у майбутньому ефективність професіоналізації особистості та досягнення високого рівня професіоналізму.

Мета статті – вивчення особливостей інтелектуальних здібностей та їх розвиток у

процесі професійного навчання.

Методика та організація дослідження. Дослідження проводилося на базі Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут», респондентами були студенти другого та четвертого курсів технічних факультетів (енергомашинобудування, електроенергетичний, технології органічних та неорганічних речовин, машинобудування) у кількості 78 осіб. Використано такі психодіагностичні методики: тест Айзенка на вивчення коефіцієнту інтелекту (субтест на вивчення візуально-просторових здібностей), тест «Інтелектуальна лабільність», тест «Логічність умовиводів» А.В. Батаршова, тест на творчий потенціал та креативність, тест на просторове мислення І.С. Якиманської, тест ефективного інтелекту 2010, Форма А (ТЕІ-2010.А). Для статистичного аналізу використаний непараметричний критерій Мана-Уїтні та кореляційний аналіз за допомогою програмного пакету SPSS 20.

Виклад основного матеріалу та результати дослідження.

Проблема інтелекту є фундаментальною у сучасній психології, яка активно досліджується, дискутується, критикуються різні концепції. Але надання загальноприйнятого визначення цієї дефініції на сьогодні досить складно. Це відбувається по-перше, через дискусійне питання про існування інтелекту як психічної реальності взагалі, по-друге, через аналіз інтелекту з позицій трьох концепцій (біологічної, психометричної та соціальної).

Надамо визначення М.О. Холодної, яка завдяки ґрунтовним дослідженням визначила інтелект як «форму організації ментального (розумового) досвіду суб'єкта», а його психологічним призначенням вважає

«створювання порядку з хаосу на основі приведення у відповідність індивідуальних потреб об'єктивним вимогам реальності» [7, С. 9]. Дійсно, неможливо погодитися з точками зору про відсутність інтелекту у особистості, бо саме він є формою, що допомагає людині накопичувати досвід, використовувати його для активної життєдіяльності.

Інтелектуальні здібності майбутніх інженерів автор статті аналізує з точки зору концепції соціального інтелекту, що зумовлюється такими факторами, як особистість, досвід, мотивація, стратегії дій, соціально-економічний статус тощо, та які можна віднести до професійного інтелекту, оскільки за час навчання у ВНЗ та подальшій професійній діяльності засвоєння професійних знань, умінь та навичок неможливо без взаємодії із соціальними середовищем. Так, за Ю.П. Поваренковим «професійний інтелект –

це компонент особистості, описовий конструкт, який характеризує якісні, кількісні та структурні особливості функціонування пізнавальної сфери особистості професіонала на різних етапах професійного шляху» [5, С. 121]. Таким чином, говорячи про професійну підготовку студента-інженера як майбутнього професіонала, одним із найважливіших завдань є дослідження його професійного інтелекту та професійно важливих інтелектуальних якостей, рівень розвитку яких зумовлює пізнавальну активність, професійну компетентність, швидкості засвоєння знань та багато інших якостей, інтеграція яких стане умовою досягнення високого рівня професіоналізму суб'єкта труда.

Для дослідження динаміки розвитку інтелектуальних здібностей автором проведено методики коефіцієнту інтелекту, результати якої наведено у таблиці 1.

Таблиця 1.

Коефіцієнт розвитку інтелекту майбутніх інженерів

Рівень IQ	2 курс (N=41)	4 курс (N=41)	$U_{\text{емп}}, p$
За методикою Айзенка (max=150)	110±10,03	120,3±11,45	0,369, 0,01
За методикою «Ефективний інтелект» (max=160)	101,75±11,17	108,25±12,08	0,440, 0,01

Наведені у таблиці матеріали свідчать про співпадіння результатів двох методик щодо розвитку коефіцієнту інтелекту у майбутніх інженерів, тобто навчання у ВНЗ сприяє формуванню візуально-просторових здібностей та умінь розв'язувати складні інтелектуальні завдання.

Проаналізуємо кожну методику окремо. Так згідно результатів методики Айзенка можна стверджувати, що студенти технічних спеціальностей мають середній рівень розвиненості інтелекту. До низького рівня, де IQ менший за 95, не потрапив жоден студент. Це свідчить про те, що у всіх респондентів добре розвинуті візуально-просторові здібності, вони розуміються на всіляких схемах, графіках і таблицях, що вкрай необхідно майбутньому інженеру, також надовго і в деталях запам'ятовують зображення тощо.

Треба зазначити, що фактично другокурсники та четвертокурсники розділилися на групу з високим та групи з середнім рівнем інтелекту. Їх відрізняє те, що останні можуть здійснювати помилки та неточності на етапі відображення та конструювання якихось деталей або конструктивів.

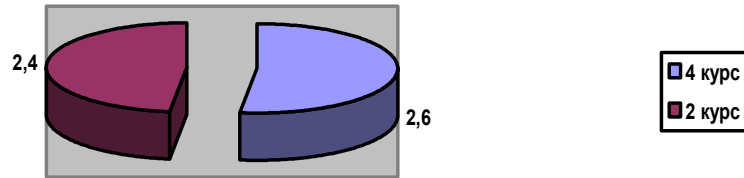
Так, передумовами успішності процесу конструювання є за словами Т.В. Кудрявцева по-перше, уміння спиратися «на сприйняття наочно-технічних засобів, на просторові зв'язки та відносини», а по-друге, «гарний

розвиток динамічних просторових уявлень, сутністю яких є вміння побачити рух окремих частин технічного пристрою» [3, С. 5].

За методикою дослідження "ефективного інтелекту" (IQ) було виявлено, що більшість усіх респондентів мають середній рівень його розвитку, тобто вони у ситуації браку часу на вирішення практичних професійних завдань можуть зробити помилки, хоча в цілому мають достатньо сформовані інтелектуальні якості. Але й були виявлені студенти із високим рівнем інтелекту (вище 115 IQ), яких характеризує гнучкість і швидкість мислення (наочно-дієвого, наочно-образного, абстрактно-логічного), високий рівень розвитку довірливої уваги, великий об'єм оперативної пам'яті, добре організоване сприйняття, високу загальну обізнаність, розвинені аналітико-комбінаторні здібності.

Отже в цілому, студенти четвертого курсу відповідають вимогам обраної професії щодо важливих інтелектуальних якостей, але все ж потребують досягнення більш високого рівня розвитку досліджених якостей.

Результати використаної методики на логічність умовиводів свідчать про динаміку розвитку таких логічних операцій, як визначення понять, порівняння, узагальнення, класифікація, судження, умовивід, доказ, що підтверджується непараметричним критерієм Манна-Уїтні ($U_{\text{емп}}=0,509, p \leq 0,05$).

Рис. 1. Розвиток логічності умовиводів (маx=5 балів)

Якісно аналізуючи одержані показники, зазначимо про в цілому низький рівень розвитку логічних здібностей майбутніх інженерів. Тобто студенти нездатні дотримуватися суворій послідовності міркувань, також мають труднощі у вмінні оперувати абстрактними поняттями та побудові причинно-наслідкових зв'язків, що можна пояснити невисоким рівнем концентрації уваги та неухважністю.

Для оволодіння прийомами рішення конструктивно-технічних завдань, без яких неможливо уявити інженерну діяльність, важливо розвине «уявлення про просторові зв'язки і відносини рухомих деталей, яке полягає в умінні бачити ці зв'язки мовби в різних проекціях» [3, С. 5]. Результати діагностики таких уявлень наведено у табл.2.

Таблиця 2.

Розвиток просторового мислення студентів (маx=10 балів)

Випробувані	M±Ω	U _{емп}	p
2 курс (N=41)	4,0±1,4	0,508	0,05
4 курс (N=41)	5,08±2,07		

Матеріали таблиці свідчать про динаміку розвитку просторових уявлень про об'єкти, що статистично підтверджується, хоча ці середні значення відносяться до середнього рівня. Важливість просторового мислення для успішного оволодіння професійною діяльністю, для особистісного розвитку розкриває у своїх працях І.С. Якиманська та Х.-М. Х. Кадаяс, розуміючи його як «специфічний вид розумової діяльності, що забезпечує аналіз просторових властивостей і відносин реальних об'єктів (в їх графічних зображеннях), оперування цими відносинами і властивостями в процесі вирішення завдань» [2, С. 10].

Таким чином, більшість майбутніх інженерів можуть відчувати труднощі у сприйнятті форми, величини, просторового положення, що потребує розвитку просторового мислення, формуванню геометричних уявлень, просторової уяви, системно-просторового мислення, уявлення тривимірних об'єктів в деталях і колірному виконанні.

З метою вивчення здатності до навчання,

перемикання уваги, вміння швидко переходити з вирішення одних завдань на інші була проведена методика на інтелектуальну лабільність. Статистично значущих відмінностей не було знайдено, тобто під час навчання практично не розвивається, середній показник другого курсу становить – 4,62 бали, четвертого – 4,68.

Підрахувавши процентні відношення зазначимо, що 7,5% студентів 2 курсу та 6% студентів 4 курсу мають низьку лабільність, тобто допускають багато помилок при спробі швидко переходити з вирішення одних завдань на виконання інших, мають низьку здатність перемикання уваги, що може призвести до неспроможності засвоєння як навчальної, так і професійної діяльності. Для 22,5% респондентів 2 курсу та 19% респондентів 4 курсу властивий середній рівень інтелектуальної лабільності, мають розвинену на досить високому рівні перемикання уваги, але при цьому вони допускають помилки, які можуть заважати у професійній діяльності та призводити до незадовільних результатів. Більшості студентів (70% та 75%) властива хороша здатність до навчання, перемикання уваги, вони можуть бути максимально сконцентровані на роботі, і практично не допускають помилок.

Творчий підхід до професійної діяльності зумовлює її нові рішення завдань, інновації, створення чогось нового. Так, за словами В.О. Моляко «творчість є головним визначальником людської суті...інструментом професійного існування» [9, С. 268], і інженерна діяльність не є виключенням. Без належного рівня розвитку креативності неможливо уявити розвиток технологічних процесів, конструкторської діяльності тощо. Саме тому, автор у рамках досліджуваної проблеми дослідив рівень творчого потенціалу та креативності майбутніх інженерів. Результати свідчать про майже однакові бали творчих здібностей: другий курс – 38,9; четвертий – 38,25, тобто її рівень не змінюється протягом навчання, і припадає на середні показники. Майбутні інженери мають якості, які дозволяють їм творити, але відчують бар'єри на шляху до творчості, такі

як орієнтація лише на успіх, боязнь невдач, соціальний страх, що криється у можливому неприйнятті оточуючими нового. Таку ситуацію можна пояснити поширеністю думки у технічних ВНЗ про не важливість і відсутність впливу творчого потенціалу інженера на його технічний продукт.

Для досягнення мети дослідження був проведений кореляційний аналіз окремо за курсами. Так, на другому курсі одержано дві позитивні кореляції між візуально-просторовими здібностями та логічністю умовиводів ($r=0,396$, $p=0,05$) і творчим потенціалом особистості ($r=0,360$, $p=0,05$). На четвертому курсі виявлено два позитивні кореляційні зв'язки між творчим потенціалом особистості та візуально-просторовими здібностями ($r=0,399$, $p=0,05$) і логічністю умовиводів ($r=0,336$, $p=0,05$). Тож можна стверджувати, що розвиток візуально-просторових здібностей зумовить поліпшення логічності та креативності студентів.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, за результатами проведеного дослідження було проаналізовано та виявлено інтелектуальні здібності майбутніх інженерів, які за нашою думкою є складовими їх професійного інтелекту. У

цілому був простежений розвиток визначених здібностей за час навчання у ВНЗ, але, на жаль, невисокі показники просторового мислення, логічності умовиводів в незалежності від курсу навчання.

Аналізуючи отримані дані, виявлено достовірні відмінності між другим та четвертим курсами за показниками просторового та логічного мислення, загальної здатності до вирішення практичних інтелектуальних завдань, та візуально-просторовими здібностями. Це свідчить про їх змін у бік збільшення, що є важливим, оскільки їх наявність є необхідними складовими, що забезпечуватимуть продуктивну роботу майбутніх інженерів.

Спираючись на одержані результати і проведене дослідження, можна стверджувати, що одним з основних факторів, що впливають на досягнення успіху в житті і діяльності людини, є професійний інтелект. Чим вище рівень його розвитку, тим більше у людини шансів зайняти більш вигідні позиції в соціальному середовищі. Тому у подальшому планується розроблення та впровадження програми розвитку інтелектуальних професійно важливих якостей майбутнього інженера.

Література

1. Євдокімова О.О. Психологічні засади вищої технічної освіти: Монографія / О.О. Євдокімова, – Харків: ПП Видавництво «Нове слово», 2009. – 388с.
2. Кадаяс Х.-М. Х. Особенности пространственного мышления учащихся с художественными и математическими склонностями мышления / автореферат дис. на соискание науч. степени кандидата психол.наук: 19.00.07 / Х.-М. Кадаяс. – Москва, 1985. – 30 с.
3. Кудрявцев Т.В. Психология технического мышления / автореферат дис. на соискание науч. степени доктора психол.наук: 19.00.01 / Т.В. Кудрявцев. – Москва, 1971. – 37 с.
4. Любчук О.К. Роль вищої освіти в інтелектуальному розвитку та професійному становленні особистості студента / О.К. Любчук, Н.Д. Куцак // Донецький державний університет управління. – Донецьк. – 2011. – С. 2-4.
5. Поваренков Ю.П. Психологическое содержание профессионального становления человека / Ю.П. Поваренков – М.: Изд-во УРАО, 2002 – 160 с.
6. Смутьсон М.Л. Психология развития интеллекта в ранней юности. / автореферат дис. на здобуття наук. ступеня доктора психол.наук: 19.00.07 / М.Л. Смутьсон. – Київ, 2002. – 37 с.
7. Холодная М.А. Психология интеллекта: парадоксы исследования / М.А. Холодная. – СПб: Питер, 2002. – 272 с.
8. Якиманская И.С. Тест пространственного мышления: опыт разработки и применения / И.С. Якиманская, В.Г. Зархин, Х.-М. Х. Кадаяс // Вопросы психологии. – № 3. – 1991. – С. 128-135.
9. Загальна психологія: Хрестоматія / Скрипченко О.В., Долинська Л.В., Огороднійчук З.В. та ін. / Навчальний посібник. – К.: Каравела, 2008. – 640 с.

Podbutskaia N.V. Ph.D., lecturer

FEATURES OF DEVELOPMENT OF INTELLECTUAL ABILITIES OF FUTURE ENGINEERS

The article revealed the problem of defining intellect as a psychological phenomenon called attention to the importance of professional intellect analysis of future engineers. The level of development of intellectual abilities and their dynamics in the course of professional training.

The study can say the dynamics of general intellect, logical reasoning, spatial reasoning, from the second to the fourth course of future engineers. However, for some intelligent features quite a large number of engineers have low rates. This necessitates the development of a program of professionally important qualities of intellect engineer.

Key words: intellect, a professional intellect, intellectual ability, the future engineer, a professional.

ПЕРСПЕКТИВНИЙ ТРЕНІНГ З ПРОФІЛАКТИКИ ПРОФЕСІЙНИХ СТРАХІВ У ОФІЦЕРІВ ЛЬОТНОГО СКЛАДУ

У статті висвітлено зміст перспективного психопрофілактичного тренінгу, апробованого у 2012 році в межах комплексного психологічного експерименту в авіації Повітряних Сил ЗС України, та спрямованого на запобігання розвитку анкіозних невротичних розладів у офіцерів льотного складу.

Ключові слова: військові льотчики, професійні страхи, психологічна профілактика, систематична десенсибілізація, імплізивна терапія.

В статті раскрыто содержание перспективного психопрофилактического тренинга, апробированного в 2012 году в рамках комплексного психологического эксперимента в авиации Воздушных Сил ВС Украины, и направленного на предупреждение развития анкиозных невротических расстройств у офицеров летного состава.

Ключевые слова: военные летчики, профессиональные страхи, психологическая профилактика, систематическая десенсибилизация, имплизивная терапия.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Емоційні стани людини зумовлені умовами існування та діяльності і мають особистісний характер. За своєю суттю вони є суб'єктивними переживаннями, які сигналізують про благополучний або неблагополучний стан організму і психіки, при чому мають не тільки суб'єктивний, а й об'єктивний предметний зміст.

Почуття, які спонукають активність, називаються стенічними (позитивними), почуття, які пригнічують її – астенічними (негативними). Психофізіологічним наслідком виникнення емоцій, перетікання їх у почуття виступають емоційні стани людини, які визначають в основному зовнішню сторону поведінки і психічної діяльності та, відповідно, також можуть бути стенічними або астенічними.

У контексті психологічного супроводу процесу бойової підготовки військовослужбовців Збройних Сил України, чия професійна діяльність є емоційно завантаженою та протікає у екстремальних умовах, – льотчиків, моряків-підводників – не втрачає актуальності проблема необхідності підтримки оптимального стану емоційно-вольової сфери військового фахівця. Водночас, процес психопрофілактики виникнення негативних емоційних станів у військовослужбовця не може вважатися цілісним без введення до нього етапу психокорекційних заходів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наразі є всі підстави для розробки системи психокорекційних заходів у рамках психологічного забезпечення процесу бойової підготовки Збройних Сил України. Наукове бачення усіх зазначених проблем, зокрема, базується на тому, що при

негативному відношенні до об'єкту переживань у особистості можуть сформуватися почуття та, відповідно, емоційні стани, які несуть негативне забарвлення. Поруч із негативним соматичним впливом вони через свій астенічний вплив на емоційно-вольову сферу особистості ускладнюють виконання нею професійної діяльності [1]. Про необхідність корекції негативних проявів емоційно-вольової сфери свідчили історично відомі науковці-психологи Кемпінські, Маслоу, Вольпе [2]. Це бачення дістало подальшого розвитку в працях сучасних науковців, як закордонних – Ф. Джойса [8], Е. Мінделла [9], так і вітчизняних – Р.А. Абдурахманова, П.А. Корчемного, Л.А. Кітаєва-Смика, О.В. Змановської [3], І.Г. Малкіної-Пих [6]. Проблеми здійснення психокорекції емоційних станів військовослужбовців у Росії приділяють увагу ряд авторів, зокрема, О.Г. Караяні, І.В. Сиром'ятніков [4], А.Г. Маклаков [5]. Бачення психологічної реальності екстремальної військової діяльності отримали подальший розвиток у процесі наукового розроблення таких прикладних проблем військової психології, як психологічна підготовка військ до активних бойових дій, психологія бойового управління, раптовості й ризику (А.Я. Анцупов; Г.В. Гнездилов; С.І. Дудін; А.І. Омелькін; У.Е. Попов; В.В. Сисоєв; Г.В. Ложкін; В.В. Стасюк; О.П. Макаревич; В.В. Ягупов).

На жаль, вітчизняна психологія за попередні роки свого існування не проводила прикладних досліджень, які б на підставі комплексного аналізу проблеми психокорекції анкіозних негативних станів в ході професійної діяльності військових

льотчиків надавали дієві варіанти їх розв'язання. Внаслідок цього втілені у військах практичні рекомендації поки що не завжди дозволяють органам військового управління приймати компетентні з психологічної точки зору рішення.

Відповідно, **метою даної статті** є висвітлення змісту перспективного психопрофілактичного тренінгу, апробованого у 2012 році в межах комплексного психологічного експерименту в авіації Повітряних Сил ЗС України, який пропонується системно використовувати для запобігання розвитку анкіозних невротичних розладів у процесі психологічного супроводу професійної діяльності офіцерів льотного складу.

Викладення основного матеріалу.

Основною психологічною особливістю професійної діяльності військових льотчиків складу є її екстремальність, що створює підґрунтя для виникнення й розвитку багатьох негативних психологічних феноменів, одним з найнебезпечніших серед яких віднедавна справедливо вважається професійний страх. Будучи за своєю сутністю дезадаптивним астеничним явищем, яке може набувати критичної інтенсивності, професійний страх перешкоджає оптимальному здійсненню суб'єктом професійної діяльності, інколи навіть унеможливаючи її. Очевидним є те, що у контексті діяльності військового льотчика професійний страх значної інтенсивності, негативно впливаючи на її якість, суттєво підвищує ступень небезпеки для життя та здоров'я суб'єктів цієї діяльності (військових льотчиків), причетних осіб (пасажирів під час здійснення перевезень військово-транспортною авіацією), а також, опосередковано, для сторонніх осіб (цивільного населення, що мешкає в районах виконання польотів). Іншим аспектом негативного впливу зазначеного психологічного феномену є його сприяння розвитку психічної неспроможності офіцерів льотного складу продовжувати свою фахову діяльність, зокрема, розвитку синдрому професійного "вигорання", що призводить до їх подальшої професійної дискваліфікації. Звідси впливає надзвичайна важливість урахування й адекватної компенсації такого явища як професійний страх у діяльності військових льотчиків.

З цією метою у 2012 році нами був розроблений та апробований в авіаційних військових частинах Повітряних Силах ЗС України перспективний

психопрофілактичний тренінг, сутність та зміст якого викладені нижче.

З урахуванням сформованих ключових позицій практичного вирішення проблеми виникнення й закріплення професійних страхів у військових льотчиків, а саме:

- відсутність необхідності зміни полярності емоційної сутності відношення до стрес-факторів поряд із необхідністю інтроспективної оптимізації емоційних реакцій;

- необхідність проведення операцій зі сферою когнітивного сприйняття, за умови незмінності проблеми наявності стрес-факторів;

- необхідність прикінцевої зміни поведінки досліджуваного на підставі змін в його уявленні,

для її вирішення нами було вирішено використати поєднання когнітивно-поведінкового та біхевіорального підходів, основу яких складають теорії когнітивної обробки інформації У. Найссера, научіння А. Бандури й теорія особистісних конструктів Дж. Келлі, а також теорії умовних рефлексів І. П. Павлова та реципрокності емоцій Дж. Вольпе.

На ґрунті обраного комплексного підходу ми вирішили застосовувати поєднання професійно адаптованих сучасних модифікацій методу систематичної десенсибілізації, розробленого Дж. Вольпе, та методу імпульсивної терапії, розробленого Т. Г. Штампфлем, у версії "тривала експозиція стимулів".

Сутність методу Вольпе полягає у профілактиці неадаптивної (у тому числі невротичної) поведінки особистості шляхом виключення страху або тривоги, яке має відбутися через поєднання за часом рефлексу відчуження страху й протилежного рефлексу (заспокійливого). Тобто, мова йде про реципрокність (взаємне виключення) емоцій.

Закріплення досягнутого методом Вольпе результату, що було необхідним через більш жорсткі умови, які висувуються до психіки військового льотчика особливостями його діяльності, ми вирішили здійснювати за допомогою варіації методу Штампфля, побудованого на гіпотезі, що невротична поведінка, особливо сильна тривога, формується як механізм уникнення, з метою боротьби з витисненими зі свідомості психотравмуючими переживаннями, і що стійкість тривоги стає можливою завдяки відносному успіху уникнення. Первинна відмінність обраного методу "тривала експозиція стимулів" від методу

систематичної десенсибілізації полягає в тому, що пацієнтові пропонується або уявляти себе в найбільш страшаючих ситуаціях протягом тривалого періоду без релаксації, або перебувати в них. Експозиція стимулів в терапії страхів використовується у двох формах: у реальності (In Vivo) і в уяві (In Sensu). Часто обидва способи експозиції становлять єдину процедуру – клієнт спочатку зникає до страшних стимулів в уяві, потім домагається того ж у реальності.

Мета імпульсивної терапії – штучно викликати інтенсивний страх, який приведе до зменшення страху в реальній ситуації. Придушення страху відбувається в результаті тривалого перебування в ситуації, яка викликає страх, через формування нового динамічного стереотипу уявлення про ситуацію та усвідомлення ненастання наслідків, які раніше лякали можливістю свого настання.

Зазначені психотерапевтичні методи первинно протистоять один одному за принципом дії, проте сучасна загальносвітова тенденція до розвитку мультимодальних психотерапевтичних і консультативних підходів, про що свідчать, зокрема, М. Перре, У. Бауманн, М. Є. Литвак, В. В. Макаров, створює передумови до пошуку й ретельної оцінки ефективності сполучення в рамках терапевтичних сесій, досить суперечливих з погляду методології прийомів і технік.

З урахуванням специфічних умов професійної діяльності льотного складу, можливостей структури виховної та соціально-психологічної роботи у авіаційних частинах Повітряних Сил ЗС України, а також сучасних адаптованих модифікацій зазначеного методу, нами було запропоновано до апробації наступний варіант психопрофілактичного тренінгу, що складався із чотирьох етапів.

I. Підготовчий етап тренінгу.

На даному етапі нами були виконані такі підготовчі заходи:

- складання ієрархій тривожних стимулів на основі визначених авторським опитувальником ПСЛ професійних страхів військових льотчиків;
- підбір заступниками командирів частин з виховної роботи відповідних приміщень у військових частинах для проведення психопрофілактичних сеансів;
- відповідне регламентування розкладу дня для досліджуваних льотчиків наказами командирів частин;
- детальні інструктажі залучених офіцерів структури виховної та соціально-

психологічної роботи (ВСПР) щодо проведення індивідуальних бесід та профілактичних сеансів;

- індивідуальні бесіди із досліджуваними щодо додаткового з'ясування обставин виникнення невротичних реакцій, обговорення участі в профілактичному тренінгу;

- залучення до профілактичного тренінгу льотчиків-експертів ("героїв").

II. Етап систематичної десенсибілізації "In Sensu".

Щоденно у визначений час спільно з офіцерами структури ВСПР проводились профілактичні сеанси, які мали на меті витіснення та заміщення емоцій тривоги й страху на емоції спокою в підсвідомості визначеної категорії досліджуваних військових льотчиків. Кожен сеанс проводився індивідуально, пацієнт (військовий льотчик) розташовувався в зручному положенні лежачи. Аудитор почергово анонсував наростаючі за інтенсивністю тривожних уявлень ситуації з життя льотчика (кожну двічі), що склали ієрархію тривожних стимулів, побудовану на фабулі визначеного професійного страху. Пацієнт протягом 5-10 секунд уявляв їх собі, після чого розслаблявся та сигналізував аудиторіві про можливість продовження. Через 20-30 секунд аудитор анонсував наступну позицію ієрархії. У разі виникнення в пацієнта на будь-якому етапі почуття страху (тривоги) він подавав сигнал про це; надалі відбувалось усунення цього почуття та заміщення його емоцією спокою таким чином:

- виконання пацієнтом за командою аудитора первинної дихальної та м'язової релаксації, заснованої на методиці Е. Джекобсона (самостійно) – 8-10 швидких вдихів та повільних видохів;

- виконання психоемоційної релаксації із спокійним та упевненим обговоренням своїх вірних (нормальних) дій у даній ситуації з "героєм" – спеціально запрошеним льотчиком-експертом, до якого у пацієнта існувала безумовна пошана та значна довіра як до професіонала.

Після виникнення та усунення почуття страху (тривоги), про що мав засвідчити сам пацієнт, сеанс припинявся. Наступного дня аудитор починав сеанс із пацієнтом з тієї позиції в ієрархії тривожних стимулів, що передувала позиції, яка напередодні викликала страх (тривогу). Таким чином з військовим льотчиком за декілька сеансів відпрацьовувались усі позиції з ієрархії

тривожних стимулів, результатом чого ставало руйнування старого та закладення підвалин створення нового підсвідомого стереотипу асоціації певного польотного явища (ситуації), яке раніше викликало страх, із відчуттям спокою та впевненості. Уся ієрархія тривожних стимулів відпрацьовувалась щоденно, без змін приміщення, часу проведення, осіб аудитора та льотчика-експерта. За один сеанс в залежності від первинної інтенсивності професійного страху відпрацьовувались 4-7 позицій ієрархії з наступною комплексною релаксацією, що загалом займало 10-15 хвилин. Завершенням етапу для кожного льотчика було проходження усієї ієрархії страхів з напрацюванням спокійної реакції на пред'явлення будь-якого стимулу з неї.

Загалом десенсибілізація одного професійного страху льотчика тривала 3-5 днів, тобто протягом одного тижня. Оперативність проведення сеансів дозволяла аудиторам працювати щоденно із 3-6 льотчиками. Таким чином, етап систематичної десенсибілізації "In Sensu" був відпрацьований у військових частинах за 1-2 тижні, в залежності від кількості льотчиків, обтяжених професійними страхами, та інтенсивності цих страхів.

III. Перехідний тренажний етап (поєднання елементів систематичної десенсибілізації та імпульсивної терапії, "In Sensu – In Vivo")

На даному етапі в процес умовно-рефлекторного витіснення та заміщення негативних емоцій було введено елементи методу тривалої експозиції стимулів, відомого за кордоном під назвою "flooding" (англ. – повінь), який являє собою найпотужніший варіант імпульсивної терапії, з переходом від когнітивної версії "In Sensu" до "In Vivo". Це реалізовувалось шляхом виконання кожним досліджуваним військовим льотчиком серії спеціалізованих вправ-польотів на льотних тренажерах, якими оснащені класи льотної підготовки в авіаційних частинах. У ході цих вправ виконувалось тренажне відтворення відповідних особливих та небезпечних ситуацій у польоті з психологічним супроводом, що мало створювати новий когнітивно-емоційний образ їх сприйняття льотчиком.

Слід зазначити, що вправи на авіаційних тренажерах вже не перше десятиліття мають місце в процесі наземної підготовки льотного складу. Принципово новим у варіанті нашого експерименту було застосування в ході даних

тренажів відповідно зорієнтованого психологічного супроводу, методика якого полягала в наступному.

Як справедливо відзначають знані фахівці в галузі авіаційної психології, зокрема, J. A. Wise, M. Martinussen, K.-M. Goeters, К. К. Платонов, В. О. Пономаренко, М. В. Макаров, обладнання кабіни тренажера, апаратурна акселераційно-рухова, аудіо- та відео-імітація польоту, ведення радіообміну з льотчиком-інструктором та виконання звичного порядку дій з арматурою кабіни сприяють вживанню досліджуваного льотчика в образ польоту. Під час виконання віртуального польоту льотчик-інструктор, роль якого виконував вже відомий за попереднім етапом експерименту льотчик-експерт, штучно вводив відповідну відмову авіаційної техніки (моделював відповідну польотну ситуацію). Створення ситуації відбувалось на попередньо визначеному за бланком ПСЛ даного льотчика етапі польоту. Всі подальші дії льотчика, спрямовані на усунення наслідків особливого випадку в польоті (ОВП) супроводжувались підказками інструктора по радіо. У випадку виникнення реакцій страху робота тренажера призупинялась, льотчиком виконувалась дихальна та часткова м'язова релаксація, інструктор проводив детальне заспокоююче роз'яснення об'єктивного рівня небезпечності даної ситуації та вірних дій льотчика у цьому випадку. Після заспокоєння функції тренажера поновлювались і льотчик повертався до відпрацювання своїх дій в ОВП. У разі фіксування появи у льотчика стійкого відчуття страху здійснювалося припинення польотів на тренажері із поверненням до них наступного дня.

Загалом кожний досліджуваний льотчик виконував по 4-5 "віртуальних" польотів до повного зникнення реакцій страху у відповідних ОВП за самозвітами, у складних випадках – до 8 польотів. Польоти на тренажері виконувались щоденно, по 2 польоти в день, причому відповідний випадок створювався тільки в одному з них, визначеному шляхом рандомізації. Загальна тривалість етапу склала 1-2 тижні. В якості варіанту заміни застосовувались тренажі на авіаційній техніці (АТ) з відпрацюванням відповідних особливих випадків у польоті під керівництвом та спостереженням інструктора.

IV. Польотний етап імпульсивної терапії "In Vivo".

На даному етапі метод тривалої експозиції стимулів використовувався у класичному вигляді. Реалізація методу полягала в штучному створенні відповідних позаштатних ситуацій під час польоту. Переживання досліджуваним льотчиком професійного страху максимальної інтенсивності водночас з професійним подоланням ситуації, підкріпленням психологічною підтримкою старшого товариша, мало остаточно закріпити в нього створений новий когнітивно-емоційний образ сприйняття небезпечних ситуацій, можливість чого підтверджують сучасні наукові погляди.

Заходи етапу виконувались із досліджуваними льотчиками під час польотів на УБ-літаках, або у складі екіпажів на літальних апаратах військово-транспортної авіації (ЛА ВТА). Незаплановане відключення обладнання та систем ЛА заборонено військовими регламентуючими актами, тому у нашому експерименті льотчиками-інструкторами застосовувались дозволені методи й прийоми:

- виконання запланованих польотів на імітацію відмови двигуна, на імітацію відмов авіаційного та радіоелектронного обладнання;
- виконання імітаційних заходів на посадку з прибораним шасі;
- виконання імітації відмови приладу шляхом заклеювання його індикатору папером;
- імітація відмови радіозв'язку шляхом переходу на "глухий" канал;
- опускання обмежуючих поле зору площин ("шторок") тощо.

У разі фіксування появи у льотчика страху імітація особливого випадку в польоті не припинялась, анкіозні стани підтримувались на максимальному рівні інтенсивності, одночасно відбувався контроль льотчика-інструктора за діями та станом досліджуваного, та, за необхідності, втручання в управління ЛА. Протягом однієї льотної зміни досліджуваній військовий льотчик виконував від 1 до 3 таких польотів, в кожному з яких відбувалося по 2-3 імітації страхуючої ситуації. У міжпольотні періоди досліджувані льотчики проходили обов'язковий медичний огляд з метою контролю фізіологічних змін та коливань показників. Польоти на імітацію ОВП виконувались до отримання самозвіту досліджуваного льотчика про зникнення відчуття інтенсивного страху у відповідних випадках.

Тривалість етапу в залежності від початкової інтенсивності страху кожного льотчика та його індивідуальних особливостей, а також в залежності від частоти проведення польотів та можливостей військової частини з планування індивідуального польотного навантаження за зміну на досліджуваного льотчика, склала 2-4 льотні зміни, тобто до 1,5 місяця. За результатами проведення заходів етапу досліджуваним військовим льотчиком в середньому довелося виконати по 4-6 імітаційних польотів до зникнення відчуття інтенсивного страху.

Після отримання звіту досліджуваного льотчика про те, що відповідна ситуація в польоті не викликає в нього страху, він упевнений у собі, своїх силах, та підтвердження цього звіту льотчиком-інструктором (спостерігачем), приймалося рішення вважати даного льотчика таким, що успішно пройшов курс психологічної профілактики професійних страхів.

Перевірка результатів практичного застосування запропонованого тренінгу виявила суттєве покращення якості професійної діяльності, поточного і ситуативного психофізіологічного стану в усіх військових льотчиків експериментальної групи (31 з 31) за основними параметрами: нервово-психічна стійкість; особистісна та ситуативна тривожність; прогноз тривожних розладів; комплекс емоцій, ситуативне емоційне збудження; передпольотний функціональний стан; якість виконання польоту, що засвідчило значну його ефективність в профілактиці виникнення та розвитку льотних професійних страхів.

Висновки. Професійні страхи являються небезпечним психологічним феноменом, який невід'ємно супроводжує такий екстремальний вид професійної діяльності як льотна. Необхідно враховувати, що в розпорядженні сучасного українського льотчика мають бути не тільки засоби професійної підготовки (зокрема, льотні тренажери) та медична служба, на що спиралася система забезпечення професійної діяльності льотного складу зразка 60-80-х років минулого століття, а й адекватні заходи психологічного забезпечення. Останнє повинне виступати в якості проміжної високоефективної фази між тривалими складними процесами з формування оптимальної психологічної моделі льотного спеціаліста та його підсумкової психічної реабілітації.

Запропонована система профілактики професійних страхів офіцерів льотного складу демонструє належні якості:

Питання психології

- зорієнтованість на емоційно-вольову сферу особистості типу “військовий льотчик”;
- відповідність специфічній системі льотної професійної діяльності;
- можливість оперативного застосування;
- відносно невелика загальна тривалість процесу;
- ефективність використання;
- простота у виконанні;
- відсутність необхідності залучення додаткових сил, засобів та фінансування для реалізації.

Застосоване поєднання класичних варіантів методик систематичної десенсибілізації “релаксація” та “емотивна уява” “In Sensu”, а також методу тривалої експозиції стимулів “In Vivo” на практиці дозволяє швидко та надійно досягти

поставленої мети – нормалізувати стан емоційно-вольової сфери військового льотчика в умовах професійної діяльності шляхом здійснення психологічної профілактики виникнення й розвитку тривожних розладів.

Реалізація запропонованого психопрофілактичного тренінгу в процесі психологічного забезпечення навчально-бойової підготовки льотної складу Збройних Сил України безумовно сприяє підтримці оптимальної якості професійної діяльності та психофізіологічного стану військових льотчиків, та, внаслідок цього, збереженню фізичного й психічного життя та здоров'я льотної складу, недопущенню втрат фахівців льотної складу через дискваліфікацію, підвищенню рівня безпеки польотів.

Література

1. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2011. – 720 с.
2. Вольпе Д. Практика поведенческой терапии / Д. Вольпе. – М.: Наука, 1969. – 374 с.
3. Змановская Е.В. Девиантология. Психология отклоняющегося поведения / Е.В. Змановская. – М.: Академия, 2008. – 288 с.
4. Караяни А.Г. Прикладная военная психология. Учебно-методическое пособие / А.Г. Караяни, И.В. Сыромятников. – СПб.: Питер, 2006. – 480 с.
5. Маклаков А.Г. Психология и педагогика. Военная психология / А.Г. Маклаков. – СПб.: Питер, 2004. – 464 с.
6. Малкина-Пых И.Г. Психосоматика / И.Г. Малкина-Пых. – М.: Эксмо, 2009. – 1024 с.
7. Ромек В.Г. Поведенческая психотерапия. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений / В.Г. Ромек. – М.: Академия, 2002. – 192 с.
8. Джойс Ф. Гештальт-терапия шаг за шагом / Ф. Джойс, Ш. Силлс. – М.: Институт общегуманитарных исследований, 2010. – 352 с.
9. Минделл Э. Психотерапия как духовная практика / Э. Минделл. – М.: НФ Класс, 2007. – 160 с.
10. Агеенкова Е.К. Символдрама. Сборник научных трудов / Е.К. Агеенкова, Т.Б. Василец, И.Е. Винов и др. – М.: Европейский гуманитарный университет, 2001. – 416 с.
11. Aviation Psychology and Human Factors. Monica Martinussen, David R. Hunter. Taylor & Francis, 16 Sept. 2009. – 256 p.

Skripkin O.G., adjunct

PERSPECTIVE PROPHYLACTIC TRAINING OF PROFESSIONAL FEARS OF THE MILITARY PILOTS

The maintenance of the perspective psychological profilaktic training approved in 2012 within the framework of complex psychological experiment in the Ukraine Air Forces and directed on warning of anxiety neurotic disorders development for the military pilots is exposed in the article.

Basic correction methods are methods of systematic desensibilization and implozive therapy which are used in training in combination with virtual flights on a flying trainer and real flights on an aircraft's. Training essence consists of making of normal reactions of military pilots in the warning air situations with a gradual transition from a virtual design to practical work of normal psychological reactions.

Complex application of this training constructions designs the new psychological appearances-models of warning air situations for military pilots which allow to avoid an origin for them of fear. Thus military pilots are delivered from the artificially purchased professional fears that substantially improves their mental condition on earth and on the air, and also quality of implementation of flight.

Keywords: military pilots, professional fears, psychological prophylaxis, systematic desensibilization, implozive therapy.

*Стасюк В. В., доктор психологічних наук, професор,
професор кафедри МПЗ військ гуманітарного
інституту НУОУ імені Івана Черняхівського (м. Київ)*

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ПРИНЦИПИ ТА НАПРЯМКИ ДІЯЛЬНОСТІ ЩОДО ПРОФІЛАКТИКИ ПСИХІЧНИХ РОЗЛАДІВ В УМОВАХ ПІДГОТОВКИ ДО ВЕДЕННЯ БОЙОВИХ ДІЙ

У статті розкриваються сучасні підходи до організації та проведення заходів щодо профілактики психічних розладів у військовослужбовців під час підготовки до ведення бойових дій. Визначені спеціальні активні коригуючі і реабілітаційні заходи з метою форсування відновлення працездатності та профілактики несприятливих психофізіологічних станів і профілактичні заходи, спрямовані на підготовку військовослужбовців до дій в умовах високої емоційно-фізичної напруги й попередження нервово-психічних зривів. Система цих заходів будується на базі загальних принципів, порядку й послідовності профілактичних і реабілітаційних впливів на військовослужбовців з урахуванням специфічних особливостей виконуваних завдань. Інформація призначена офіцерам структури по роботі з особовим складом та військовим психологам в якості інформативної бази.

Ключові слова: психічна травма, психологічна готовність, особовий склад.

В статье раскрываются современные подходы к организации и проведению мероприятий по профилактике психических расстройств у военнослужащих во время подготовки к ведению боевых действий. Определены специальные активные корректирующие и реабилитационные мероприятия с целью форсирования возобновления работоспособности и профилактики неблагоприятных психофизиологических состояний и профилактические мероприятия, направленные на подготовку военнослужащих к действиям в условиях высокого эмоционально-физического напряжения и предупреждение нервно-психических срывов. Система этих мероприятий строится на базе общих принципов, порядка и последовательности профилактических и реабилитационных влияний на военнослужащих с учетом специфических особенностей выполняемых заданий. Информация предназначена офицерам структур по работе с личным составом и военным психологам в качестве информативной базы.

Ключевые слова: психическая травма, психологическая готовность, личный состав.

Надання допомоги військовослужбовцям, які одержали психічні травми, є важливою й необхідною складовою частиною морально-психологічного забезпечення бойових дій військ. Однак, порушення психічної рівноваги не тільки завдає шкоди здоров'ю людей, знижує їхню боєздатність, але й у ряді випадків вимагає значного часу. Достатньо зазначити, що відновлення психофізіологічних функцій у військовослужбовців, які одержали бойові поранення в Афганістані, завершувалося лише через 2-3 місяці після виписки з госпіталів, у тих же, хто був свідком загибелі своїх товаришів і сам, за їхнім висловом, "чудом залишився живий", психічні процеси й професійні навички відновилися через 3-5 років.

У зв'язку із цим ще більшої значимості набувають профілактичні заходи, спрямовані на підготовку військовослужбовців до дій в умовах високої емоційно-фізичної напруги й попередження нервово-психічних зривів.

Основна роль у формуванні необхідних морально-психологічних якостей і підготовці військовослужбовців до бою належить командирі, який не тільки особисто визначає основні напрямки, форми, методи, способи й прийоми цієї роботи, управляє цим

процесом, але й навчає підлеглих офіцерів навичкам формування у воїнів психологічних якостей, необхідних для ведення активних бойових дій. Необхідну йому допомогу в цьому процесі має надавати заступник по роботі з особовим складом.

Розвиток психічних розладів безпосередньо пов'язаний з фізичним станом організму. Тому заходи щодо профілактики поєднуються із загальними завданнями психогієни й психопрофілактики, які варто розглядати як єдиний комплекс, єдину систему заходів, спрямованих на зміцнення й збереження нервово-психічного здоров'я військовослужбовців, створення оптимальних умов для психічної діяльності воїнів у бойовій обстановці.

У попередженні виникнення й розвитку психічних травм надзвичайно велике значення мають вольові якості особистості, такі як цілеспрямованість, самовладання, мужність, стійкість, сміливість, хоробрість, ініціативність, рішучість тощо.

В умовах бойової обстановки командирам важливо підтримувати у військовослужбовців високий рівень морально-психологічної готовності, який складається з наступних основних складових:

Питання психології

- психофізіологічної стійкості, зумовленої фізичним станом організму, основними властивостями його нервової системи;

- психічної стійкості, яка залежить від професійної підготовки й розвитку основних психічних якостей особистості: наявності спеціальних навичок і вмінь діяти в екстремальних ситуаціях; здатності до термінової мобілізації знань для ухвалення рішення; розвитку здатності до оперативного (швидкого) мислення; наявності підвищеної мотивації та установки на щасливий кінець.

Для вироблення цих якостей необхідно постійно у всіляких життєвих і професійних ситуаціях формувати у особового складу досвід вольової поведінки. Цьому сприяють психологічна підготовка, заняття фізичною культурою, включення в них вправ, що вимагають сміливості тощо.

Ефективним засобом попередження порушень психіки слугують спеціально спрямовані тренування для формування навичок найбільш повного розслаблення м'язів, встановлення спокійного ритму подиху – саморегуляція тощо.

Психологічна підготовка підвищує фізичну й психічну стійкість до впливу екстремальних умов бойових дій; розвиває психофізіологічні механізми й психічні функції, що сприяють виконанню функціональних обов'язків, збереженню життя й високої працездатності при будь-яких ускладненнях обстановки.

Якщо ж говорити про психофізіологічну підготовку, то її основними завданнями варто вважати:

1. Формування стійкості організму до впливу факторів бойової та службової діяльності.

2. Зміцнення здоров'я й підтримка високої працездатності особового складу за рахунок раціоналізації режиму праці, відпочинку й харчування, постійного медичного контролю.

3. Розвиток і зміцнення професійно важливих психофізіологічних якостей військовослужбовців.

4. Проведення заходів щодо зниження емоційної напруженості бойової та службової діяльності, швидкого й повного відновлення працездатності, з профілактики перевтомлення. Цьому сприяють психопрофілактика й психогігієна; удосконалювання медичного й професійно-

психологічного відбору військовослужбовців; психофізіологічне обстеження; організація активного відпочинку; своєчасне виявлення нервово-психічних розладів; навчання методам самостереження, самоконтролю, саморегуляції; аутогенне тренування.

5. Розробка й забезпечення індивідуальних норм навантаження.

6. Участь посадових осіб частини в навчанні військовослужбовців і вдосконалюванні їхніх професійних якостей.

7. Проведення спеціальних занять і тренувань за порядком дій в екстремальних умовах.

8. Навчання військовослужбовців основним вимогам, що сприяють збереженню здоров'я й високої працездатності [1].

Крім відомих методів і прийомів психологічної підготовки військовослужбовців, у частинах (зокрема, у Повітряних Силах Збройних Сил України), набули поширення й деякі спеціальні методи, зокрема:

- вправа на антиципацію (передбачення). Сутність її полягає в образному поданні виникнення й розвитку небажаної ситуації, програванні своїх дій в цих умовах, так званий ефект "уже баченого, знайомого", тобто спрацьовує стереотип поведінки в екстремальних ситуаціях;

- ідеомоторні вправи – уявлюване відтворення майбутніх дій із супроводом або без супроводу відповідними руховими актами із реальними або ні органами керування озброєння й техніки. У варіанті авіації Повітряних Сил має місце поєднання методів антиципації та ідеомоторного тренування, відомий як метод програшу виконання майбутнього завдання "піший-польотному", коли льотчик із моделлю літака в руках наочно відтворює усі елементи польоту, супроводжуючи їх проговоренням своїх дій, та адекватно реагуючи на словесне "введення" особливих випадків у польоті, яке здійснюється присутнім при цьому старшим авіаційним начальником;

- релаксидеомоторне тренування – самостійне уявне відтворення основних елементів майбутньої діяльності на тлі загальної релаксації (розслаблення) організму з наступною його активацією.

Усвідомлюючи значимість профілактичних заходів, необхідно особливо враховувати небезпеку накопичення людьми

емоційно-психічної напруженості. Варто пам'ятати, що відпочинок потрібен не тільки фізичний, але й психічний. У бойовій обстановці підрозділи частини повинні періодично перебувати в стані, коли особовий склад не повинен думати про загрозу нападу або про швидкий вступ у бій. Це досягається періодичною зміною й відводом їх у тил. Навіть в умовах ведення безперервних бойових дій рівномірний розподіл навантаження й розумна зміна підрозділів на активних ділянках буде сприяти вирішенню цього завдання.

До перенапруги й нервового виснаження приводить не тільки фізична напруга, але й переживання. Тому система інформації й підготовка до бою повинні будуватися з урахуванням збереження нормального стану психіки воїна. Вкрай бажаним є максимальне скорочення періоду очікування бою. Солдат не повинен перебувати в напрузі, якщо це не диктується обстановкою. Люди мають бути поінформовані про значимість попереднього бою, але при цьому неприпустимим є залякування й підрив упевненості у своїх силах. Особливу небезпеку у передбойовому періоді становлять панічні чутки. Потрібно пам'ятати, що нерідко вони поширюються особами з нестійкою психікою – індукторами паніки, панікерами.

У передбойовий період не слід забувати, що бездіяльність, відсутність зайнятості людей надають їм більше часу для поглиблення переживань. Під час підготовки до самого бою кращим заходом попередження страху є активна діяльність. Підготовка до бою або діяльна участь у ньому дозволяють воїнові легше переносити емоційний фон навколишніх подій.

Психічне виснаження можливе навіть при відсутності зовні помітної фізичної слабкості. При цьому у військовослужбовців з'являється зниження ініціативи, втрачається інтерес до себе й навколишніх подій. Пригнічений настрій у деяких з них сполучається з безсонням, драгівливістю. У такому стані люди починають проявляти невластиву їм раніше причепливість, озлобленість, цинічність і недисциплінованість, впливаючи на колектив.

Звідси стає зрозумілою необхідність посилення уваги питанням профілактики психічних розладів у військовослужбовців. В армії США, наприклад, комплекс заходів

щодо попередження бойових психічних травм і зниження їхніх наслідків визначений у спеціальному польовому статуті FM 22-51 "Керівництво командирів з контролю бойового стресу" [5]. До цих заходів статут відносить:

1. Ефективне й стійке керівництво військами.
2. Високий рівень бойової підготовки.
3. Фізичне загартування особового складу.
4. Гарний стан здоров'я особового складу.
5. Уміння солдатів і офіцерів розслаблюватися в складних умовах бою, проводити самонавіювання.

Крім того, з метою підвищення стійкості до стресових ситуацій, особовий склад, який бере участь у бойових діях, на думку американських фахівців, повинен вживати їжу, збагачену білками, з високим змістом тірозину (амінокислота, яка входить до складу переважної більшості харчових білків).

Але, як показують спостереження, у бойовій обстановці у військовослужбовців різко знижується апетит, причому тим сильніше, чим вищою є напруженість бою. Тому в бойовій обстановці рекомендується призначення тірозину у вигляді таблеток, тому що тірозин не чинить шкідливого впливу на організм, не має токсичності навіть у високих дозах. З'являється можливість без істотних витрат знайти за допомогою цієї амінокислоти реальний шлях до зниження впливу стресу на здоров'я й боєздатність особового складу.

Командирів необхідно враховувати також, що виникненню психічних розладів, незвичайних психічних реакцій можуть сприяти й організаційні недоліки (неоперативність і нерішучість посадових осіб, їхня непевність і розгубленість, необдумані дії, хаотичні й недоцільні розпорядження й команди тощо), виходячи із чого, необхідно піклуватися про вдосконалення управлінських навичок підлеглих офіцерів, підвищення їхніх психолого-педагогічних знань і вмінь.

Таким чином, до числа найважливіших напрямків діяльності командних кадрів з попередження нервово-психічних розладів у підлеглих, профілактики бойових психічних травм варто віднести:

1. Цілеспрямоване здійснення заходів

психогієни й психопрофілактики для підготовки психіки воїна до подолання фізичних і емоційних перевантажень.

2. Раціональне регулювання режиму праці й відпочинку, суворе виконання розпорядку дня, продумана організація вільного від служби часу.

3. Планомірний розподіл фізичних і психічних навантажень, своєчасна заміна підрозділів на передовій.

4. Вивчення особового складу, виявлення осіб з нестійкою психікою.

5. Здійснення профілактичних організаційних, медичних, психолого-педагогічних заходів для ослаблення впливу психотравмуючих факторів.

6. Організація й проведення психологічної й психофізіологічної підготовки особового складу до дій у різних умовах обстановки.

7. Навчання військовослужбовців основним прийомам емоційно-вольової саморегуляції.

8. Формування у командного складу навичок керування психічними станами підлеглих у різних умовах обстановки, удосконалення їхніх управлінських навичок [2].

Підготовка військовослужбовців до дій в умовах напруженої обстановки сучасного бою є важливим завданням всіх командирів і посадових осіб частини (підрозділу). Однак, психічні розлади, викликані впливом психотравмуючих факторів бою, є найдужчою, але не єдиною причиною бойових психічних травм. Структура особистості та її індивідуальні особливості також відіграють істотну роль у розвитку психічних зривів.

На травматизацію психіки впливають: конституціональні передумови; ступінь готовності до перенесення психічної напруги; механізм взаємодії зовнішніх і внутрішніх подразників; рівень розвитку й функціонування вольових якостей; здатність відновлювати широсердечну рівновагу після перенесених стресів тощо, що відображає індивідуальне ставлення людини до травмуючих обставин (психотравмуючих факторів), сформоване в результаті її особистого життєвого досвіду [3].

На стресову ситуацію люди будуть реагувати по-різному: людина по-різному поводитиметься в різній психотравмуючій обстановці залежно від того, який тип стресора впливає на неї в даних умовах.

Психічні розлади, як уже встановлено вище, виникають при неможливості індивідуума адаптуватися до психічних стресорів і обставин, ними зумовлених. Виходячи із цього, найважливішим засобом попередження бойових психічних травм стає вивчення військовослужбовців, знання їхніх індивідуальних особливостей і облік їх в управлінській діяльності командирів.

Облік індивідуально-психологічних особливостей особистості, зумовлених характером і темпераментом людини, дозволяє прогнозувати поведінку військовослужбовця в різних ситуаціях обстановки.

Ось чому особливу значимість мають здатність, навички й досвід командних кадрів у вивченні підлеглого особового складу.

Цілеспрямоване вивчення індивідуально-психологічних особливостей військовослужбовців, підвищення його якості й ефективності значною мірою зумовлюються дотриманням існуючих принципів вивчення особистості. До них варто віднести:

1. Принцип цілеспрямованості, що передбачає визначеність цілей вивчення, причому головна мета – це виявлення того позитивного, що є властивим даній особистості, тому що тільки через опору й подальший розвиток позитивних якостей особистості відбувається як професійне вдосконалення, так і формування найважливіших якостей, у тому числі й морально-вольових.

2. Принцип єдності особистості, свідомості й діяльності. Тільки через дії, через вчинки й поведінку розкриваються окремі психічні явища, а через різні види діяльності – особистість. Це означає необхідність вивчення людей у процесі їх службової й суспільної діяльності, соціального спілкування.

3. Принцип комплексності вимагає від командирів співставлення всіх даних, одержаних при вивченні особистісних якостей. Об'єктивна характеристика особистості військовослужбовця – результат роботи не лише командира, а й усього командного складу.

4. Принцип об'єктивності зумовлює необхідність взаємоперевірки отриманої різними шляхами інформації, суворого відділення припущень від переконань, що опираються на неспростовні факти.

5. Принцип динамічності підкреслює, що особисті якості людини не постійні, вони більш-менш швидко змінюються в процесі її діяльності під впливом навчання, виховання й самовиховання, віку тощо. Крім того, деякі особисті якості, вивчені у звичайних сприятливих умовах, можуть виявитися зовсім не властивими тій же людині в несприятливих, екстремальних умовах. Тому кожна якість особистості доцільно оцінювати з наступних сторін:

- ступеня виразності й особливостей прояву в цей час;
- зміни у порівнянні з минулим;
- стійкості при проявах його в ускладнених і екстремальних умовах;
- тенденції до подальшого розвитку.

6. Принцип особистісного підходу – є загальним принципом психології. Він говорить про необхідність підходу до людини саме як до цілісної особистості, з урахуванням всієї її індивідуальності, своєрідності й неповторності.

7. Принцип структурного підходу вчить, що будь-яку властивість особистості слід розглядати як частину цілого (всієї особистості) і виявляти зв'язки цієї частини як з іншими “частинами особистості”, так і з нею в цілому [2].

У психолого-педагогічній практиці найбільш широке поширення одержали такі методи вивчення особистості, як особисті спостереження в різних видах діяльності, вивчення документів, індивідуальна бесіда, експеримент, аналіз і узагальнення незалежних характеристик.

Основними методами є спостереження й експеримент.

Спостереження є плановим вивченням поведінки, вчинків, висловлювань і діяльності досліджуваної людини без втручання з боку дослідника.

Експеримент – це навмисне викликання або зміна дослідником досліджуваних дій, діяльності або поведінки досліджуваної особистості.

Видами експерименту можуть бути лабораторний (з використанням спеціальної апаратури – тренажерів, приладів тощо), і природний, який проводиться у звичайних природних умовах.

Багато відомостей про особистість можуть бути отримані за допомогою спеціальних психологічних методів, похідних від спостереження й експерименту (бесіда,

аналіз результатів діяльності, вивчення документів тощо).

Метод узагальнення незалежних характеристик полягає у проведенні психологічних бесід з якомога більш широким колом осіб, які знають досліджувану людину. Сюди входять безпосередні й вищестоящі командири, начальники, товариші по службі тощо. Бесіда з кожним із них будується віч-на-віч, у максимально довірливій обстановці, зі скрупульозно дотримуваною гарантією того, що відомості, які можуть так чи інакше компрометувати кого-небудь, у тому числі й того, з ким ведеться бесіда, є професійною таємницею дослідника й не стануть відомими іншим. Для створення більш відвертої обстановки запис відомостей, одержуваних з бесіди, бажано робити після її закінчення [3].

Підсумком вивчення індивідуальних особливостей особистості є психологічна характеристика, що включає, як правило, такі дані:

- спрямованість особистості, її мотиви, інтенсивність, стійкість і дієвість, інші інтереси;
- переважні риси характеру, прояв характеру у відношенні до інших людей, до себе, своєї службової діяльності;
- емоційно-вольові особливості, переважний емоційний тонус, ступінь емоційної збудливості, стійкість емоцій, ступінь володіння емоціями, сила волі, наполегливість, рішучість;
- особливості психомоторики: спритність, точність і швидкість реакції й рухів, рухові навички, їхня перебудова й стійкість у несприятливих умовах;
- особливості сприйняття, здатність до розподілу й перемикання уваги, стійкість уваги при тривалій її напрузі, ступінь відволікання, обачність, спостережливості;
- особливості пізнавальних процесів: ступінь розвитку механічної й значеннєвої пам'яті, швидкість протікання розумових процесів, критичність, самостійність, глибина мислення, кмітливість і спритність, особливості мовлення;
- переважні психічні стани в різних видах діяльності, форми прояву психічних станів;
- висновки: загальний розвиток, найбільш характерні психологічні особливості, прогноз подальшої службової

діяльності, можливі труднощі в ході служби, необхідні психологічні, педагогічні й медичні заходи [3].

Психологічна характеристика може бути довільно докладною або короткою, всебічною або цілеспрямованою, але обов'язково повинна бути достовірною та об'єктивною, тобто спиратися на конкретні факти, що підтверджує оцінку особливостей особистості досліджуваного.

Виявлення осіб з емоційно-вольовою нестійкістю, схильних до психічних і нервових зривів через наявність індивідуальних особливостей психіки певною мірою можливе за допомогою методів професійно-психологічного відбору.

У ході бойових дій реакція військовослужбовців на психотравмуючі фактори буде різною через наявність різних індивідуально-психологічних якостей людей і різноманітного сприйняття ними стресових ситуацій. Це зумовить одержання ними психічних травм різної важкості. Отже, й надання психологічної допомоги буде організовуватися й здійснюватися залежно від стану травмованих.

При здійсненні профілактичних заходів і при організації психологічної реабілітації військовослужбовців командирам важливо враховувати ще одну проблему, рішення якої буде впливати на підтримку боєздатності частини (підрозділу).

Характерною рисою сучасних бойових дій буде використання різних видів зброї масового ураження, для ліквідації наслідків застосування якої буде потрібне створення спеціальних загонів (підрозділів).

При виконанні завдань у вогнищах ураження військовослужбовці, які входять до складу цих формувань, будуть піддаватися надзвичайно високим психоемоційним і фізичним напруженням. У числі несприятливих психотравмуючих факторів, які впливатимуть на людей, будуть:

- психічний стрес, зумовлений вітальною загрозою, що гнітить психіку впливом картин руйнувань, фізичних страждань і каліцтв потерпілих, робіт з евакуації тіл загиблих, відчуттям неприємних запахів тощо;

- екстремальні фізичні навантаження, які підсилюватимуться необхідністю діяти в засобах індивідуального захисту;

- робота в незручних позах, яка зумовлює підвищення тривалих статичних

навантажень на певні групи м'язів і суглоби, що супроводжується болючими відчуттями й викликає прискорений розвиток стомлення;

- агресивна дія середовища (токсичність, радіоактивність тощо), що чинить вплив на організм воїнів і зростаючий психічний стрес, пов'язаний з усвідомленням загрози життю;

- обмеження сну – виснажливий фактор;

- кліматичні фактори (низькі або високі температури, підвищена вологість тощо) [4].

У цих умовах успішність діяльності певним чином лімітується людським фактором, здатністю людини переносити неймовірно важкі навантаження, дефіцит сну, вплив на організм несприятливих екологічних та інших факторів.

Характер діяльності спеціальних формувань, з урахуванням впливу перерахованих факторів, вимагає спеціальних активних коригуючих і реабілітаційних заходів з метою форсування відновлення працездатності, профілактики несприятливих психофізіологічних станів.

Система цих заходів будується на базі загальних принципів, порядку й послідовності профілактичних і реабілітаційних впливів на військовослужбовців з урахуванням специфічних особливостей виконуваних завдань.

Максимальна працездатність і ефективна діяльність військовослужбовців, призначуваних у формування для роботи у вогнищах боїв, може бути забезпечена комплексом заходів, які включають:

1. Професійно-психологічний відбір воїнів.

2. Забезпечення їх екіпіруванням і спорядженням, включаючи й засоби захисту, адекватними поставленому завданню.

3. Дотримання раціонального режиму праці й відпочинку, недопущення емоційної й фізичної втоми.

4. Організацію раціонального режиму харчування за принципом лікувально-профілактичного.

5. Водопостачання (з розрахунку 1,5 л у добу на одну людину).

6. Активну корекцію психофізіологічного стану з метою підвищення стійкості до несприятливих факторів, відновлення й збереження працездатності [2].

Питання психології

Розгляд проблем профілактики психічних розладів у військовослужбовців дозволяє зробити деякі висновки:

По-перше, обстановка сучасного бою вимагає максимальної напруги фізичних і психоемоційних сил військовослужбовців.

По-друге, попередженню бойових психічних травм, ефективному рішенню завдань психологічного забезпечення діяльності військ будуть сприяти:

- організація психогігієни й психопрофілактики;
- регулювання режиму праці й відпочинку особового складу;
- зміцнення здоров'я військовослужбовців;
- вивчення людей, виявлення осіб з нестійкою психікою;
- організація й проведення психологічної підготовки;

- прищеплювання військовослужбовцям навичок емоційно-вольової саморегуляції;

- удосконалювання управлінської діяльності командних кадрів, формування в них навичок керування психічними станами підлеглих у різних умовах обстановки [1].

По-третє, особлива увага повинна бути приділена психологічній підготовці військовослужбовців, які діють у передових, рейдових і розвідувальних загонах, а також у формуваннях, призначених для ліквідації наслідків застосування супротивником зброї масового ураження.

Використання у сукупності розглянутих нами напрямків спеціальної психологічної підготовки особового складу дає можливість досягти достатньо високого рівня емоційно-вольової стійкості та психологічної готовності військовослужбовців до виконання поставлених завдань.

Література

1. Караяни А.Г. Прикладная военная психология. Учебно-методическое пособие / А.Г. Караяни, И.В. Сыромятников. – СПб.: Питер, 2006. – 480 с.
2. Мисюра В.Ф. Психологическая реабилитация военнослужащих / В.Ф. Мисюра. – М: Академия им. Фрунзе, 1995. – 25 с.
3. Психология и педагогика. Военная психология / под. ред. А.Г. Маклакова. – СПб.: Питер, 2004. – 464 с.
4. / Стасюк В.В. Страх і паніка на війні: [монографія.] / Василь Васильович Стасюк. – К.: НУОУ, 2013. – 290 с.
5. Endicott J, Spitzer RL (1978). A diagnostic interview: the schedule for affective disorders and schizophrenia. Archives of General Psychiatry, vol. 35, no 7, pp. 837-44.

Stasyuk V.V., Doctor of Psychological Sciences, professor

ORGANIZATIONAL PRINCIPLES AND DIRECTIONS OF ACTIVITY IN RELATION TO PROPHYLAXIS OF PSYCHICAL DISORDERS IN THE CONDITIONS OF PREPARATION TO CONDUCT OF BATTLE ACTIONS

In the article modern approaches open up to organization and conducting of measures on the prophylaxis of psychic disorders for servicemen during preparation to the conduct of battle actions. The special active correctings and rehabilitations measures with the purpose of forcing of proceeding in a capacity and prophylaxis of the unfavorable psychological states and prophylactic measures, directed on preparation of servicemen to the actions in the conditions of high emotionally physical tension and warning of nervous psychological derangements are certain. The system of these measures is built on the base of general principles, order and sequence of the prophylactic and rehabilitations influencing on servicemen taking into account the specific features of executable tasks.. Information is intended the officers of structures on work with a personnel and psychologists of soldieries as an informing base.

Keywords: psychic trauma, psychological readiness, personnel.

Ступакова О. В., доцент кафедри психології та педагогіки факультету з підготовки фахівців для підрозділів міліції громадської безпеки та кримінальної міліції у справах дітей ХНУ ВС (м. Харків)

Циганкова І. В., оперуповноважений сектору ДСБЕЗ МВ УМВС України в Кіровоградській області

ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ КОГНИТИВНОГО САМОСПРИЙНЯТТЯ ПРАЦІВНИКІВ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Стаття присвячена вивченню Я-концепції особистості чоловіків і жінок, працівників слідчих підрозділів органів внутрішніх справ. Проведене емпіричне дослідження виявило динаміку когнитивного самосприйняття працівників слідчих підрозділів органів внутрішніх справ у процесі професійного становлення.

Ключові слова: гендерні особливості, Я-концепція, соціально-професійне оточення, працівники слідчих підрозділів органів внутрішніх справ.

Стаття посвящена изучению Я-концепции личности мужчин и женщин, работников следственных подразделений органов внутренних дел. Проведенное эмпирическое исследование показало динамику когнитивного самосприятия работников следственных подразделений органов внутренних дел в процессе профессионального становления.

Ключевые слова: гендерные особенности, Я-концепция, социально-профессиональное окружение, работники следственных подразделений органов внутренних дел.

Актуальність теми дослідження. В психологічній літературі накопичений численний емпіричний матеріал, який дає достатні підстави стверджувати, що особливості внутрішньої динаміки самосвідомості, структура і специфіка ставлення особистості до власного «Я» здійснюють регулюючий вплив практично на всі аспекти поведінки людини, відіграють важливу роль у встановленні міжособистісних відносин. Емоційно-ціннісне ставлення є важливим компонентом у структурі «образу Я» працівників слідчих підрозділів ОВС. Разом з цим, дослідження відношення жінок-працівників ОВС до себе як до особистості виявляє певні особливості.

Виклад основного матеріалу. Формування інституту прав людини відбувалося паралельно з боротьбою жінок за рівні права і можливості. Успіхи і поразки в цій боротьбі характеризуються певною специфікою в різних країнах світу залежно від рівня їх політичного, економічного і соціального розвитку, географічного розташування, культурних, національних та релігійних особливостей [1, с. 178].

Досвід залучення жінок до роботи в міліції та НКВС УРСР, накопичений під час громадянської війни, показав, що жінки не тільки спроможні замінити чоловіків-міліціонерів на багатьох ділянках роботи в правоохоронних органах, а й при виконанні певних завдань взагалі незамінні.

1 лютого 1928 рік – наказ Робітничо-селянської міліції УСРР №14 «Про використання жінок в органах Робітничо-селянської міліції УСРР»: «Використовування жінок... можливе лише в

такій роботі, що не вимагає фізичної сили та міцного здоров'я, а саме: У надвірній міліції: для роботи щодо доручення повісток, проведення стягань, розноски пакетів, вартування на зібраннях, з'їздах та при камерах для затриманих, при особистих обшуках затриманих жінок та помічниками вартових в Управлінні міліції. У розшуковій роботі - ... для проведення агентурної роботи... щодо виявлення притонів, малин, виявлення звідників або звідниць. Крім цього жінок можливо використовувати також для проведення роботи в галузі дізнань» [1].

У наступні роки жінки продовжували службу в міліції, але їхній масовий прийом відбувався у період Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр., коли їх активно стали залучати для підготовки й перепідготовки співробітників ОВС. Наприкінці війни в українській міліції серед 24 919 працівників ОВС налічувалось вже 7 399 жінок, що становило майже третину особового складу (29,7 %). Жінки обіймали різні посади, і керівні не були винятком. Так, підрозділи Державної автомобільної інспекції здебільшого комплектувалися саме з жінок.

У 2007 р. загальна кількість жінок у підрозділах ОВС загалом сягала 40 808 осіб, що становила лише 14,8% від загальної чисельності персоналу ОВС. Питома вага жінок серед осіб вільнонайманого складу становить 44,1%, а серед атестованого складу частка жінок сягає 10,6%.

Водночас не можна не наголосити на основних проблемах, які з'являються із зростаннями кількості жінок в ОВС України: брак неналежного усвідомлення суспільства важливості питання гендерної рівності;

неефективність державної політики в провадженні гендерної рівності, відсутність достатньої політичної волі; відсутність достатньої кількості спеціалістів, обізнаних з гендерною проблематикою тощо [, с.7-9].

З вищевказаного можна зробити висновок, що жінки внесли вагомий внесок в розвиток правоохоронної діяльності в Україні. І на сьогоднішній день вони не випадково займають високі посади та займаються управлінською діяльністю. Професійно-психологічна підготовка працівників ОВС, а саме – розкриття і розвиток здібностей особистості фахівця, зростання його професіоналізму та працездатності, ставлення до себе як професіонала, так і особистості взагалі, зрештою, саме життя правоохоронця, є актуальним та, безперечно, перспективним напрямком роботи в юридичній психології.

Під «Я-концепцією» розуміється сукупність усіх уявлень індивіда про себе. Вона має складну структуру. Більшість дослідників самосвідомості, незважаючи на термінологічну неоднозначність, виділяють в структурі Я-концепції: образ Я (Я-картина) – уявлення індивіда про самого себе (когнітивна складова); самосприйняття, самоставлення – афективна оцінка цього уявлення (емоційно-оціночна складова); потенціальну поведінкову реакцію, тобто ті конкретні дії, які можуть бути викликані образом Я і самовідношенням (поведінкова складова)

Для виявлення гендерних особливостей особистісних установок працівників слідчих підрозділів ОВС з різним досвідом професійної діяльності нами був використаний тест двадцяти відповідей, розроблений М.Куном і Т.Макпартлендом в 1950-ті роки й більш відомий за назвою тест “Хто Я”. Для його обробки традиційно застосовується метод контенту-аналізу. Тест був розроблений, виходячи з теорії Я, яка заснована на традиціях “айовської школи”

символічного інтеракціонізму. Передбачається також, що Я - Концепція є основою поведінкового вибору, отже тест дає можливість опосередковано судити про соціальну поведінку випробуваних.

Ставлення до себе розкривається через показники самовизначення та самосприйняття, які були поділені на чотири категорії:

А) фізичне Я (сприйняття себе як об'єкта в часі та просторі, який не наділений характеристиками поведінки та відношення до інших);

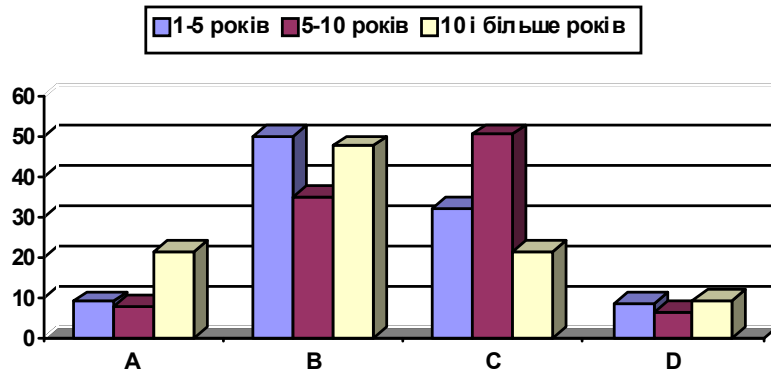
Б) соціальне Я (ставлення до себе як до об'єкта соціального світу, який залучений в структуровані ситуації взаємодії і пов'язаний з іншими за допомогою норм, прав і обов'язків, обумовлених тією або іншою соціальною роллю);

С) рефлексивне Я (сприйняття себе як об'єкта власної рефлексії, з точки зору індивідуального стилю поведінки та характеристик особистості, які переживаються людиною як суб'єктивно значимі);

Д) трансцендентальне Я (сприйняття себе, абстраговане від будь-якої конкретної соціальної ситуації та інших суб'єктів).

Проведене дослідження дало змогу отримати наступні результати. Необхідно відмітити, що усі досліджені нами слідчі позначали свою статі на самому початку списку, тобто ідентифікували себе як належаними до своєї статі. Це говорить про сформованість позитивної статевої ідентичності, певне різноманіття ролевої поведінки, прийнятті своєї привабливості як представника статі, та дозволяє робити сприятливий прогноз відносно успішності встановлення і підтримки партнерських взаємовідносин.

Проаналізуємо особливості самосприйняття чоловіків-працівників слідчих підрозділів ОВС з різним рівнем практичної діяльності (рис. 1).

Примітки: : А - фізичне Я; В – соціальне Я; С - рефлексивне Я; D - трансцендентальне Я.

Рис.1. Когнітивне самосприйняття чоловіків-слідчих з різним стажем трудової діяльності.

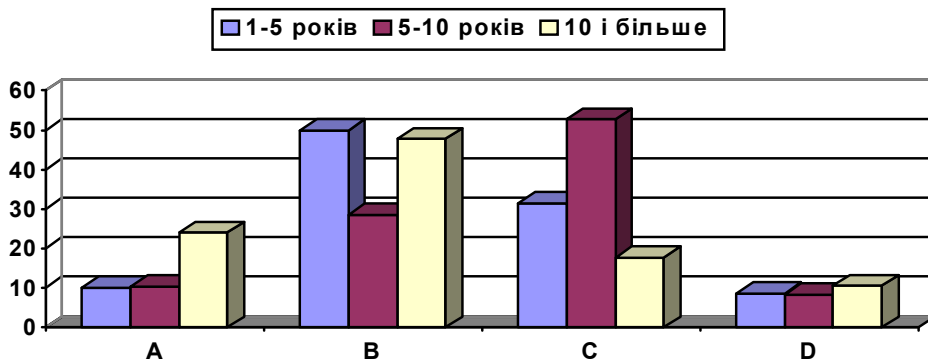
Як відображено в рис. 1, відповіді, які відображають фізичне Я (Тип А) – Я як об'єкт в часі та просторі, що не передбачає структурованої ситуації поведінки або ставлення до інших («людина», «особистість») зустрічаються у 9% обстежених чоловіків-слідчих першої групи, 7,63% - другої та 21,74% - третьої групи. Як бачимо, по мірі занурення в професію чоловіки-слідчі більше об'єктивно ідентифікують себе. Відповіді, які відображають соціальне Я (тип В – Я як об'єкт в соціальному світі, залучений до структурованої ситуації взаємодії та пов'язаний з іншими за допомогою норм, прав і обов'язків, обумовлених тією або іншою соціальною роллю) («слідчий», «сусід», «чоловік», «друг», «брат» тощо) зустрічаються у 50,50% обстежених чоловіків-слідчих першої групи, 35,38% - другої та 47,63% - третьої групи.

Це вказує, на те що прагнення належати до професійно-соціальних груп більше виражене в перші роки служби. Відповіді типа С - рефлексивне Я - сприйняття себе як об'єкта власної рефлексії, з точки зору індивідуального стилю поведінки та характеристик особистості, які переживаються людиною як суб'єктивно значимі - зустрічаються у 32,35% обстежених чоловіків-слідчих першої групи, 50,61% - другої та 21,50% - третьої групи. У чоловіків, які взяли участь у дослідженні, переважають позитивні ідентифікаційні характеристики («веселий», «добрий», «розумний»), що є ознакою адаптивного стану ідентичності, оскільки пов'язане з

наполегливістю в досягненні мети, точністю, відповідальністю, діловою спрямованістю, соціальною сміливістю, активністю, упевненістю в собі. Як бачимо, характеристики власної особистості виявилися більш значущим для слідчих другої групи, тобто зі стажем від 5 до 10 років служби, і менш значущим для третьої групи – зі стажем більше 10 років служби, для яких більш вагомими соціальні ролі. Відповіді, які відображають трансцендентальне Я (група D – Я як суб'єкт рефлексії, абстрагований від будь-якої конкретної соціальної ситуації та від конкретних інших суб'єктів («король», «супермен» «комп'ютер» тощо) зустрічаються у 8,25%, обстежених чоловіків-слідчих першої групи, 6,38% - другої та 9,13% - третьої групи. Цей тип відповідей, свідчить метафоричність мислення, виявився найменш значущим і майже не змінюється з часом.

Таким чином самовизначення, обумовлені соціальними ролями стоять на першому місці у чоловіків-слідчих першої і третьої групи. В другій групі на першому місці - самовизначення, які відображають сприйняття себе з точки зору індивідуального стилю поведінки та характеристик особистості. Це вказує, на те що прагнення належати до професійно-соціальних груп більше виражене в перші роки служби.

Проаналізуємо особливості самосприйняття жінок-працівників слідчих підрозділів ОВС з різним рівнем практичної діяльності (рис.2).

Примітки: А - фізичне Я; В – соціальне Я; С - рефлексивне Я; D - трансцендентальне Я.

Рис. 2. Когнітивне самосприйняття жінок-слідчих з різним стажем трудової діяльності.

Як відображено в рис. 2, відповіді, які відображають фізичне Я (Тип А) – Я як об'єкт в часі та просторі, що не передбачає структурованої ситуації поведінки або ставлення до інших («людина», «особистість») зустрічаються у 10%

обстежених жінок-слідчих першої групи, 10,40% - другої та 24,00% - третьої групи. Як бачимо, по мірі занурення в професію жінки-слідчі більше об'єктивно

Питання психології

ідентифікують себе. Це свідчить про відсторонену позицію і пов'язано з професійними якостями слідчого. Відповіді, які відображають соціальне Я (тип В – Я як об'єкт в соціальному світі, залучений до структурованої ситуації взаємодії та пов'язаний з іншими за допомогою норм, прав і обов'язків, обумовлених тією або іншою соціальною роллю) («мати», «дружина», «слідчий») зустрічаються у 49,90 % обстежених жінок-слідчих першої групи, 28,60 % - другої та 47,75 % - третьої групи. Це вказує, на те що прагнення належати до професійно-соціальних груп більше виражене в перші і подальші роки служби, що можливо свідчить про бажання продовжити службу.

Відповіді типа С - рефлексивне Я - сприйняття себе як об'єкта власної рефлексії, з точки зору індивідуального стилю поведінки та характеристик особистості, які переживаються людиною як суб'єктивно значимі - зустрічаються у 31,50 % обстежених чоловіків-слідчих першої групи, 52,75 % - другої та 17,75 % - третьої групи. У жінок-слідчих першої і третьої групи переважають позитивні ідентифікаційні характеристики («красива», «щаслива», «весела»), що є ознакою адаптивного стану ідентичності, оскільки пов'язане з наполегливістю в досягненні мети, точністю, відповідальністю, діловою спрямованістю, соціальною сміливістю, активністю, упевненістю в собі. Тоді як у жінок другої групи виявлені негативні характеристики («погана матір», «невдаха», «педарка»). Як бачимо, характеристики власної особистості виявилось більш значущим для слідчих другої групи, тобто зі стажем від 5 до 10 років служби, і менш значущим для третьої групи – зі стажем більше 10 років служби, для яких більш вагомими соціальні ролі. Це може бути пов'язано з переоцінкою цінностей, труднощами професійного росту, професійним вигоранням, зростаючими навантаженнями як в професійному, так і в соціальному плані. Відповіді, які відображають трансцендентальне Я (група D – Я як суб'єкт рефлексії, абстрагований від будь-якої конкретної соціальної ситуації та

від конкретних інших суб'єктів («ластівка», «квітка», «пісня», «сонечко», «принцеса») зустрічаються у 8,60 %, обстежених чоловіків-слідчих першої групи, 8,25 % - другої та 10,50 % - третьої групи. Цей тип відповідей, свідчить метафоричність мислення, виявився найменш значущим і майже не змінюється з часом. Необхідно відмітити, що у жінок другої групи виявлені негативні абстраговані самовизначення себе («чорна вдова», «відьма», «баба Яга» тощо).

Таким чином самовизначення, обумовлені соціальними ролями стоять на першому місці у жінок-слідчих першої і третьої групи. В другій групі на першому місці – самовизначення, які відображають сприйняття себе з точки зору індивідуального стилю поведінки та характеристик особистості. Необхідно відмітити, що усі випробувані жінкам, незалежно від строку служби позначали свою статтю на самому початку списку. Це говорить про сформованість позитивної статевої ідентичності, певне різноманіття ролевої поведінки, прийнятті своєї привабливості як представника статі, та дозволяє робити сприятливий прогноз відносно успішності встановлення і підтримки партнерських взаємовідносин.

Отримані дані свідчать про середній рівень рефлексії випробуваних щодо власних індивідуальних особливостей, завищену самооцінку, занадто високий рівень домагань. У жінок-слідчих зі стажем від 5 до 10 років виявлені негативні ідентифікаційні характеристики, що вказує на високу психічну напруженість, негативні емоції, пасивність щодо себе, занижена самооцінка. Цей період проходження служби приходить на 30-35 років, який, як відомо пов'язаний з кризою середнього життя, який обумовлює і професійну кризу, який характеризуються почуттям постійної невдоволеності собою, пошуком нових форм і способів самовдосконалення у професійній діяльності, концентрацією на питаннях професійного розвитку особистості. Все це неминує призводить до протиріччя з реальністю, породжують конфлікт із собою.

Порівняльний аналіз жінок-слідчих і чоловіків-слідчих наведено у табл. 1.

Таблиця 1

Особливості самосприйняття працівників слідчих підрозділів ОВС, (%)

Категорії відповідей	чоловіки (1-5 років)	чоловіки (5-10 років)	чоловіки (10 і > років)	жінки (1-5 років)	жінки (5-10 років)	жінки (10 і > років)
A	9,00*	7,63*	21,74*	10,0	10,40	24,0*
B	50,50*	35,38*	47,63*	49,90	28,60*	47,75
C	32,25*	50,61**	21,50**	31,50*	52,75**	17,75*
D	8,25	6,38	9,13	8,60	8,25	10,50

Примітка: * p ≤ 0,05; ** p ≤ 0,01.

Питання психології

Слід зауважити, що виявлена нормативність результатів, яка вказує на адекватне самовизначення себе працівників слідчих підрозділів органів внутрішніх справ, високий рівень розвитку, оптимальну саморегуляцію поведінки і діяльності в системі міжособистісних відносин, у службовому колективі, у суспільстві в цілому.

Висновки. Отримані дані проведеного дослідження свідчать про середній рівень рефлексії випробуваних щодо власних індивідуальних особливостей, завищену самооцінку, занадто високий рівень домагань. Так, опитувані схильні сприймати себе через такі самовизначення: «добра», «розумний», «професіонал» тощо. Зауважимо, що у жінок-слідчих від 5 до 10 років служби виявлені негативні характеристики відносно себе («погана матір», «невдаха», «ледарка» тощо). Це може бути пояснено особливостями життєвої кризи, яку жінки переживають гостріше, ніж чоловіки.

Констатовано суттєві відмінності в

обсязі відповідей щодо професійної ідентифікації у чоловіків та жінок. У більшості жінок-слідчих перших 10 років служби не виражена ідентифікація з професійними ролями, але їм притаманний широкий репертуар ролей, не пов'язаних з професійною діяльністю, тобто вони схильні визначати себе через соціальні ролі, не пов'язані з професією (наприклад, «мати», «сестра», «подруга» тощо). Чоловіки-слідчі більшою мірою визначають себе через належність до своєї професійної групи і характеризують себе переважно за допомогою професійно-важливих характеристик (наприклад, «слідчий», «товариш по службі», «колега» тощо).

Усвідомлене ставлення до себе виступає важливим внутрішнім фактором формування особистості професіонала слідчого. Високий рівень диференційованості показників цієї підсистеми в системі ставлень є джерелом адаптивності у міжособистісній сфері та професійній діяльності, що і виявило проведене нами дослідження.

Література

1. Блага А.Б. Проблема гендерного паритету в органах внутрішніх справ України. Соціальний аналіз проблеми / А.Б. Блага, Д.О. Кобзін, К.Б. Левченко, О.А. Маргиненко. – К. : Агенство Україна, 2009. – 50 с.
2. Столин В.В. Самосознание личности / В.В. Столин. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1983. – 284 с.

*Stupakova O. V., associate professor
Tsygankova I. V., detective of the sector*

GENDER PECULIARITIES OF LAW ENFORCEMENT OFFICERS COGNITIVE SELF-PERCEPTION

This work is devoted to the research of Self-concept regarding to the personality of men and women investigators of the law enforcement agencies. An empirical research that was made in scope of analysis shows that family values take a more meaningful position in life of men and women investigators of the law enforcement agencies in comparing with the values associated with professional activity. It could be remarked that there is a dynamic of law enforcement officers cognitive self-perception in the process of professional development. The group of women-investigators whose professional experience is more than 6 years was distinguished. This group shows identity crisis which appears against a family as well as to a professional activity. Implementation of results received during research into the practice of law enforcement investigation department executives will improve the efficiency of professional and psychological training for the law enforcement investigation and inquest departments officers.

Key words: gender-sensitive, Self-concept, socio-professional environment, employees investigative units of the Interior.

*Тогобицька В. Д., кандидат психологічних наук, доцент
кафедри прикладної психології Національного університету
цивільного захисту України (м. Харків)*

ОСОБЛИВОСТІ ПРОФІЛАКТИЧНИХ ЗАХОДІВ ЩОДО НЕДОПУЩЕННЯ ПРОЯВІВ СУЇЦИДАЛЬНИХ ВИПАДКІВ У ПРАЦІВНИКІВ ДСНС УКРАЇНИ

У статті проаналізована проблема девіантної поведінки серед працівників ризиконебезпечних професій. Висвітлена необхідність профілактичних заходів щодо недопущення проявів суїцидальних випадків у працівників ДСНС України.

Ключові слова: девіантна поведінка, суїцид, негативні психічні стани.

В статье проанализирована проблема девиантного поведения среди работников рискоопасных профессий. Обоснована необходимость профилактических мероприятий по недопущению проявлений суицидальных случаев у работников ГСЧС Украины.

Ключевые слова: девиантное поведение, суицид, негативные психические состояния.

Постановка проблеми. На сьогоднішній день видається актуальною проблема поширення девіантної поведінки серед працівників ризиконебезпечних професій. Екстремальний характер їх професійної діяльності зумовлює високий рівень професійного стресу. Постійний вплив стресогенних факторів на фахівця може стати причиною зривів у професійній діяльності, міжособистісних конфліктів, порушень дисципліни, зловживання алкоголем, наркотиками інших негативних явищ.

Девіантна поведінка є однією з найбільш важливих проблем будь-якого соціального суспільства. Вона завжди була, є і буде присутня в людському суспільстві.

Зазвичай під девіантною поведінкою розуміють поведінку індивіда чи групи, яка не відповідає загальноприйнятим нормам, у результаті чого ці норми ними порушуються. До основних видів девіантної поведінки відносяться перш за все злочинність, алкоголізм і наркоманія, а також самогубства, проституція [4].

Девіантна поведінка – наслідок невдалого процесу соціалізації особистості: у результаті порушення процесів ідентифікації й індивідуалізації людини, такий індивід легко впадає в стан "соціальної дезорганізації", коли культурні норми, цінності і соціальні взаємозв'язки відсутні, слабшають чи суперечать один одному. Такий стан називається аномією і є основною причиною поведінки, що відхиляється від норми [1].

Необхідно враховувати, що девіантна поведінка може приймати різні форми (як негативні, так і позитивні). Поведінка, що відхиляється від норми, часто служить початком існування загальноприйнятих культурних норм. Без неї було б важко адаптувати культуру до зміни суспільних потреб. Разом з тим питання про те, у якій

мірі повинна бути поширена поведінка, що відхиляється від норми, і які її види корисні, а головне – терпимі для суспільства, до цього часу практично не вирішено. Якщо розглядати будь-які області людської діяльності: політику, управління, етику, то взагалі не можна повністю відповісти на це питання. Але разом з тим не усі форми девіантної поведінки вимагають настільки детального аналізу. Кримінальна поведінка, сексуальні відхилення, алкоголізм і наркоманія не можуть привести до появи корисних для суспільства нових культурних зразків [4]. Слід визнати, що переважна кількість соціальних відхилень відіграє деструктивну роль у розвитку суспільства. І тільки деякі нечисленні відхилення можна вважати корисними.

В нашому випадку ми розглядаємо девіантну поведінку у працівників ризиконебезпечних професій з негативної сторони.

Хотілося більш детально зупинитися на професійній діяльності персоналу МНС України. Специфіка професійної діяльності рятувальників полягає у тому, що:

- працівникам ДСНС часто доводиться працювати з групами жертв, які не створюються штучно, ці групи були створені самим життям, наприклад, через драматичну ситуацію катастрофи;

- фахівці ДСНС часто перебувають у гострому афективному стані. Іноді доводиться працювати, коли самі жертви ще знаходяться в афективному стані, що не зовсім звично для нормальної професійної діяльності;

- високий рівень суб'єктивної відповідальності за результати виконуваної діяльності, за життя та здоров'я інших людей, власне життя;

- наявність майже у всіх фахівців відчуття втрати, оскільки часто постраждали

втрачають близьких людей, друзів, місце проживання чи роботу;

- ризик роботи з трупами.

Отже, виконання завдань в умовах надзвичайної ситуації з психологічної точки зору характеризуються негативним впливом на психіку людини широкого спектру несприятливих, дискомфортних і загрозливих факторів. Спеціалісти, які направляються в зони надзвичайної ситуації для виконання рятувальних та інших невідкладних робіт, підлягають не тільки значному ризику виникнення нервово - психічних розладів, психічних дезадаптацій і стресових станів але й фізичній загрозі особистому здоров'ю (життю) [3].

Балансування на грані нервово-психічних зривів досить часто призводить до порушень дисципліни, п'янства, а у ряді випадків – до самогубства. Особливої уваги потребує проблема запобігання негативним емоційним станам, що призводять до аутоагресії працівників системи ДСНС України. Наявність суїцидальної активності в підрозділах ДСНС України обумовлює актуальність обраної теми.

Аналіз останніх наукових праць. Незважаючи на актуальність проблеми профілактики негативних явищ у колективах органів та підрозділів ДСНС, на сьогоднішній день, в літературі не часто можна зустріти всеохоплюючих даних щодо цієї проблематики. Найбільш повними публікаціями є: навчальний посібник «Психологія суїцидальної поведінки», за загальною редакцією О.В.Тімченка, в якому розглядаються соціально-психологічні детермінанти аутоагресії, обґрунтовуються адекватні методи діагностики, прогнозування та профілактики суїцидальної поведінки серед персоналу МНС України. Також підручник «Основи психологічного забезпечення діяльності МНС», за загальною редакцією В.П. Садкового, автор якого висвітлює основні питання організації та проведення психологічного забезпечення діяльності Міністерства надзвичайних ситуацій України та навчальний посібник «Кризова психологія», за загальною редакцією О.В.Тімченка, в якій розглядаються загальні підходи надання невідкладної психологічної допомоги людям, що опинилися в осередку лиха; висвітлюються методи, які використовують фахівці ДСНС при роботі з різними категоріями постраждалого населення.

Основна мета статті. Метою статті є висвітлення проблеми девіантної поведінки у працівників ДСНС України та своєчасної її профілактики.

Виклад основного матеріалу. На сучасному етапі антропогенезу девіантна поведінка отримала широке поширення як альтернативний спосіб адаптації окремих індивідів і соціальних груп до стресогенного характеру життя.

У генезисі поведінки, що відхиляється від норми основну роль грають ціннісні деформації особистості, не сформованість соціально-адаптованої поведінки, дефекти вольової саморегуляції і моральної свідомості особистості. Поведінка, що відхиляється від соціальних норм зумовлена явищами аномії, рівнем моральної культури суспільства, багатозначністю наслідків соціальних процесів (урбанізації, зниженням життєвого рівня в перехідні періоди, ослабленням державної влади, розширенням можливостей кримінальної діяльності). Профілактика девіантної поведінки пов'язана з усуненням причин дезорганізації соціально значущої поведінки.

Самогубство – гіркий супутник цивілізації. Як вже відзначалося суїцид – це форма поведінки, що відхиляється від соціальних норм, пасивного типу є способом відходу від нерозв'язних проблем, від самого життя. При оцінці конкретних суїцидальних актів багато що залежить від мотивів і обставин, від особливостей індивіда. Дослідження свідчать, що чинником, який провокує суїцидну поведінку, виступає специфічна комбінація таких характеристик, як стать, вік, освіта, соціальний і сімейний стан [1].

Суїцидна активність останнім часом зростає. За останні роки загибель працівників ДСНС внаслідок самогубств перетворилася на одну з найгостріших проблем та найсерйознішим чином позначається на морально-психологічному стані колективів.

Кількість суїцидальних випадків серед усіх категорій рятувальників з року в рік залишається дуже значною. Пояснюється це багатьма причинами:

- ✓ правовою та соціальною незахищеністю працівників ДСНС;
- ✓ важким соціально-економічним становищем у країні;
- ✓ руйнуванням традиційної системи цінностей суспільства, що неминуче породжує роз'єднання людей і супроводжується зростанням психологічної напруженості.

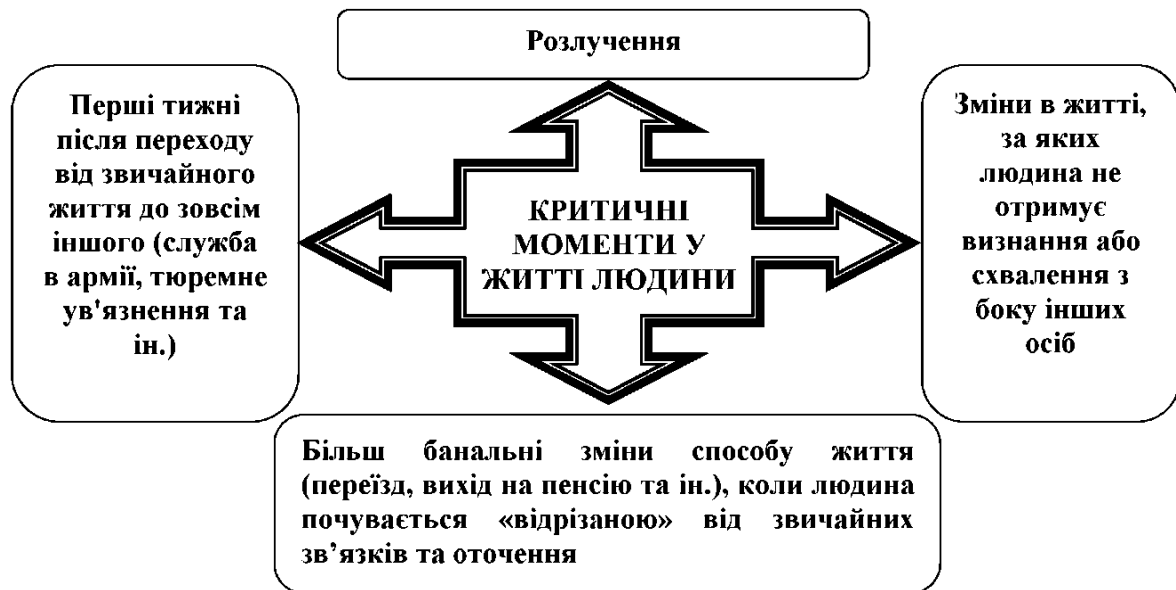
Суїцидні випадки призводять до значних втрат особового складу, завдають великої моральної шкоди як сім'ям загиблих працівників, так і авторитету органам та підрозділам ДСНС України.

Суїцидальна поведінка безпосередньо

Питання психології

пов'язана з психологічною кризою. Оскільки криза викликається деривацією і фрустрацією найважливіших потреб, наприклад, в безпеці, приналежності, досягненні, автономії, розумінні, можливість екстремальних наслідків очевидна [3].

У житті кожної людини трапляються певні моменти, які з упевненістю можна назвати критичними. Це може послужити певним поштовхом до деструктивних дій (рис. 1).

Життєву кризу не слід сприймати як покарання (заслужене або незаслужене). Швидше, це сигнал до того, що потрібно приймати рішення, щось міняти в житті і (або) в самому собі. Зробити це нелегко. Тому в кризовій ситуації багато людей діють так, неначе нічого не відбувається, ніби відмовляються визнавати існування проблеми [2]. Інший популярний, але непродуктивний спосіб невизнання наявності кризи – вживання психотропних засобів (алкоголю, транквілізаторів та інше), які дозволяють тимчасово пом'якшити (ілюзорно) проблеми, що є. Механізми “психологічного захисту” (внутрішнього або зовнішнього) можуть в якійсь мірі відстрочити неминучу дезадаптацію, але відвернути її не можуть. Ці механізми будучи неусвідомленими, глибинними, інстинктивними, швидше виконують роль своєрідного “буфера”, ніж засобу дійсно конструктивного розв'язання кризи. Рано чи пізно поведінка стає неадекватною ситуації.

Суїцид – це результат впливу соціальних, психологічних і фізіологічних чинників, переплетіння несприятливих обставин [1].

У виникненні суїцидальної поведінки основну роль відіграють фактори трьох видів:

✓ **соціальні** (економічні умови, епоха, воєнний або мирний час, рід заняття,

сімейний стан і коло спілкування, міська або сільська місцевість).

✓ **індивідуальні** (стать, вік, релігійна приналежність, наявні раніше спроби самогубства).

✓ **клінічні** (психічні розлади, стан здоров'я, алкоголізм і наркоманія) [1].

Вплив даних чинників на людину є рушійною силою, що визначає характер або окремі риси суїцидальної поведінки особистості, формує групи суїцидального ризику.

На психологічний стан рятувальника впливає досить велика кількість складових. Це і його специфічна професійна діяльність, яка пов'язана з постійним впливом стресогенних чинників на психіку, і підвищене навантаження, і підвищені вимоги щодо виконання своїх професійних обов'язків, усвідомлення високої відповідальності не тільки за своє життя, а і за життя та здоров'я своїх колег та постраждалих в наслідок надзвичайної ситуації; і взаємини з колегами, керівництвом; і фінансові проблеми (погіршення матеріального стану працівників та їхніх сімей внаслідок знецінення та затримки виплат заробітної плати, безперспективність суттєвого покращання свого життєвого рівня, незважаючи на сумлінну, віддану працю в системі ДСНС); проблеми в родині та близьким оточенням, втрата близьких людей; стан здоров'я самого

рятувальника. Всі ці складові можуть призвести до виснаження як психічних так і фізичних ресурсів організму і перевищити можливості захисних механізмів людини.

Нерідко рятувальники, перебуваючи у важкому емоційному стані, залишаються сам на сам зі своїми проблемами. Неможливість самотужки справитися з труднощами, що виникли, і вирішити проблеми, відсутність підтримки з боку товаришів по службі й керівництва підрозділу спонукають окремих рятувальників зробити фатальний крок.

Але необхідно підкреслити, що не існує якої-небудь однієї причини через яку людина позбавляє себе життя. Всі причини виступають в комплексі. Але загальною причиною суїциду є соціально-психологічна дезадаптація, що виникає під впливом гострих психотравмуючих ситуацій, порушення взаємодії особистості з її найближчим оточенням.

У ситуації, що усвідомлюється рятувальником як «терпінню приходить кінець», з'являється гостра потреба в контакті та отриманні підтримки, хоч би добрим словом. Однак за відсутності такої можливості до моменту прийняття рішення про самогубство нерідко настає період самоізоляції. При цьому потреба у спілкуванні різко падає. Характерними особливостями поведінки працівника у даний період є замкненість, прагнення до усамітнення, аж до повної ізоляції, частіше ніж звичайно вживання алкоголю, втрата інтересу до оточуючих, емоційна загальмованість, неадекватні дії та висловлювання, спалахи роздратування, прояви жорстокості по відношенню до оточуючих, а також спостерігаються зміни у настрою - пригніченість, похмурість, відмічається байдужість до подій, що відбуваються навколо та до людей. Захисна реакція на стрес у деяких рятувальників виражається в активних спробах отримати допомогу від товаришів по службі, у так званому прагненні до уваги. Коли працівнику не вдається привернути до себе увагу, отримати підтримку від керівництва і колективу підрозділу, то він стає здатним або на демонстрацію суїциду, або на дійсний суїцид [3].

Для того, щоб своєчасно виявити працівника ДСНС, у поведінці якого спостерігається аутоагресія, практичному психологу доцільно постійно підтримувати контакт із керівництвом підрозділів, учини їх виявляти за певними ознаками підлеглих, які знаходяться у стані суїцидальної активності. Але, на жаль, сьогодні займатися цими проблемами не тільки ніколи, а часом і нікому.

З моменту виявлення таких працівників і виникає необхідність проведення з ними ранньої діагностики дезадаптивної і суїцидальної поведінки та психофілактичної роботи. Однак завдання профілактики суїцидальних явищ у підрозділі не може зводитись тільки до вивчення рятувальників, що знаходяться на грані суїциду. Профілактика суїцидальної поведінки є можливою на різних етапах – від фази виникнення конфлікту до його кульмінації та перед суїциду.

Питання профілактики самогубств складне і багатоаспектне, що вимагає прийняття найрізноманітніших заходів, включаючи суто індивідуальний підхід до кожного працівника, який опинився в скрутній життєвій ситуації.

Основною метою психофілактичної роботи є попередження вірогідності появи суїцидальних тенденцій, своєчасне виявлення та копіювання станів, які створюють потенційну загрозу здійснення суїциду та ліквідація умов, які їх викликають.

Психофілактична робота зазвичай включає в себе:

- індивідуальну профілактичну бесіду з рятувальником, у поведінці якого присутній аутоагресивний компонент, яка зазвичай складається з 4 - 6 корекційних бесід, після яких суїцидальні думки і переживання знижують свою інтенсивність;

- індивідуальні та групові психокорекційні заняття з підвищення самооцінки, розвитку адекватного відношення до своєї особистості, емпатії;

- аутогенне тренування, що дозволяє переключити організм суїцидента з напруженого емоційного стану в стан емоційного спокою;

- психогігієнічний комплекс та прогресивну релаксацію, які впливають на поліпшення емоційних станів схильних до самогубства;

- психотерапевтичні вправи, які допомагають активно сприяти реалізації індивідуальної мети, зменшувати внутрішню аутоагресивність;

- психофізичні вправи і фітотерапію, які поліпшують емоційний стан суїцидентів [2, 3].

Профілактичні заходи обов'язково повинні включати в себе як індивідуальний підхід до кожного працівника (індивідуальна бесіда), так і групову форму роботи.

На сьогоднішній день загальноновизнано, що одним з найбільш прогресивних методів групової роботи щодо організації профілактичних заходів є соціально-

психологічний тренінг, який розуміється, як комплекс спеціальних вправ, у процесі яких формуються, проявляються й одержують подальший розвиток певні властивості особистості.

Співробітниками науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології розроблено та апробовано соціально-психологічний тренінг «Вихід є!», який спрямований на запобігання загибелі та травматизму рятувальників ДСНС України внаслідок самогубств шляхом набуття ними знань, умінь і практичних навичок, необхідних для діагностики суїцидальної поведінки, надання допомоги колегам та самодопомоги.

Соціально-психологічний тренінг «Вихід є!» розрахований на 20 годин та має наступний тематичний зміст:

- ❖ розвиток комунікативних особливостей рятувальників;
- ❖ стрес, його вплив на особистість. Засоби подолання стресу;
- ❖ конфлікт, його рівні, шляхи вирішення;
- ❖ підвищення самооцінки як засіб профілактики суїциду;
- ❖ встановлення та визначення особистісних життєвих цінностей;
- ❖ надання первинної психологічної допомоги рятувальникам при первинних суїцидальних проявах.

Висновки. Слід зазначити, що в системі ДСНС здійснюється певна робота по

профілактиці самогубства. Однак ця робота здебільшого покладена на конкретних працівників (частіше – це психологи). Але, як показує практика, цього не достатньо. Важливе значення для профілактики самогубств має вміння не тільки психологів, а й звичайних працівників ДСНС України надавати профілактичну допомогу один одному і самому собі. Рятувальникам вкрай необхідно володіти знаннями з первинної діагностики суїцидальної поведінки, та мати, що дуже важливо, певний практичний досвід застосування отриманих знань, у тому числі за допомогою тренінгових технологій.

Також важливим напрямком профілактики самогубств є вдосконалення організації і умов праці, які пов'язані із зниженням рівня “професійного стресу”.

Керівникам структурних підрозділів ДСНС потрібно дуже уважно ставитися до скарг і заяв рятувальників, своєчасно реагувати на них, більше уваги звертати на психологічні особливості підлеглих, розбиратися в мотивах, якими вони керуються у своїй поведінці, не допускати приниження їх гідності й честі.

Коректність і високий професіоналізм у роботі з кризовою особистістю і її найближчим соціальним оточенням, знання структури й особливостей суїцидальної поведінки, забезпечать максимальну ефективність психопрофілактики суїцидального ризику і зниження рівня самогубств серед персоналу ДСНС України.

Література

1. Психологія суїцидальної поведінки: Посібник / [Лебедєв Д.В., Назаров О.О., Тімченко О.В., Христенко В.Є., Шевченко І.О.]. – Харків, 2007. - 129 с.
2. Кризова психологія: Навчальний посібник / За заг. ред. проф. О.В. Тімченка. К85 – Х.: НЦЗУ, КП «Міська друкарня», 2010. – 383 с.
3. Основи психологічного забезпечення діяльності МНС: Підручник / За заг. ред. В. П. Садкового. – Х.: УЦЗУ, 2009. – 244с.
4. Менделевич, В. Д. Психология девиантного поведения: учебное пособие для вузов / Владимир Давыдович Менделевич. - Санкт-Петербург: Речь, 2008. – 131с.

Tohobytska VD, Ph.D., assistant professor

FEATURES INTERVENTIONS TO PREVENT MANIFESTATIONS OF SUICIDE CASES IN THE EMPLOYEES DSNS UKRAINE

In the article the problem of deviant behavior is analysed among the workers of dangerous professions. The necessity of prophylactic measures is reasonable on non-admission of displays of suicidal cases for the workers of Public Service for Emergency Situations of Ukraine. In a situation that is recognized as a lifeguard "patience comes to an end," there is an urgent need to contact and gain support, at least a kind word. In the genesis of behavior that deviates from normal values play a major role in the deformation of the individual, social immaturity adapted behavior defects volitional self-regulation and moral consciousness of the individual. Behavior that deviates from social norms due to the phenomena of anomie, the level of moral culture of society, meaning in the effects of social processes (urbanization, declining living standards during the transitional period, the weakening of state power, empowerment of criminal activity). Prevention of deviant behavior associated with the elimination of the causes disruption of socially significant behavior.

Keywords: deviant behavior, suicide, negative mental conditions.

СИМВОЛІЧНО-МОВЛЕННЄВІ УТВОРЕННЯ В СТРУКТУРІ ПСИХІЧНОЇ РЕГУЛЯЦІЇ ДІЙ ЛЮДИНИ

Мовлення виступає структурною ланкою діяльності, виконуючи функції вираження, впливу та повідомлення за допомогою мови. Стаття проливає світло на символічно-мовленнєві утворення, основу яких складають три фактори: символ (слово), референс (думка, поняття, образ) і референт (предмет про який думає людина, або який мається на увазі). Розкрито функціонування всіх трьох факторів за допомогою символічного трикутника Огдена-Річардса.

Ключові слова: мовлення, символ, слово, символічно-мовленнєві утворення, розумовий образ, думка.

Речь выступает структурным звеном деятельности, выполняя функции выражения, влияния и сообщения с помощью языка. Статья проливает свет на символическо-речевые образования, основу которых составляют три фактора: символ (слово), референс (мысль, понятие, образ) и референт (предмет о котором думает человек, или который имеется в виду). Раскрыто функционирование всех троих факторов посредством символического треугольника Огдена-Ричардса.

Ключевые слова: речь, символ, слово, символические речевые образования, умственный образ, мысль.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями. Сучасна наука розглядає мовлення як багатопланове, багатоаспектне явище. Існує безліч психологічних моделей мовлення та підходів до визначення як міждисциплінарної категорії [1]. Мовлення розглядають як поведінку, свідомість, діяльність, спілкування, семіотичну систему і навіть як інстинкт. Заперечуючи загальновизнану думку щодо мовлення, професор факультету психології Гарвардського університету С.Пінкер, на сторінках свого світового, науково-популярного видання “Мова як інстинкт” переконує, що мова людини – особлива “цеглинка” в біологічній конструкції нашого мозку, вона не є атрибутом матеріальної культури [1]. Мовлення – складна, спеціалізована навичка, що розвивається спонтанно, мимовільно. Вона рівною мірою властива кожному, але відрізняється від узагальненої здатності обробляти інформацію або поводитися розумно [1, 2]. Останнім часом мовлення визначають на основі синергетичних позицій як систему, що самоорганізується.

В психології тривалий час зберігалася тенденція вивчати мовлення тільки у взаємозв'язку з мисленням [3]. Хоча були представлені й окремі наукові праці, в яких психологи визначали мовлення як категорію, що виходить за межі співвідношення з мисленням: воно “... корелює зі свідомістю в цілому” [2, с. 381]. Саме така позиція щодо мовлення і свідомості зумовила подальші пошуки вчених в галузі психологічного студіювання мовлення. З'явилася низка досліджень мовлення в аспекті свідомості.

Останнім часом більше уваги звертається на символічну функцію мови, обговорюються особливості “мовної свідомості” [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. На сучасному етапі розвитку психології стає зрозумілим: неможна погодитися із судженням, що мовлення корелює лише зі свідомістю, оскільки в ньому, окрім свідомості, наявний велетенський прошарок підсвідомості. Він “... охоплює не тільки психічну, але й мовну частину мовлення, в якій це психічне відображається” [1]. До неусвідомлюваних явищ мови Л.О.Калмикова зараховує “підпорогове сприймання”, “... звичний підсвідомий автоматизм, що дає змогу людині оперувати мовними засобами, включаючи орфоепію, що засвоюється індивідом абсолютно мимовільно” та інші мовленнєві явища [1]. Недостатнім для сучасного рівня розвитку науки виявляється й судження, згідно з яким мовлення – це мовленнєва поведінка, оскільки вона, у переважній більшості, є спонтанною, автоматичною, реактивною, неусвідомлюваною, а мовлення може бути й діаметрально протилежним – рефлексивним, усвідомленим, цілеспрямованим. Отже, мовленнєві явища потребують фундаментальних, прикладних, міжгалузевих розвідок, інтеграції перспективних концепцій та урізноманітнених інтерпретацій цього феномена. Окремі вузькоспеціалізовані дослідження не відповідають світовим науковим традиціям сьогодення.

Мета статті полягає у з'ясуванні генези символічно-мовленнєвого утворення як знаряддя мисленнєвої діяльності й засобу спілкування людини.

Виклад основного матеріалу дослідження. Наші уявлення про природу мови і в зв'язку з цим про характер предметного і смислового значення мовних знаків будуть не повними, якщо ми не проведемо межу між мовою і мовленням й не в'яснимо їх відношення в процесі психічної регуляції дій людини. При цьому ми будемо виходити перш за все із знаково-символічних утворень людини, в практиці якої відмінність між мовою і мовленням отримала найвище вираження. В одному знаковому утворенні, слова, які вибирає мовець, означають реальний предмет, а в іншому – образ предмета. Але в одному й тому ж самому знаковому утворенні слова не можуть означати і предмет, і образ цього предмета: вони позначають або предмет, або образ, в залежності від конкретного характеру знакової ситуації, в якій вони використовуються мовцем.

В семантичній науці використання знаків-символів (а будь-яке мовленнєве висловлювання – це певний набір знаків-символів) передбачає складне трьохстороннє відношення: між означуваним (предметом, про який розповідається), означаємым (словом-символом) і самим суб'єктом висловлювання – мовцем.

В ряді наук: логіці, логічній семантиці, лінгвістиці, семіотиці, це відношення розглядають по-різному. Одна із класичних моделей, яка фіксує трьохстороннє знакове відношення, відома як символічний трикутник Огдена і Річардса. На думку Огдена і Річардса, кожен раз, коли висловлюється або розуміється якийсь ствердження, наявними є три фактори: символ (слово), референс (думка, поняття, образ) і референт (предмет про який ми думаємо, або який ми маємо на увазі) (рис. 1.). Сутність символічного трикутника зводиться до того, щоб в наглядній формі відтворити відношення, які існують між цими факторами. Зауважимо, що відношення між референтом і символом, який його позначає в трикутнику представлено пунктиром. Це ознака того, що між предметом, і тим словом, яке його позначає немає безпосереднього фізичного зв'язку, – він радше довільний, умовний. Зв'язок між словом-символом і його референтом конвенціональний – він існує як певна угода, яка склалася історично й лише в рамках відповідного мовного суспільства.

Рис. 1. Символічний трикутник Огдена-Річардса

Навіть всередині однієї мовної групи існують багаточисельні варіації з позначенням. Один і той самий предмет (референт) може позначатися різними словами. Члени одного мовного колективу, носії мови добре знають, в яких випадках, що якими словами можна назвати. Ці правила передаються й засвоюються не лише під час навчання мові, але й закріплені в словнику у вигляді лексичного значення слів. Використовуючи в мовленні лексичне, “об’єктивне” значення слів, ми небезпідставно вважаємо, що співрозмовник (якщо він розмовляє на тій же мові) нас зрозуміє.

Разом з тим, позначаючи словами той чи інший предмет, кожен з нас має щодо нього свою власну уяву – свій набір референцій, свій концептуальний зміст. Адже в уявленні щодо предмету кожна людина опирається не лише на загальні знання, отримані в ході навчання, але й на власний, індивідуально-життєвий досвід, на свою систему життєвих відношень.

Таким чином, лише тому, що людина вживає слова, які зрозумілі її співрозмовнику, вона не може бути впевнена, що в нього виникне такий же зв'язок з означаємым (предметом), що і в неї самої. В силу цього непростого зв'язку між означаємым і означуваним, між мовцями завжди існує деяка природня ступінь різнорозуміння, яка при найменшій можливості в ході розмови може розвернутися в нерозуміння.

Критикуючи концептуалістів, які стверджували, що слова позначають не предмети, а поняття Огден і Річардс правильно підкреслюють, що слова відносяться до предметів. Вслід за Постгейтом вони визнають, що відношення між словами і фактами складають сутність теорії смислу. Більше того, Огден і Річардс критикують соліпсизм й вказують, що

непризнання існування світу поза нами неминуче вносить “плутанину в аналіз таких питань, як чуттєве пізнання, верифікація і навіть смисл” [4, с. 101]. Водночас Огден і Річардс роблять суттєву поступку концептуалізму й в кінцевому підсумку ідеалізму, оскільки виявляється, що коли ми говоримо: “Слова відносяться до предметів”, – це лише зручна форма вираження. Насправді ж слова “безпосередньо відносяться до думки”, описують й повідомляють думку (це відношення відтворюється лівою стороною приведеного вище трикутника). Лише настільки, настільки сама думка пов’язана з референтом (права сторона трикутника), ми можемо вести мову, що і слова описують і повідомляють факти [4].

З точки зору матеріалістичної теорії пізнання стає зрозумілим, що питання про те, чи відносить мовець свої слова до предмету, – це не питання щодо зручності або незручності відповідного формулювання. Коли людина описує реальні події (саме таку знакову ситуацію аналізують Огден і Річардс), вона відносить свої слова до реальних предметів. Якщо предмети не сприймаються безпосередньо, мовцю необхідно опиратись на образ пам’яті. Водночас, це не говорить про те, що мовець відносить свої слова до образу пам’яті. Останній не є в даному символічному утворенні тим, що пізнається, він є те, за допомогою чого пізнається дещо інше, а саме предмет, образом якого він являється на думку мовця. Саме тому, слова мовця ніяк не можуть означати в даному випадку референс, вони відносяться мовцем до того, що описується при посередництві референтса, – до реальної події [4]. Не розуміти цього, означає не розуміти сутності мовленнєвого утворення, яке має місце під час психічної регуляції дій людини в процесі пізнання дійсності.

Повчально, на наш погляд простежити джерело помилки, яку допускають Огден і Річардс. На нашу думку, цим джерелом є спрощене, в певній мірі механічне розуміння відношення думки до предмета. Для Огдена і Річардса думка – просте явище в області свідомості, яке причинно пов’язане з предметом. Таким чином, думка, як вважають Огден і Річардс, є просто одна із подій в ланцюгу подій, причинно пов’язаних одна з одною. Звичайно, сама здатність думки бути образом, відображенням предмету є продуктом тривалого історичного розвитку й, відповідно також причинно обумовлена. Але це не той причинний ланцюг, про який ведуть мову Огден і Річардс. Це причинний ланцюг незрівнянно більш складного роду, в якості

членів якого виступає і суспільно-практична діяльність людей, і їх спілкування в процесі діяльності, та інші не менш важливі фактори.

Символічно-мовленнєві утворення. Резюмуючи вищезазначене, в подальшому викладі нашої статті окреслимо мовленнєві утворення в яких у якості символу використовується слово. *Одне* із них має місце при пізнанні зовнішнього світу, коли слово означає не явище свідомості, а предмет, зовнішній свідомості (хоча це і робиться за допомогою свідомості – розумового образу). Для наглядного зображення цієї ситуації цілком придатний трикутник Огдена-Річардса, з цією обмовкою, що слово відноситься мовцем до предмету (а не до образу) й що розумовий образ пов’язаний з предметом не механічною ланкою причин, а являє собою його відображення (рис. 2.).

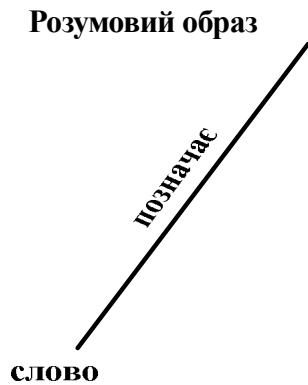

Рис. 2. Символічне утворення 1

Інше символічне утворення має місце при пізнанні явищ свідомості, зокрема розумових образів, які виконують роль посередника. В цьому випадку предметом пізнання є сам розумовий образ, тому слово відноситься мовцем саме до образу (а не до предмету) й позначає пізнавальний образ (а не предмет, який йому відповідає). Схема, представлена трикутником Огдена-Річардса, в цьому випадку непридатна. Символічне утворення, яке зустрічається під час пізнання самих розумових образів, нами зображено на рис. 3.

Символічні утворення 1 і 2, в одному з яких мовець повідомляє дещо слухачам про події зовнішнього світу, а в іншому про явища власної свідомості, представляють собою мовленнєві утворення. Для мовленнєвих утворень як таких характерним є використання предметів, що утворюють мову (слова). В той же час символічні утворення 1 і 2 не просто мовленнєві утворення. Слова, які в них використовуються виконують для слухача роль мовних символів позначають предмети (в одному – події зовнішнього світу, в іншому – явища свідомості) [4].

Рис. 3. Символічне утворення 2

Будь-яке символічне утворення є комунікативним мовленнєвим утворенням, і, навпаки, будь-яке комунікативне мовленнєве утворення є символічним утворенням. Інше відношення між символічним утворенням й просто мовленнєвим утворенням. Будь-яке символічне утворення є мовленнєвим, але зворотне вже буде невірним: не кожне мовленнєве утворення є символічним [4]. Так, внутрішнє мовлення безумовно належить до мовленнєвих ситуацій, оскільки в ньому використовуються мовленнєві одиниці. Але використання мовленнєвих одиниць тут носить інший характер, а ніж при спілкуванні один з одним: у внутрішньому мовленні мовні одиниці не виконують ролі мовленнєвих символів, вони слугують інструментом мисленнєвої діяльності, а не засобом спілкування.

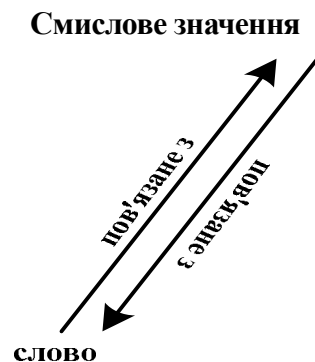
Якщо виключити випадки механічного мовлення, то будь-яке мовлення є вимовляння слів (вголос або про себе), коли в наявності образи предметів або самі предмети. З іншої сторони, розуміння мовлення полягає в тому, що слова, вимовлені іншими, пробуджують в свідомості слухача відповідні образи. Ми відволікаємося при цьому від звичного для слухача мовлення: коли смисл слова засвоєний в достатній степені, це слово може справити бажану дію, тобто може бути ефективним засобом спілкування й без пробудження відповідного образу. Так, виконання команд, які вимагають негайної дії (“Вогонь!”, “Лягай!”, “Руки вгору!”), виконуються без попереднього воскресіння образів, пов’язаних зі словами. Незважаючи на те, що схожі випадки, скоріш за все в поведінці людини відіграють далеко не другорядну роль, вони не виникають на основі звичайного розуміння мовлення через образи предметів, яке є первинним по відношенню до розуміння, що має місце при сформованій звичці [4].

Як бачимо, мовленнєві утворення

можуть бути двоякого роду. В одних мовленнєвих утвореннях в наявності і мова у власному сенсі (вимовляння слів мовцем), і розуміння мовлення (слухачем). Це символічні мовленнєві утворення, для яких характерно використання мови в якості засобу спілкування між окремими членами суспільства. В інших – в наявності лише мовлення (вимовляння слів мовцем про себе, або вголос при відсутності слухача, наприклад внутрішнє і монологічне мовлення). Це незнакові мовленнєві ситуації, в яких мова використовується з іншою метою (у внутрішньому мовленні – як інструмент мисленнєвої діяльності, пізнання світу).

Сказане дозволяє нам підійти до символів мови дещо з іншої сторони. Для того щоб виголосити слова, які були б зрозумілі всім членам даної мовної спільноти, людина повинна знати смислові значення цих слів. Отже, передумовою мовлення і її його розуміння є знання того, які смислові значення пов’язуються членами даного мовного колективу з тими чи іншими словами (символами). Інакше кажучи, для правильності мовлення і його розуміння вимагається знання мови. Сама ж мова якраз і є областю предметів, наділених відповідними смисловими значеннями (при умові, що ці процеси є мовними одиницями, тобто виробляються самими людьми) (рис. 4).

Схема зображена на рис. 4. узагальнює картину мовних утворень, що в даному контексті по суті одне і теж: мова охоплює всю сукупність конкретних мовних утворень, так що форми її існування є одночасно формами існування мовних утворень і навпаки.

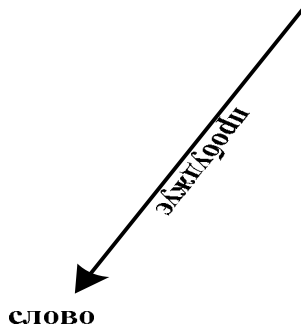

Рис. 4. Символічно-мовленнєве утворення 3

В загальній психології прийнято виділяти дві основні форми мовленнєвих утворень: 1) потенційну; і 2) реальну. В свою чергу, остання підрозділяється на декілька більш конкретних видів. *По-перше*, мова існує потенційно в пам’яті людей, що володіють мовою, але в даний момент не

використовують її. Якщо ніхто із членів певної мовної спільноти не розмовляє на своїй мові, не думає на ній, мова не перестає існувати. Вона існує в потенційній формі: в пам'яті людей, що володіють нею. По-друге, мова існує реально: в мовленнєвих утвореннях, в яких вона використовується. Людина, прагнучи переконатись наскільки добре вона засвоїла ту чи іншу інформацію викликає в своїй пам'яті образи відповідного тексту. В даному випадку мова переходить із потенційної форми існування в реальну: в свідомості пробуджується розумовий образ й вслід за ним (мовчки або вголос) вимовляється відповідне слово. Зв'язок між образом і словом актуалізується в напрямку від образу до слова (рис. 5).

Розумовий образ

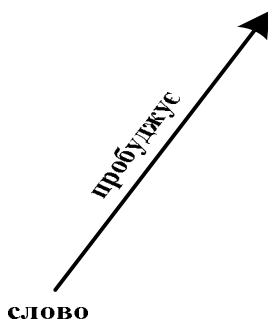

Рис. 5. Символічно-мовленнєве утворення 4

Мова в описаному утворенні використовується в самій простій формі – як засіб називання. На відміну від власне внутрішнього мовлення, в мовленнєвому утворенні 3 ще немає процесу пізнання. Процес називання як такий не передбачає навіть висловлювання про зміст тієї чи іншої інформації (людина нічого не стверджує й нічого не заперечує).

В мовленнєвому утворенні, відображеному нами на рис. 6. зв'язок між образом і словом, актуалізуючись, проявляє свої дії в зворотному напрямку – від слова до образу.

Розумовий образ

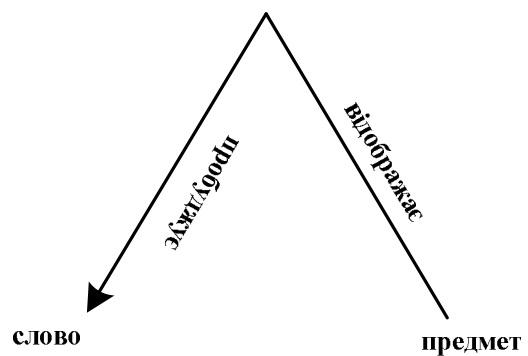

Рис. 6. Символічно-мовленнєве утворення 5

Якщо в мовленнєве утворення 4 входить лише момент мовлення, то мовленнєве утворення 5 включає і момент мовлення, і момент розуміння мовлення (відтворення наглядного образу, що втілює просте смислове значення слова). В той же час мовленнєве утворення 5 не є пізнавальним утворенням оскільки тут немає процесу судження, в наявності лише з'ясування смислового значення слова засобами представлення.

Важливу роль у символічно-мовленнєвому утворенні відіграє внутрішнє мовлення, яке виступає як знаряддя пізнання, як засіб мисленнєвої діяльності. Людина, розмірковуючи про себе, співвідносить розумові образи з предметами зовнішнього світу, вважаючи перші відображенням других. За допомогою розумових образів людина пізнає дійсність. Слова, що промовляються про себе, відносяться мовцем до предметів, а не до образів предметів (якщо самі образи не є предметом пізнання). Однак словам в цьому контексті не притаманна функція позначення: слова супроводжують образи, слова ні в кого не пробуджують смислових значень, за допомогою яких вони відсилали б слухача до відповідного предмету – події чи явища зовнішнього світу. Враховуючи сказане, внутрішнє мовлення можна представити у вигляді рис. 7:

Розумовий образ

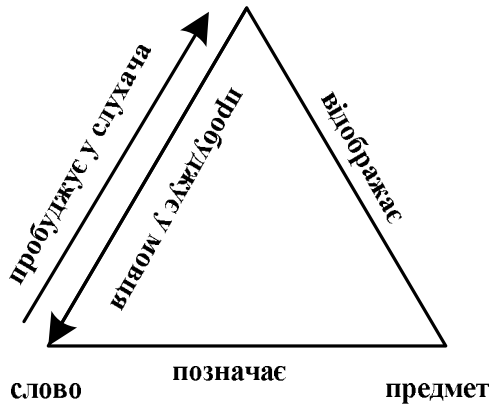
Рис. 7. Символічно-мовленнєве утворення 6

У випадку, якщо людина яка про щось розмірковує почне проговорювати слова вголос теж нічого не зміниться: в разі відсутності слухача слова як і раніше не будуть позначати предметів, хоча мовлення і предметне, оскільки мовець вірить у відповідність образів предметів й відносить свої слова до предметів.

В символічних утвореннях, характерних для людини, смисловим значенням символів частіш за все є розумовий образ предмета.

Коли одна людина чує слова вимовлені іншою то розуміння слів здійснюється за допомогою розумових образів які втілюють смисловий зміст почутих слів. З другого боку, розумовий образ, взятий сам по собі, ще не складає смислового значення. Смислове значення і розумовий образ не тотожні, хоча в ряді випадків і співпадають (рис. 8).

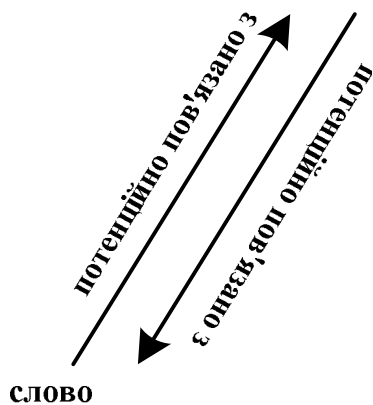
Розумовий образ смислового значення

Рис. 8. Символічно-мовленнєве утворення 7

Мовець слідує від розумового образу, що виникає в свідомості, до слова. Слухач же навпаки – іде від слова до розумового образу,

Смислове значення

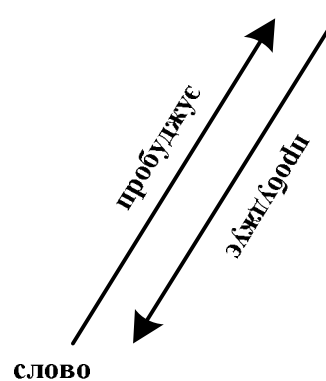
Рис. 9. Символічно-мовленнєве утворення 8а

В практиці людини найбільшу роль відіграють символічно-мовленнєві утворення 6 і 7 (внутрішнє мовлення, як знаряддя мисленнєвої діяльності й зовнішнє мовлення як засіб спілкування людей). Символічно-мовленнєві утворення 4 і 5 зустрічаються досить рідко. Їх можна розглядати як допоміжні, перехідні форми, аналіз яких допомагає кращому розумінню мовленнєвих утворень 6 і 7, основних форм мовленнєвої практики людини. маючи на увазі саме ці основні форми, ми вправі сказати, що мовлення містить мову в якості однієї зі своїх сторін [4].

що представляє для нього смислове значення слова. Саме тому ми не просто пишемо: “Розумовий образ”, а вказуємо в дужках “смислове значення”, яким для слухача є розумовий образ предмета, що пробуджується словом. це дозволяє врахувати відмінності між роллю мовця і роллю слухача в символічно-мовленнєвих утвореннях. Без цього неможливо зобразити дійсну картину того що відбувається. В сучасній психолінгвістиці й семіотиці цим відмінностям надається велике значення, оскільки воно дозволяє більш точно описати особливості символічних утворень.

Отже, мова існує як до мовлення (потенційно), так і в мовленні (реально). Схема зображена на рис. 4 охоплює як потенційне, так і реальне існування мови, тобто носить узагальнений характер. Нами представлено в схематичному вигляді також окремі форми існування мовленнєвих утворень. Не актуалізоване мовленнєве утворення мало б такий вигляд (рис. 9.), а актуалізоване – наступний (рис. 10).

Розумовий образ смислового значення

Рис. 10. Символічно-мовленнєве утворення 8б

Однак мова це не лише момент, сторона, мовлення, але й її необхідна передумова. Коли в наявності мова, яка вже сформувалася, то мовленню (тобто використанню мови, її реальному існуванню обов'язково) передують мова, взята в потенційній формі існування. Якщо б в пам'яті людей не зберігалися мовленнєві одиниці й правила поєднання їх одна з одною, людина не змогла б здійснити мовленнєвого акту. Знання мови – основа її використання в мовленнєвій практиці.

З іншого боку, в історичному вимірі, коли мова ще тільки складалася, первинними

Питання психології

були реальні форми існування мови, її мовленнєві прояви. В історичному аспекті мовлення передувало мові. Таким чином, мовлення і передує мові, і слідує за мовою, і

містить її в якості однієї зі своїх сторін. В цьому проявляється діалектика взаємовідношення мови і мовлення.

Література

1. Калмикова Л.О. Розвиток значення слів в онтогенезі. / Л.О.Калмикова // Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. наук. пр. – К., 2003. – Т. 5. – Ч. 1. – С. 96-104.
2. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. / С.Л.Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2002. – С. 381-396.
3. Потебня А.А. Мысль и язык // А.А.Потебня. – Эстетика и поэтика. – М.: Искусство, 1976. – С. 35-220.
4. Ветров А.А. Семиотика и ее основные проблемы. / А.А.Ветров – М., Политиздат, 1968. – С. 73-123.

Hmilyar O.F., candidate of psychological sciences, professor of department
SIMVOLICHNO-MOVLENNEVI OF EDUCATION IN THE STRUCTURE OF THE
PSYCHICAL ADJUSTING OF ACTIONS OF MAN

Broadcasting comes forward the structural link of activity, executing the functions of expression, influence and report by a language. The article throws light on simvolichno-movlennevi educations basis of which is made by three factors: character (word), referens (idea, concept, appearance) and reviewer (an object about which thinks man, or which is). Functioning is exposed all three factors by the symbolic triangle of Ogdена-Richardsa. It is rotined by us, that in one sign education, words which are chosen by broadcast mean the real object, – in other the appearance of object. At the same time, between an object, and that word which marks him there is not direct physical connection, is he rather arbitrary, conditional. Connection between a word-character and his reviewer is convention – he exists as an agreement which was folded historically and only within the framework of the proper linguistic society is certain.

Keywords: broadcasting, symbol, word, simvolichno-movlennevi of education, mental appearance, idea.

Черкашин А. І., кандидат психологічних наук, доцент, професор кафедри тактико-спеціальної підготовки ХНУ ВС(м. Харків)

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ КУРСАНТІВ У ВИЩОМУ НАВЧАЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ МВС УКРАЇНИ

В статті проаналізовані теоретичні основи формування особистості курсантів у вищих навчальних закладах МВС України. Визначено, що в наукових дослідженнях недостатньо розроблена проблема визначення психологічних основ, системи, форм та методів формування особистості курсантів під час навчально-виховного процесу у вищих навчальних закладах МВС України.

Ключові слова: особистість, працівники органів внутрішніх справ, вищі навчальні заклади, оперативно-службова діяльність, професійна ідентичність

В статті проаналізовані теоретичні основи формування особистості курсантів у вищих навчальних закладах МВС України. Определено, что в научных исследованиях недостаточно разработана проблема определения психологических основ, системы, и методов формирования личности курсантов во время учебно-воспитательного процесса в высших учебных заведениях МВД Украины.

Ключевые слова: личность, сотрудники органов внутренних дел, высшие учебные заведения, оперативно-служебная деятельность, профессиональная идентичность

Актуальність та стан дослідженості проблеми. Успішне вирішення значних і відповідальних завдань, які покладені на органи внутрішніх справ в Україні Президентом, Верховною радою, Кабінетом Міністрів України залежить від ефективності організації навчально-виховного процесу в навчальних закладах Міністерства внутрішніх справ України. Однією з найважливіших завдань підготовки майбутніх працівників органів внутрішніх справ України є формування професійно та особистісно зрілих фахівців, здатних до самостійного вирішення проблем, самовизначення, творчого саморозвитку та спроможних виконувати поставлені завдання на високому професійному рівні.

Перехід до ступеневої освіти в вищих навчальних закладах поставив нові завдання з організації навчально-виховної роботи у ВНЗ МВС, а саме, підвищення рівня професійно спрямованого формування особистості курсантів, які могли б самостійно та активно діяти, як в навчальних, так і в умовах майбутньої оперативно-службової діяльності.

Нові погляди на особистість та професіоналізм випускників вищих навчальних закладів МВС України потребує узагальнення теоретичних основ формування особистості майбутніх працівників ОВС.

Проблема формування особистості майбутніх працівників ОВС у ВНЗ МВС України представлена у наукових працях Барковського В. П., Безбородого В. О., Васильєва Г. І., Запорожцева Є. Г., Зеленого В. І., Ісаєнка М. М., Ковалю М. С., Козяра М. М., Коноплева В. В., Косаревської О. В.,

Морозової А. С., Тогочинського О. М., Чміля М. О., Федоренки О. І., Яворської Г. Х та ін. [1-15].

Метою статті є аналіз наукових теоретичних основ формування особистості курсантів у ВНЗ МВС України.

Виклад основного змісту. Формування особистості майбутніх працівників органів внутрішніх справ відбувається у навчальних закладах системи МВС, де з першого дня починається адаптація курсантів до умов служби та навчання. На цьому етапі велика роль належить правильному вибору форм та методів педагогічного впливу на курсантів.

Процес адаптації курсантів до навчання та служби у вищих навчальних закладах МВС України у наукових працях розглядається з урахуванням особливостей професійної діяльності в органах внутрішніх справ (В. В. Конопльов, В. М. Павлушенко та ін.) та напряду підготовки фахівців (Г. І. Васильєв, О. В. Іванова та ін.).

Г. І. Васильєв визначає, що педагогічний процес, спрямований на адаптацію курсантів до умов служби та навчання буде ефективним, якщо: ВНЗ забезпечуватиме поетапну навчально-виховну роботу за всіма видами адаптації з урахуванням адекватних кожному з них провідних факторів, педагогічних функцій і умов; реалізуватиме в навчально-виховному процесі індивідуально-орієнтований і диференційований підхід відповідно до типу професійної орієнтації особистості курсанта; складовою навчально-виховного процесу стане система емоційно-позитивного стимулювання діяльності курсантів першого курсу [3].

В. В. Конопльов розглядає процес професійної адаптації, як багатокомпонентну складову. Ефективність адаптації визначається сукупністю адаптації до умов діяльності, до відносин з керівництвом, адаптації до змісту діяльності, до колективу працівників, прийняття колективом молодого працівника, прийняття його керівництвом та наставниками. Крім того, визначено критерій успішності процесу професійної адаптації – адаптованість особистості, тобто сукупність якостей молодого працівника, які зумовлюють темп і ступінь особистісної перебудови [9].

Заслуговує уваги дослідження теоретичних та методичних засад професійного розвитку, становлення та професійної готовності майбутніх працівників органів внутрішніх справ в вищих навчальних закладах МВС України (Є. Г. Запорожцев, М. М. Козяр, О. М. Тогочинський, О. І. Федоренко, М. О. Чміль, Г. Х. Яворська та ін.).

Є. Г. Запорожцев, досліджуючи психологічні чинники ефективності управлінської діяльності та формування психологічної готовності до управлінської діяльності в системі МВС України, створив програму формування означеної готовності. Дослідником визначено, що завдання, які стоять перед ОВС вимагають підвищення ефективності їх діяльності, зокрема шляхом застосування психологічних знань фахівцями-управлінцями. Останнього можна досягти лише за умов належної професійної психологічної підготовки керівних кадрів МВС на засадах розробки та впровадження професіограм (психограм) і формування у них професійно значущих якостей, специфічних для управлінської діяльності. Автором визначено принципи професійно-психологічного відбору та професійно-психологічної підготовки управлінців у зв'язку зі специфікою виконуваних управлінських функцій (екстремальність, складність ймовірних рішень, насиченість соціальними контактами, публічність та ін.) [4].

М. М. Козяр теоретично обґрунтував сутність відповідальності майбутнього фахівця пожежної охорони як свідомої, стійкої, динамічної системи ставлення особистості до різних сфер суспільного життя, яка виявляється в активній діяльності, спрямованій на професійне та духовне вдосконалення, творче, результативне виконання своїх обов'язків; розкрив

психологічні механізми її формування, визначив педагогічні умови, зміст, форми, методи формування цієї якості у курсантів і запропонував практичні рекомендації щодо вдосконалення процесу формування відповідальності курсантів. В дослідженні зроблений висновок, що ефективність формування відповідальності у майбутніх фахівців пожежної охорони забезпечується завдяки усвідомленню ними особистісної та суспільної значущості майбутньої професії, зростанню та поглибленню інтересу до процесу і результатів підготовки до практичної діяльності [8].

О. М. Тогочинський визначив психолого-педагогічні умови формування моральних орієнтацій у майбутніх офіцерів внутрішніх військ, а саме: посилення спрямованості педагогічного процесу на розвиток моральних орієнтацій курсантів; здійснення виховного процесу на діагностичній основі з урахуванням індивідуальних особливостей розвитку морально-ціннісних орієнтацій курсантів; використання засобів емоційного впливу на розвиток моральності курсантів; урахування у виховному процесі психологічних механізмів розвитку мотиваційно-ціннісної сфери особистості. У дослідженні запропоновано методику розвитку моральних орієнтацій у курсантів в умовах інформаційно-комунікативного середовища [12].

О. І. Федоренко визначила теоретичні, методологічні та правові засади підготовки майбутніх працівників органів внутрішніх справ до соціальної та виховної роботи з підлітками. Автором розроблено й експериментально перевірено модель підготовки майбутніх працівників ОВС до соціальної та виховної роботи з підлітками; визначено зміст підготовки; етапи здійснення; методи, форми та умови її ефективної реалізації [13].

М. О. Чміль досліджуючи проблему вдосконалення шляхів та засобів професійної підготовки працівників органів внутрішніх справ визначив взаємозв'язок між індивідуально-психологічними якостями працівників ОВС, їх успішністю у стрільбі і рівнем психологічної готовності до застосування табельної вогнепальної зброї. Автором розроблено й експериментально перевірено методику і практичні рекомендації з удосконалення психологічної підготовки працівників ОВС до формування їхньої психологічної готовності до

застосування табельної вогнепальної зброї [12].

Г. Х. Яворська обґрунтувала сутність, зміст, структуру і критерії соціально-професійної зрілості курсанта – майбутнього офіцера міліції; педагогічну модель формування соціально-професійної зрілості особистості майбутнього офіцера міліції, що являє взаємозалежність, взаємозумовленість та взаємозв'язок імперативно-інформаційного, соціально-діяльничого та індивідуально-регулятивного блоків. Крім цього, розроблена та експериментально перевірена методика поетапного формування соціально-професійної зрілості особистості майбутнього офіцера міліції в процесі професійної підготовки, що охоплює такі етапи: професійного самовизначення й адаптації, самоідентифікації та самоактуалізації [14].

Низка наукових досліджень присвячена проблемі підготовки працівників органів внутрішніх справ до спілкування в умовах оперативно-службової діяльності (М. М. Ісаєнка і М. С. Ковалю).

М. М. Ісаєнко, досліджуючи професійно-комунікативну підготовку курсантів вищих закладів освіти МВС України, уперше, визначив сутність і структуру феномена “комунікативні вміння працівника міліції”, які, на нашу думку, є складовою їх комунікативної культури, розкрив принципи і розробив методику формування комунікативних умінь у курсантів. Автором визначено і апробовано педагогічні умови ефективного формування комунікативних умінь у майбутніх працівників міліції, а саме: цілеспрямована підготовка курсантів до оволодіння комунікативними вміннями з використанням спецкурсу, різноманітних форм навчальної діяльності; залучення курсантів до спілкування, наближеного до реальних умов правоохоронної діяльності, що передбачає активне використання комунікативних умінь у різноманітних ситуаціях службової діяльності працівника міліції; розвиток творчого потенціалу курсантів у процесі науково-дослідної роботи; критеріальний підхід до діагностики сформованості комунікативних умінь курсантів, який дав змогу своєчасно визначити оптимальні шляхи та способи їх формування і корегування [6].

В. П. Барковський досліджував формування комунікативної культури у майбутніх працівників кримінальної міліції. Комунікативна культура визначається

автором як невід’ємна складова професійної майстерності працівників кримінальної міліції, їх здатності ефективно вирішувати складні питання боротьби зі злочинністю; як складне духовно-педагогічне утворення особистості, що охоплює усвідомлені соціальні норми професійного спілкування, розвинені психологічні механізми організації комунікативної взаємодії, а також апробований досвід самоорганізації професійного спілкування. В дослідженні визначені основні функції комунікативної культури працівників кримінальної міліції: дослідник визначає такі: ціннісно-орієнтаційну, пізнавальну та креативну. Вони дають змогу правоохоронцям враховувати правові, морально-етичні, естетичні норми професійної діяльності, одержувати, аналізувати та узагальнювати оперативну інформацію, а також генерувати творчі ідеї та рішення, розробляти конкретний зміст боротьби зі злочинністю та реалізовувати його на технологічному рівні. У дослідженні доведено, що ефективне формування комунікативної культури у майбутніх працівників кримінальної міліції можливе за таких педагогічних умов: набуття курсантами навчальних закладів МВС необхідних знань про професійне спілкування працівників кримінальної міліції; використання у процесі комунікативної підготовки майбутніх працівників кримінальної міліції освітньо-виховних можливостей різних видів інформації (соціальної, наукової, художньої); розвиток у курсантів комунікативних умінь, зумовлених змістом та особливостями професійної діяльності працівників кримінальної міліції; впровадження на практиці найважливіших способів організації професійного спілкування майбутніх працівників кримінальної міліції [1].

М. С. Коваль розробив методику формування у майбутніх офіцерів пожежної охорони індивідуального стилю спілкування, а також концептуальної моделі когнітивно-ціннісної детермінації індивідуально-стильових особливостей їх професійного спілкування; визначення психолого-педагогічних умов управління процесом формування індивідуального стилю професійного спілкування у курсантів [7].

Питанням професійної правової свідомості, правової та педагогічної культури майбутніх працівників органів внутрішніх справ присвячені дослідження В. О.

Безбородого, В. І. Зеленого, О. В. Косаревської, А. С. Морозова.

В. О. Безбородий досліджував педагогічні умови формування професійної правової культури керівників ОВС як складової їхньої професійної підготовки. На основі зв'язку між професійною правовою культурою керівника і його управлінською діяльністю автор доводить, що формування професійної правової культури керівників органів внутрішніх справ у процесі управлінської діяльності буде ефективним лише за педагогічних умов, адекватних специфіці службової діяльності конкретного керівника, а саме: запровадження професійно-педагогічного відбору працівників на керівні посади, оптимізація їх професійно-педагогічної підготовки, забезпечення професіоналізації самовдосконалення [2].

А. С. Морозов досліджував процес правового формування майбутніх працівників міліції. Дослідником розроблено теоретичну модель процесу формування правової культури у курсантів вищих навчальних закладів МВС, визначено основні напрями і форми навчальної роботи, спрямовані на збагачення курсантів правовими знаннями, розвиток вмій і навичок, їх практичне використання. Передача курсантам правового досвіду шляхом використання у педагогічному процесі інформаційно-тематичних блоків, спрямованих на розкриття соціально-культурологічних, юридичних і психолого-педагогічних аспектів правових відносин, а також розвиток правової активності майбутніх працівників міліції та оволодіння ними способами сприймання, оцінки, творчої інтерпретації явищ правового змісту на основі діалогічної організації навчально-виховного процесу у вищій юридичній школі забезпечили успішне формування правової культури у майбутніх працівників міліції [11].

О. В. Косаревська, досліджуючи процес формування професійної правової свідомості курсантів на початковому етапі навчання в освітньому закладі МВС України, конкретизувала сутність, специфіку та функціональну структуру професійної правової свідомості як складного новотвору особистості курсанта, що виявляється в особливостях ставлення, відображення, розуміння й орієнтування його в соціально-правових ситуаціях і проектування способів їх перетворення на юридично доцільні, у плані профілактики злочинів і дотримання правопорядку, збереження законності і здійснення правового регулювання

суспільних відносин. Дослідником визначено педагогічні умови ефективного формування професійної правосвідомості курсантів: деонтологічна спрямованість змісту фахових навчальних дисциплін, розкриття їх значимості щодо усвідомлення сутності і специфіки здійснення функцій правоохоронної діяльності; організація навчально-пізнавальної діяльності курсантів в активному інтелектуально-мовленнєвому і пошуковому режимі, що моделює ціннісно-смысловое поле професійного спілкування колективу правоохоронного органу; оновлення форм позааудиторної виховної роботи, що спонукає курсантів до здійснення своїх практичних професійних дій як суб'єктів правової системи суспільства [10].

Проблему розвитку педагогічної культури молодих офіцерів внутрішніх військ МВС України було досліджено В. І. Зеленим. Педагогічна культура дослідником була визначена як складне інтегративне соціально-психологічне утворення, яке характеризується ступенем володіння педагогічною теорією і практикою, досвідом формування і навчання підлеглих, розвитком особистості офіцера як педагога. Ефективний розвиток педагогічної культури здійснювався автором шляхом удосконалення знань молодих офіцерів в галузі педагогічної культури, систематичного формування у них умінь і навичок педагогічної культури, організації позитивного впливу службового мікросоціального середовища на розвиток їхньої педагогічної культури [5].

Висновок. Таким чином, аналіз досліджень у галузі педагогіки, загальної і юридичної психології, дає підстави стверджувати, що питанням удосконалення професійної підготовки, форм та методів підготовки працівників органів внутрішніх справ у вищих навчальних закладах МВС України приділяється увага. Але з нашої точки зору, в наукових дослідженнях не отримала відображення проблема розробки психологічних та правових основ формування професійної ідентичності особистості майбутніх працівників ОВС у ВНЗ МВС України.

Перспективним напрямком подальшого дослідження є визначення психологічних та правових основ, розробка системи, форм та методів формування професійної ідентичності особистості курсантів у вищих навчальних закладах МВС України.

Література

1. Барковський В. П. Формування комунікативної культури у майбутніх працівників кримінальної міліції : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 “Теорія і методика професійної освіти” / В. П. Барковський. – Хмельницький, 2003. – 18 с.
2. Безбородий В. О. Формування професійної правової культури керівників органів внутрішніх справ: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 “Теорія і методика професійної освіти” / В. О. Безбородий. – Харків, 2001. – 18 с.
3. Васильєв Г. І. Педагогічні умови адаптації курсантів до навчання у ВНЗ МВС : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 “Загальна педагогіка та історія педагогіки” / Г. І. Васильєв. – Одеса, 1997. – 24 с.
4. Запорожцев Є. Г. Психологічні особливості діяльності керівника органів внутрішніх справ України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.06 “Юридична психологія” / Є. Г. Запорожцев. – К., 2000. – 20 с.
5. Зелений В. І. Розвиток педагогічної культури молодих офіцерів внутрішніх військ МВС України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 “Теорія і методика професійної освіти” / В. І. Зелений. – Хмельницький, 2003. – 18 с.
6. Ісаєнко М. М. Формування комунікативних умінь у курсантів вищих закладів освіти системи МВС : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 “Теорія і методика професійної освіти” / М. М. Ісаєнко. – Одеса, 2002. – 21 с.
7. Коваль М. С. Формування індивідуального стилю професійного спілкування у майбутніх офіцерів пожежної охорони : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 “Теорія і методика професійної освіти” / М. С. Коваль. – К., 1998. – 20 с.
8. Козяр М. М. Педагогічні основи виховання у курсантів навчальних закладів системи МВС відповідального ставлення до виконання своїх обов’язків : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 “Теорія і методика професійної освіти” / М. М. Козяр. – К., 1998. – 18 с.
9. Коноплев В. В. Психологическая адаптация курсантов вузов МВД Украины к деятельности подразделений криминальной милиции : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.06 “Юридична психологія” / В. В. Коноплев – К., 1999. – 16 с.
10. Косаревська О. В. Формування професійної правової свідомості курсантів на початковому етапі навчання у вищих навчальних закладах МВС України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 “Теорія і методика професійної освіти” / О. В. Косаревська. – Одеса, 2003. – 21 с.
11. Морозов А. С. Формування правової культури у майбутніх працівників міліції : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 “Загальна педагогіка та історія педагогіки” / А. С. Морозов. – Тернопіль, 1999. – 18 с.
12. Тогочинський О. М. Виховання моральних орієнтацій у майбутніх офіцерів внутрішніх військ МВС України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 “Теорія і методика професійної освіти” / Національна академія Прикордонних військ ім. Б.Хмельницького. – Хмельницький, 2003. – 18 с.
13. Чміль М.О. Формування психологічної готовності працівників органів внутрішніх справ до застосування табельної вогнепальної зброї : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.06 “Юридична психологія” / М. О. Чміль – Харків, 2007. – 20 с.
14. Федоренко О.І. Підготовка майбутніх працівників органів внутрішніх справ до соціальної та виховної роботи з підлітками : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра. пед. наук : спец. 13.00.04 “Теорія і методика професійної освіти” / О. І. Федоренко – Луганськ, 2008. – 44 с.
15. Яворська Г.Х. Теоретичні та методичні засади формування соціально-професійної зрілості курсантів вищих навчальних закладів МВС України : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.04 “Теорія і методика професійної освіти” / Яворська Галина Харлампіївна. – К., 2006. – 479 с.

Cherkashin A. I. Ph.D., Associate Professor Department

THEORETICAL BASES OF FORMING OF PERSONALITY OF STUDENTS IN EDUCATIONAL ESTABLISHMENT OF MIA OF UKRAINE

In the articles analysed theoretical bases of forming of personality of students are in educational establishments of MVS of Ukraine. Certainl, that in scientific researches the problem of determination of psychological bases, system, forms and methods of forming of personality of students, is not enough developed during an educational-educate process in higher educational establishments of MIA of Ukraine.

Keywords: personality, workers of organs of internal affairs, squeal educational establishments, operatively official activity, professional identity

РОЗВИТОК УЯВЛЕНЬ ЩОДО ПОНЯТТЯ «СОЦІАЛЬНА УСТАНОВКА»

Стаття присвячена аналізу різних підходів щодо визначення категорії соціальної установки, які склалися в ході історичного розвитку та осмислення цього явища.

Ключові слова: установка, соціальна установка, атитюд.

Статья посвящена анализу разных теоретических подходов относительно определения категории социальной установки, которые сложились на протяжении исторического развития и осмысления этого явления.

Ключевые слова: установка, социальная установка, аттитюд.

Останнім часом у вітчизняній психологічній науці все більшу увагу вчених привертає категорія установки, яка у певній мірі пояснює вибір мотиву, яким керується особа у своїй діяльності. У цілому, під установкою розуміється сформована на основі минулого досвіду схильність сприймати й оцінювати який-небудь об'єкт певним чином і готовність діяти у відношенні до нього й у відповідності до цієї оцінки [7, с. 318]. Також установка розуміється й як цілісний стан особистості, який виробляється на підставі досвіду готовності, стійкого реагування на передбачення певних об'єктів або ситуацій, прояв доцільності, вибіркової активності, спрямованої на задоволення потреби у ситуації, пов'язаній з нею [8, с. 140]. Отже, категорія установки характеризує такий психічний стан особистості, який визначає її готовність діяти у певній ситуації відповідним чином і відповідні особливості її поведінки.

У тій чи іншій мірі питанням визначення поняття і сутності соціальної установки приділяли увагу О. Асмолов, Г. Андреева, Є. Зарубаєва, Ш. Надірашвілі, Г. Олппорт, Д. Унадзе, Ш. Чхартишвілі та інші. У той же час, осмислення сутності соціальних установок без ґрунтовного дослідження генезису підходів до його визначення видається неможливим. У зв'язку з цим, метою цієї статті є розгляд різних підходів до визначення категорії соціальної установки, які склалися в ході історичного розвитку та осмислення цього явища.

Слід погодитися з думкою, що установки - доволі звичні і добре поширені психічні реакції людини. Схильність до їх формування – це невід'ємна частина людської природи. Найбільш значущі установки відіграють важливу роль у формуванні

уявлень людини про саму себе, про власне «Я», про самовизначення. Іншими словами, вони інформують оточуючих і саму людину про те, хто вона така. Установки, що визначають «Я» особистості, її уявлення про саму себе, здійснюють вплив на багато аспектів її поведінки [5, с. 213].

А. Є. Шерозія підкреслює зв'язок установки між свідомо-психічним і безсвідомим психічним, яку називає психічною реальністю, а також виділяє такі види установок: 1) соціальна – готовність до сприйняття і до дії у визначеному ключі; 2) моторна – готовність до дії; 3) сенсорна – готовність сприймати; 4) розумова – готовність до певних стереотипів мислення; 5) дифузна – установка, сформована суб'єктом при однократній зустрічі з об'єктом, явищем [16, с. 155]. З урахуванням цього, приділимо увагу категорії соціальних установок. Як зазначав Ш. А. Надірашвілі, відмінність між цими категоріями полягає у тому, що соціальна установка має відтінок «зацікавленості». Соціальна установка, як і установка будь-якого іншого виду, фіксується і таким чином створюється система фіксованих соціальних установок, які актуалізуються при відповідних умовах. Система соціальних установок називається системою атитюду й інтенсивно вивчається соціальною психологією. Соціальні атитюди, на відміну від теорії установки, розглядаються представниками різних психологічних теорій не як орієнтації, отримані в результаті первинних соціальних установок, а як складні психічні утворення, сформовані з інших свідомих психічних процесів. У дійсності ж, соціальні фіксовані установки чи соціальні атитюди формуються шляхом фіксації соціальних установок і потім вводяться в систему інших фіксованих

установок [6, с. 107]. Ш. А. Надірашвілі також підкреслює, що соціальні атитюди формуються як результат соціального життя, однак визначаються тією чи іншою установкою, що охоплює собою весь комплекс соціальних взаємовідносин і різні потреби індивіда [6, с. 103].

Стосовно формулювання поняття атитюду, слід погодитися з А. А. Дев'яткіним, що на сьогодні склалася така ситуація, коли майже кожен дослідник має своє визначення атитюду, однак до сих пір не існує загальноприйнятого. Скоріше за все, це слід визнати нормальним станом речей виходячи насамперед із складності самого феномену. Крім того, психологія скоріше за все ще не досягнула того рівня розвитку, коли категорії, поняття і терміни мають однозначне тлумачення [2, с. 17].

Вперше термін «установка» був вжитий Л. Ланге в 1888 році в якості психологічного стану схильності суб'єкта до певної активності в певній ситуації. Пізніше У. Томас і Ф. Знанецький визначили соціальну установку в якості стану свідомості індивіда щодо деякої цінності. Поведінка особистості в суспільстві оцінювалося ними з точки зору "соціальної ситуації", і включала в себе соціальні норми і цінності, соціальну установку індивіда, і визначення ним ситуації. Визначення ситуації індивідом, виходячи з власних установок або групових норм, дозволяє визначити його ступінь пристосованості до соціального оточення, конформності. На цій основі У. Томас і Ф. Знанецький виділили три типи особистості: міщанський (орієнтується на традиційні цінності), богемний (характеризується нестійкими і непов'язаними цінностями, високим ступенем пристосованості), і творчий (єдиний, який визначає розвиток суспільства і культури) [9, с. 351]. При цьому, слід погодитися з думкою Д. Н. Узнадзе, що сама теорія соціальної установки виникла як спроба зрозуміти активність психічного, проблеми його розвитку і взаємодії з оточуючим світом [12, с. 150].

Слід зазначити, що дослідження проблематики соціальних установок в історії психології прийнято умовно розділяти на три періоди.

Перший період, який тривав з 1918 року по 1940 рік, відзначається теоретичними дискусіями про зміст самого поняття, розвитком методик виміру установки. До

кінця цього періоду був встановлена один з важливих ознак соціальної установки - «інтенсивність позитивного чи негативного афекту щодо якого-небудь психологічного об'єкта». У 1931 р. Парк додав ще дві ознаки: латентність (тобто недоступність для прямого спостереження) і витікання з досвіду.

Другий етап (1940-1950 рр.) - період відносного спаду у дослідженнях соціальної установки, що пояснюється переключенням інтересу на динаміку групових процесів. Разом з тим саме в цей період (у 1947 р.) Смітом було запропоновано поділ установки на три компоненти: когнітивний, афективний і поведінковий, а також було встановлено, що ця структура володіє певною стійкістю.

Третій етап (середина 50-х - 60-і роки) - період розквіту вчення про установку. На цей час припадають дослідження процесу її зміни, виконані школою К. Ховленда і відомі як Єльські дослідження. У них вивчався в основному зв'язок між когнітивним і афективним компонентами установки. З 1957 р. з появою теорії когнітивного дисонансу Л. Фестінгер почалися дослідження зв'язків когнітивних компонентів різних установок. Була вдосконалена техніка шкалювання, почали застосовуватися психофізіологічні методи вимірювання установки. 70-ті роки - період явного застою [10, с. 365-366].

Розглянемо історію становлення поняття соціальної установки більш детально. Так, Ф. Олпорт характеризує атитюд як несвідому складову поведінки, яка направляє її, активізуючи при цьому одні реакції і гальмуючи інші на тлі загального зближення результатів і потреб, які регулюють як сприйняття, так і дію [19, с. 55].

Л. Дуб вважав, що атитюд - це імпліцитна реакція відносно соціального значення в індивідуальній сфері діяльності [21, с. 23]. Сміт, Брунер і Уайт вказували, що атитюд - це схильність до досвіду, яка мотивує індивід до визначених дій щодо об'єктів [25, с. 301]. Досить коротко, проте влучно характеризував соціальну установку І. Сарноф, який визначав її в якості схильності реагувати позитивно чи негативно на певний клас об'єктів [24, с. 260].

Схожу позицію висловлювали Ф. Зімбардо та М. Ляйппе. На їх думку, установка - це ціннісна диспозиція по відношенню до того чи іншого об'єкту. Це оцінка чогось чи когось за шкалою

«приємно-неприємно», «корисно-шкідливо» чи «добре-погано»: щось ми любимо, а щось терпіти не можемо, до чогось відчуваємо прив'язаність, а до чогось – антипатію. Те, як ми оцінюємо наші відносини з оточуючим світом, відображає нашу установку. Установка має диспозиційний характер в тому сенсі, що є набутою, засвоєною шляхом навчання тенденцією думати про якийсь предмет, людину чи проблему суто певним чином» [3, с. 45].

К. Ховланд, Х. Келлі, А. Мосер як представники біхевіоричного напрямку в психології розглядали установки як результат навчання за допомогою асоціації, підкріплення й наслідування [14, с. 98]. Установка ними розглядалася як імпліцитна, опосередкована реакція – гіпотетична конструкція або проміжна змінна між об'єктивним стимулом і зовнішньою реакцією [17, с. 88].

А. Аронсон, Е. Елліот, Д. Брем, вважають, що установка є оцінкою індивідом зусиль і результатів, які засновані на виважуванні всіх аргументів «за» і «проти». При цьому, установки розглядалися як один з елементів узгодженості психічної рівноваги людини [1, с. 10].

Т. Ньюкомб, Д. Брем і Л. Фестінгер відзначають, що між установками й поведінкою існує певний ступінь узгодженості. Вони вказують, що якщо установка стійка, є важливою для індивіда, як результат прямого досвіду, що має високу кореляцію між знаннями й почуттями, то на підставі неї досить упевнено можна пророкувати його поведінку» [11, с. 251]. У цілому когнітивісти вважають, що роль установки полягає в опосередкуванні інформації, яка надходить, в асиміляції, модифікації або блокуванні її. Тобто установки - це динамічні незалежні змінні, які мають іманентну здатність регулювати поведінку індивіда. При цьому, одинична установка позбавлена динамічного потенціалу. Він виникає тільки за наявності неузгодженості когнітивних компонентів двох установок.

Вже у 30-х роках ХХ століття Р. Лапьер поставив питання про те, як співвідноситься теоретичне осмислення атитюду з реальною дослідницькою практикою. З цього приводу досить ґрунтовну роботу провів Р. Лапьер, який у 1934 році провів експеримент, в якому встановив соціально-психологічний феномен

невідповідності між реальною поведінкою людини і висловленими нею установками, намірами і цінностями, які він визнає як властиві йому. Явище отримало назву парадокс Лапьера. Висловлені людиною установки, які вона заявляє, дотримується, не збігаються з її реальною поведінкою в ситуаціях, в яких ці установки повинні реалізуватися. Ці установки не дозволяють прогнозувати реальну поведінку цієї особи [4]. Результати цих досліджень були викладені в роботі Р. Лапьера «Атитюди проти дій». Висновки Р. Лапьера вказували на те, що всупереч загальноприйнятим дефініціям атитюд як готовність до дії не збігався з аналогічними за змістом реальними діями. З часу публікації цієї статті минуло майже півстоліття, і не дивно, що за цей період з'явився цілий ряд критичних зауважень на адресу методики і висновків автора. Деякі критики вважають, що його результати взагалі не відносяться до проблеми співвідношення між атитюдом і реальною поведінкою [20, с. 890].

При цьому, існують емпірично виведені чинники, які визначають високу узгодженість установки й поведінки. До них дослідники відносять: несуперечність установки, інформацію про об'єкт установки, відповідність когнітивного й афективного компонентів установки, особистий досвід, стабільність установки із часом, відповідність установки поведінці, виразність установки, відсутність суперечливого ситуаційного тиску [11, с. 256].

Поряд з цим, якщо визначати установку як закладену у психіці готовність до певної реакції на певні об'єкти і ситуації, то можна виділити такі види реакцій на установки: 1) психологічна – інтелектуальна й емоційна; 2) дієва - виражається в діях. Тут може проявлятися така установка поведінки людей, як «соціальне втягнення». Вона проявляється, наприклад, у вуличних безпорядках, заколотах, погромах, коли агресивні масові дії активізують індивідуальні установки (негативне ставлення до влади, міліції чи до ворожої групи), які у звичайних умовах проявляються лише у словесній формі – оцінках чи настроях [18, с. 12].

Досить цікаві міркування з цього приводу висловив Х. Корні, на думку якого, основною мотивацією вчинків людини є «корінна тривога» - це фіксована внутрішня властивість психічної діяльності. Виходячи з

цього, К. Хорні виділяє такі типи поведінки - потреба у коханні і прив'язаності; прагнення до влади, престижу і володарювання; відроза до суперництва; невротичне відчуття вини [15, с. 118].

Пізніше, у 1969 р., У. Макгайр констатував, що «зростаючий протягом останніх 15 років інтерес до атитюдів зробив їх до теперішнього часу найбільш популярною сферою соціально-психологічного дослідження [23, с. 138]. А у 1974 році відомий соціальний психолог Г. Келман заявив, що «атитюд живий, здоровий й ефективно використовуються в сфері регулювання діяльності» [22, с. 310].

Одним із перших у радянській психології соціальну установку визначив Д. М. Узнадзе в якості цілісного особистісного стану готовності, налаштування на поведінку в певній ситуації для задоволення певної потреби [12, с. 9].

У вітчизняній психології під соціальними установками розумівся певний

стан психіки, що виражає готовність до дії, організовану на основі попереднього досвіду і що здійснює направляючий і динамічний вплив на поведінку людини по відношенню до соціальних об'єктів. Такий підхід застосовується і сьогодні. При цьому, слід зазначити, що будь-яка установка пов'язана з інтересом чи потребою особистості. Установка тільки тоді набуває певної форми та конкретного вираження, коли усвідомлений об'єкт інтересу. При цьому, формування установки – це процес об'єктивний. На формування соціальної установки справляє соціальне оточення.

Таким чином, на сьогодні існує надзвичайно багато варіантів визначення категорії соціальної установки, і усі вони, в цілому, зводяться до розуміння останньої в якості сформованої під впливом відповідних чинників об'єктивного та суб'єктивного порядку готовності особистості діяти певним чином у конкретній ситуації з метою задоволення своїх потреб та інтересів.

Література

1. Аронсон Э. Социальная психология. Психологические законы поведения человека в социуме. / Аронсон Э., Уилсон Т., Эйкерт Р. –СПб. : ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2002. – 560 с.
2. Девяткин А.А. Явление социальной установки в психологии XX века: Монография / А. А. Девяткин / Калинингр. ун-т. - Калининград, 1999. – 309 с.
3. Зимбардо Ф. Социальное влияние / Ф. Зимбардо, М. Ляйппе. – СПб., 2000. – 448 с.
4. Копец Л. В. Классические эксперименты в психологии / Л. В. Копец — К., 2010 // http://psyfactor.org/lib/paradox_lapierre.htm
5. Лавренко О. В. Економічні настановлення як чинник становлення суб'єкта економічної соціалізації / О. В. Лавренко // Проблеми загальної та педагогічної психології. – 2011. – Т. 13. – Ч. 3. – С. 211-219.
6. Надирашвили Ш.А. Понятие установки в общей и социальной психологии / Ш. А. Надирашвили. Тбилиси, 1974.
7. Психологический словарь / под ред. В. П. Зинченко, Б. Г. Мещерякова – М. : Педагогика-Пресс, 1996. – 440 с.
8. Психология личности: Словник-довідник / за ред. П. П. Горностая, Т. М. Титаренко. – К.: Рута, 2001. – 320 с.
9. Современная западная социология: Словарь. - М., 1990. - 432 с.
10. Социальная психология. Хрестоматия. // Сост. Белинская Е.П., Тихомандрицкая О.А. - М.: Аспект Пресс, 2003. - 475 с.
11. Тейлор Ш. Социальная психология / Тейлор Ш., Пипло Л., Сирс Д. – [10-е изд.]. – СПб. : Питер, 2004. – 767 с.
12. Узнадзе Д.Н. Основы экспериментальной психологии / Д. Н. Узнадзе // Труды. – Т. II. – Тбилиси, 1960.
13. Узнадзе Д. Н. Теория установки / Д. Н. Узнадзе. – Москва-Воронеж, 1997. – 448 с.
14. Хегенхан Б. Теории научения / Б. Хегенхан, М. Олсон. – СПб. : Питер, 2004. – 474 с.
15. Хорни К. Невротическая личность нашего времени; Самоанализ / Общ. ред. Г.В. Бурменской. - М., 1993. - 480 с.
16. Шерозия А.Е. К проблеме сознания и бессознательного психического. Опыт исследования на основе данных психологии установки / А. Е. Шерозия. – Т.1. – Тбилиси, 1969. – 380 с.
17. Шихирев П. Н. Современная социальная психология США / П. Н.Шихирев. – М. : Наука, 1979. – 186 с.
18. Юридическая психология. Психологические установки. Режим доступа: <http://upsy.org.ua/01/24.php>

19. Allport F.H. Social Psychology / F. H. Allport. Boston, 1978.
20. Dillehay R. C. On the irrelevance of the classical negative evidence concerning the effect of attitudes on behavior / R. C. Dillehay. — American Psychologist, 1973, vol. 28, p. 887—891.
21. Doob L. The behavior of attitudes / L. Doob // Psychol. Review. 1947.
22. Kelman H. C. Attitudes are alive and well and gainfully employed in the sphere of action / H. C. Kelman. — American Psychologist, 1974, N 5 - p. 310.
23. McGuire W. J. The nature of attitudes and attitude change.— In: The handbook of social psychology / Ed. by G. Lindzey and E. Aronson. Sec. ed. Reading, Mass , 1969, vol 3, - p. 138.
24. Sarnoff I. Psychoanalytic theory and social attitudes / I. Sarnoff // Publ. Opin. Quart. 1960. N 24. - P.251-279.
25. Smith M. B. The personal setting of public opinions: a study of attitudes toward Russia / M. B. Smith // Public Opinions Quarterly. 1947. N 11. - P. 301

Shehovtsova E.V., a graduate student of the psychology department

THE GENESIS OF THE UNDERSTANDING OF THE CATEGORY “SOCIAL MINDSET”

The article is dedicated to the analysis of the different approaches for defining the category of the social mindset, which have been formed in the process of the historical conceptualization of this phenomenon. It is underlined that the category of the mindset characterizes such psychological state of the personality, which defines his or her readiness to act in the specific situation according to his or her perception and the specific features of his or her behavior.

It is highlighted that the research process of the social mindset topic is commonly divided into three periods. The first period, which lasted from 1918 to 1940, is remarkable by its theoretical discussions about the sense of the category “mindset” and the development of methods for measuring the level of mindset. The second period (1940-1950) is the period of the decline in the mindset research tempo. Such decline is determined by the switching to the group dynamics research process. The third period (the mid 50-s – 60-s) is the period of the fast development of the mindset studies.

The author analyses the approaches to the determination of the sense of the category “attitude” which are offered by the inland and foreign authors. The author underlines that the category “social mindset” was used to be understood by domestic authors as the specific state of psyche, which shows the readiness to act and was organized on the basis of the former experience and which performs the guiding and dynamic influence on the human’s behavior towards the social objects.

As the result it has been concluded that there are many variants of the definition for the category “social mindset” and all of them are resulted in the such which is formed under the influence of the factors of the objective and subjective form of readiness of the person to act in the specific situation for the purpose of the satisfaction of the personal needs and interests.

Keywords: mindset, social mindset, attitude.

ВКЛАД ДУХОВНО-ОРІЄНТОВАНОГО ПІДХОДУ В РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ НАРКОЗАЛЕЖНОЇ ОСОБИ

Стаття присвячена проблемі ресоціалізації залежної поведінки. Представлені різноманітні погляди на дану проблематику представників різних психологічних шкіл. Викладено духовно цілісний підхід до психокорекції залежностей

Ключові слова: адиктивна поведінка, наркоманія, цілісність, духовність, залежна поведінка, девіантна поведінка.

Статья посвящена проблеме ресоциализации зависимого поведения. Представлены многообразные взгляды на данную проблематику представителей различных психологических школ. Изложен духовно целостный подход к психокоррекции зависимостей

Ключевые слова: аддиктивное поведение, наркомания, целостность, духовность, зависимое поведение, девиантное поведение.

Сьогодні в Україні поширення наркоманії придбало характер епідемії. На жаль, традиційні способи впливу не можуть радикально поліпшити ситуацію. Наркоманія виходить на одне з перших місць серед проблем, що серйозно загрожують фізичному, соціальному, а головне - духовному здоров'ю й благополуччю нації.

Наркоманія багатогранна, її форми безпосередньо залежать від властивостей наркотику, і стану особи, що їх вживає. Але на розвиток наркоманії впливають не стільки властивості речовин, що змінюють стан свідомості, скільки особистість суб'єкта й потреби, які він прагне задовольнити, шляхом уживання наркотичних речовин.

Так, при зловживанні наркотичними речовинами формуються специфічні моделі поведінки й способу життя, що приводять до кардинальної зміни відносини людини, із самим собою, із соціумом. Відбувається дересоціалізація людини, що втрачає навичку соціального досвіду, системи соціальних зв'язків і відносин. У процесі дересоціалізації людина втрачає переконання, суспільно схвалювані форми поведінки, необхідні її для нормального життя в суспільстві.

Актуальність дослідження проблем ресоціалізації особистості наркомана полягає в тому, що наркотики - це речовини, певним чином штучно змінюють свідомість людини прагнучого втекти, укритися від згубної реальності, зовнішніх або внутрішніх проблем. При цьому, замість того щоб вирішувати ці проблеми, почуваючи страх і безсилля, людина ховається від обставин, людей або від самого себе, тікаючи в штучний нереальний мир власних ілюзій, де

тільки й почуває себе в безпеці. Під впливом наркотичних речовин людина перестає відчувати реальний мир і в деякому змісті "випадає" з реальності, переходячи у свій «мир ілюзій».

Результати минулих досліджень свідчать про те, що чисто медичний підхід і обмежені лікувальні заходи принципово не в змозі забезпечити практичне видужання людей, що зловживають наркотичними речовинами й залежних від них, тим більше успішну реабілітацію й ресоціалізацію в суспільство. Повернення в суспільство можливо лише у випадках, якщо період властиво відмови від наркотику й активної психокорекції, мотивованого самою наркозалежною особою доповнюється тривалим реабілітаційним періодом, інтегрованим і наповненим духовно - просвітительським змістом.

Ціль нашого дослідження: Вплив духовно - орієнтованого підходу на ресоціалізацію наркозалежних.

Об'єкт дослідження: група наркозалежних пацієнтів, що проходять курс реабілітації й ресоціалізації в Донецьком обласному центрі реабілітації «Твоя перемога».

Предмет дослідження: Особливості ресоціалізації наркозалежних.

Спробуємо глянути на проблему наркоманії зсередини. Часто незадоволені потреби, потяги й бажання викликають в людини сильну психічну напругу, для зменшення якої й зняття зайвого порушення потреб, людина використовує ряд фізіологічних і психологічних захисних механізмів саморегуляції (наркотик - як «помилкова розрядка»). Одними з перших

позначили деякі із цих механізмів З. Фрейд та А. Фрейд, вони говорили про витиснення, проекцію, регресію поведінки й про сублімацію [1].

З позицій Е. Еріксона, людина в процесі життя проходить вісім універсальних для всього людства стадій, вісім віків. Епігенетична концепція розвитку (гречок. "після народження") базується на уявленні про те, що кожна стадія життєвого циклу настає в певне для неї час ("критичний період") повноцінно функціонуючої особистості. Формується тільки шляхом проходження у своєму розвитку послідовно всіх стадій.

Кожна психосоціальна стадія супроводжується кризою - поворотним моментом у житті людини, що виникає як наслідок досягнення певного рівня психологічної зрілості. Будь-яка криза являє собою свого роду виклик, що приводить людину до особистісного росту й подолання життєвих перешкод. На черговій фазі життєвого циклу особистість вирішує специфічну для даного етапу розвитку еволюційне завдання. Криза містить позитивний і негативний компоненти. Якщо на попередній стадії Его збагатилося новими позитивними, якостями й конфлікт вирішений задовільно, то тепер Его вбирає в себе новий позитивний компонент, наприклад, базальну довіру й автономію, що гарантує подальший особистісний ріст. Навпроти, якщо конфлікт залишився невирішений, в Его вбудовується негативний компонент, такий як базальна недовіра, сором, сумніви.

Для настання кожної кризи існує пріоритетний час, обумовлене генетичною послідовністю розвитку. Якщо перша криза вчасно не вирішується (як і будь-яка наступна), дилема довіра-недовіра буде виникати знову й знову на кожній наступній стадії розвитку [2].

Наркотики, алкоголь і інші залежності - це інфантильна спроба рішення внутрішніх проблем.

Інфантильний - буквально означає «психічно незрілий», з дитячим мисленням, що не реалізувалося в житті, проявляючись в:

- перекрученої системі цінностей і переконань (відсутність ціннісних орієнтацій, відсутність соціально значимих цілей, нерозвиненість духовно-моральної сфери);
- кризі особистісного росту;

- опорі змінам (глибинні психологічні захисти).

Відповідно завданням психокорекційної трансформації особистості є зміна вибору нових моделей поведінки для повернення в соціум.

Залежності дають людині помилкове почуття щастя, задоволення, ейфорії, але згодом незмінно приводять до загостреного відчуття нудьги, туги й самотності.

В основі цього повторюваного процесу лежить «втеча від дійсності»:

- втеча в ілюзорний мир за допомогою хімічних речовин - алкоголізм і наркоманія;
- втеча у віртуальний мир - мир комп'ютерних і азартних ігор;
- втеча "у контакти або самоту", залежність від іншої людини й т.п.

Рятування від залежностей лежить через глибокий дозвіл внутрішніх проблем. Від залежності неможливо позбутися без глибокого вирішення внутрішніх проблем.

Християнський погляд на проблему наркозалежності вказує на духовний аспект існування людини у світі, а сама залежність — це не духовна відповідь на споконвіку властивій людині духовної потреби, тому найбільш ефективні методи й системи допомоги наркоманові - «духовно-орієнтовані.

Основна причина втечі в царство алкогольних і наркотичних ілюзій - це духовна спустошеність, втрата сенсу життя, розмитість моральних орієнтирів. Наркоманія й алкоголізм стають проявами духовної хвороби не тільки окремої людини, але всього суспільства, як розплата за ідеологію споживачества, бездуховності, втрату справжніх ідеалів.

Наркотична залежність блокує усвідомлення себе й свого зв'язку людини з можливістю його індивідуального розвитку, усвідомлення його зв'язку з Богом, рух назустріч своїм духовним цілям і цінностям (Ігумен Євмен) [3].

Якщо ж цього бажання додержуватися волі Бога ні, то прагнення заповнити внутрішню порожнечу приводить до спроб замістити, «засипати» її тим, що на якийсь час може дати ілюзію повноти життя, власної духовної повноти й гармонії. Цю ілюзію можуть давати найрізноманітніші «замінники» - серед них і ті, що, безумовно, не схвалюються суспільством (наркотики, насильство, корисливість), і ті, що викликають у суспільстві неоднозначну реакцію

Питання психології

(алкоголь, азарт, їжа, секс, влада). Більше того, навіть багато безумовних цінностей (робота, дружба, людська любов, добродійність, релігія), якщо вони перестають бути засобом і перетворюються для людини в мету діяльності, теж можуть стати для нього наркотиком.

Конфлікт із Богом породжує конфлікт із самим собою (внутрішньо особистісний), конфлікт у соціумі.

Основною причиною наркоманії є відчуття людиною своєї онтологічної самотності, занедбаності віч на віч з незрозумілим й найчастіше ворожим світом й, як наслідок, нерозуміння себе й свого місця в цьому світі, що й приводить до бажання втекти в якийсь свій світ, що не має нічого загального з реальністю.

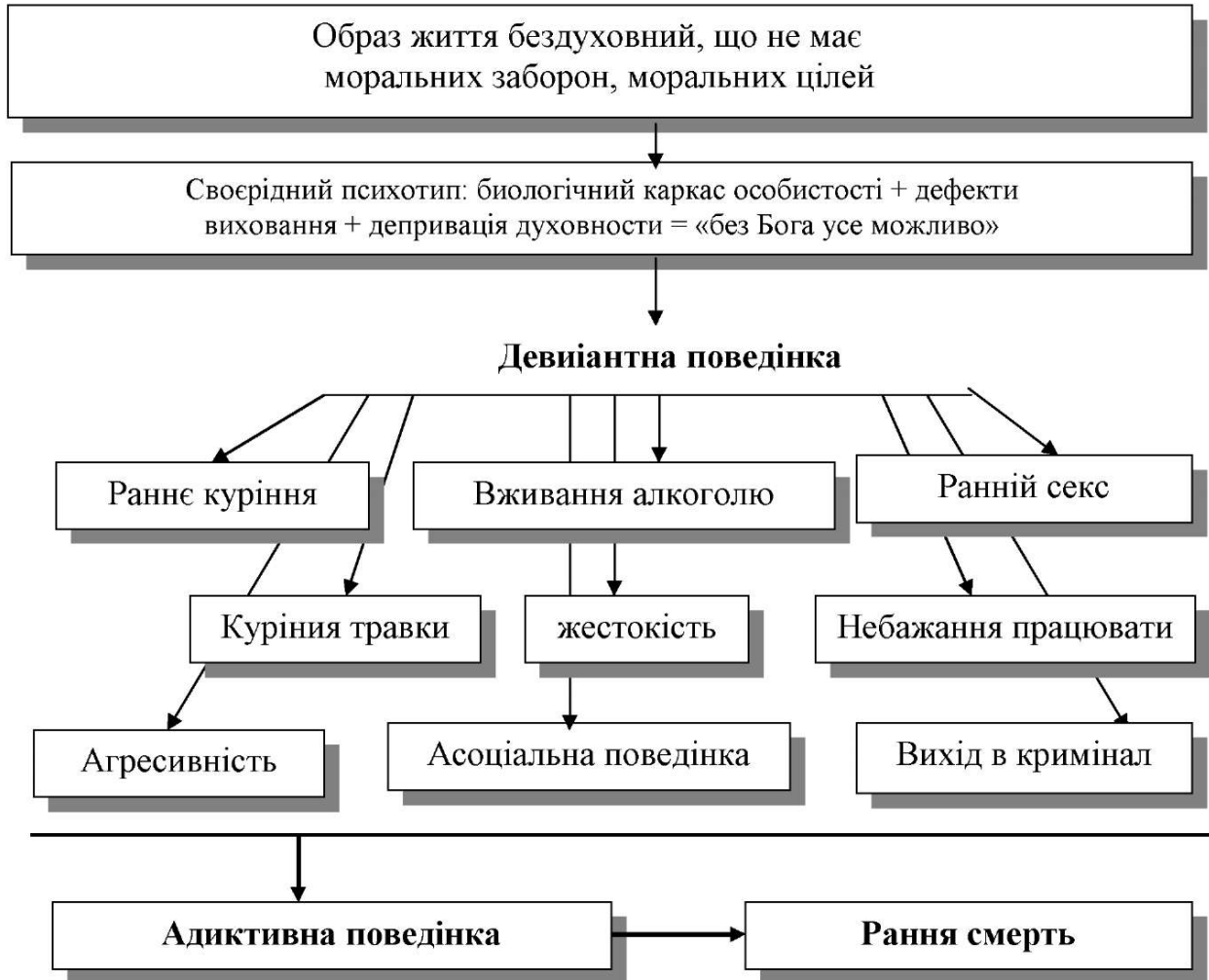

Рис.1. Схема психологічного механізму адикції.

Звільнення від цього рабства неможливо без знаходження реально існуючої духовної основи, здатної заповнити духовний вакуум.

Для християнина знаходження такої основи починається із зустрічі з Богом. Не з динаміацією, не з філософською доктриною, не з виконанням яких - то обрядів і традицій, а з Живим Богом. Розвиваючи глибину взаємин із Творцем, людина поступово перетворюється в Його образ і подобу.

Усвідомлюючи своє безсилля перед хворобою, людина приходить до Бога, розуміючи, що тільки з Його допомогою він

зможе розібратися із самим собою й зі своїми відносинами з навколишнім світом. Почуваючи Божественну любов до себе, людина бачить, що він більше не самотній зі своїми проблемами, тому що Бог завжди поруч із ним.

Однак це не виходить, що самому наркоманові не треба нічого робити, очікуючи тільки допомоги Божій. Далі починається дуже важка робота, у якій людина переосмислює все своє життя, каючись у зроблені їм гріхах, намагаючись всіма силами вже не повторювати їх. Він відшкодовує заподіяний їм збиток іншим

Питання психології

людям, причому не тільки матеріальний, але й моральний. Усіляко допомагає іншим наркоманам позбутися від цієї залежності.

Духовно цілісний підхід до лікування залежностей.

Однієї із програм реабілітації є "Програма 12 Кроків» (Мінесотська модель), що є втіленням у конкретну практику людських взаємин первісного, закладеного ще вперше століття християнства змісту поняття "терапія" (від греч. *therapeia*) як "спільного служіння Богу й один одному".

В основі корекційної програми "Програми 12 Кроків" лежить покаяння. слову "покаяння" у давньогрецькій мові відповідає слово "*metanoia*", що значить

"зміна розуму", "зміна напряму думок". Покаяння - це поворот всього людського життя до Бога: "Возлюби Добродію Бога твого всім серцем твоїм, і всею душою твоєю, і всім розумінням твоїм". Саме такий поворот відбувається з людиною, що почала працювати по "Програмі 12 Кроків".

Наркозалежні особи при проходженні курсу ресоціалізації, виявляють зниження постнаркотичних проявів.

У дослідженні використали наступні методики:

1.Методика діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса й Р. Даймонда

Таблиця 1.

Інтегральні показники до ресоціалізації

Показники %	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	середнє
Адаптація (А)	35,8	48,8	34,7	44,1	45,5	47,01	32,4	49,8	51,2	43,7	33,5	41,1	50,3	42,9
Прийняття інших (L)	39,4	42,0 6	53,2	51,8	58,8	49,4	37,7	41,2	45,3	32,8	40,6	34,3	31,5	42,9
Інтегральність (I)	48,8	57,4	62,3	70,1	52,8	61,4	51,03	67,4	55,9	74,6	67,8	74,3	56,1	61,5
Самоприйняття (S)	49,4	48,5	51,5	39,9	52,6	54,2	47,5	60	52,7	58,4	41,8	61,8	54,6	51
Емоційна комфортність (E)	36,6	52,8	46,6	49,2	51,4	50,1	41,8	55,2	50,7	48,5	39,1	55	43,1	47,7
Прагнення до домінування (D)	50,9	35	45,8	38	57,1	47,2	50	52,6	41,3	56,6	37,7	56,6	37,0 5	46,6
Ескапізм (відхід від проблем) (U)	19	18	25	28	22	30	29	25	31	25	20	21	21	26,4

Таблиця 2.

Інтегральні показники після ресоціалізації

Показники %	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	середнє
Адаптація (А)	60,5	62,8	64,3	57,2	58,3	66,8	65,2	58,4	65,7	56,2	58,3	51,2	59,8	61,7
Прийняття інших (L)	60	65,4	54,5	57,4	60	69,3	69,8	57,3	61,2	62,8	47	48,9	64,9	56,1
Інтегральність (I)	63,7	70,5	51	60	69,5	70,5	72,6	67,1	59,7	59,2	38,9	58,05	64,4	57,4
Самоприйняття (S)	85,9	74,2	80	74,6	70,1	97,1	79,03	71,6	72	76,9	70	63,3	74,4	76
Емоційна комфортність (E)	63,2	56,3	67,9	49,1	60,7	67,8	76	60,9	59,8	60,3	51,6	53,6	65,3	60,9
Прагнення до домінування (D)	57,1	47,05	63,8	35,8	52,3	62,5	42,8	53,3	40,1	39,2	39,2	52,1	36,3	47,8
Ескапізм (відхід від проблем) (U)	22	16	16	23	18	20	19	17	15	24	21	23	20	19,5

Провівши діагностику соціально-психологічної адаптації К. Роджерса й Р. Даймонда у двох групах ми побачили, що середні показники значно змінилися. Це говорить про те, що перебування реабілітантів у центрі «Твоя перемога» благотворно впливає на особистісні якості.

Результати дослідження оброблялися методом математичної статистики

2. Методика діагностики особистості на мотивацію до уникання невдач Т.Елерса. Нами була обрана ця діагностика мотивації особистості до уникання невдач для визначення мотивації до відновлення й визначення самооцінки, так, як наркозалежність є помилковою розрядкою («втеча від реальності»), коли людина

намагається уникнути невдачі, і знаходить вихід у вживанні наркотику.

Процентний показник тестуємих з високим рівнем уникання мають потребу в додатковій психокорекції

Часто в людини, що довгий час уживала наркотичні речовини, формується змінений стан свідомості.

Свідомість наркозалежної людини видозмінюється дуже глибоко й ґрунтовно, але вона не є ушкодженою, ослабленою. Відбувається сильний вплив на процеси мислення людини. Розум не ушкоджений, але працює іншим способом, що відрізняється від його повсякденного способу дії.

Всі речі, що є присутніми у житті людини - це "знаряддя" за допомогою яких люди впливають на їх навколишній реальний мир.

Процентне співвідношення ресоціалізованих з різним рівнем уникання невдач: низьким (15% : 15%); Середнім (44% : 69%); високим (30% : 16%); дуже високим (11% : 0%).

У наркозалежних людей згодом виробляється непродуктивна (захисна) адаптація до життя - фіксована, негнучка побудова відносин із собою, своїми близькими (усередині родини) і із зовнішнім миром на основі дії механізму відчуження; спроби вирішити важку життєву ситуацію непридатними, неадекватними способами.

Саме такий тип адаптації «включає» дію психологічного механізму опору змінам, що активізує глибинні психологічні захисти. За допомогою цього механізму наркозалежна людина пристосовується до життя, але це адаптація непродуктивна, що полягає у втечі від проблем.

Перевага в людини якого-небудь захисного механізму може привести до розвитку певних рис і акцентуацій характеру. І навпаки, люди з певними властивостями схильні довіряти конкретним захистам. Певний механізм захисту як засіб

перекручування реальності може характеризувати серйозні особистісні розлади й порушення.

Розвиваючи глибину взаємин із Творцем, і заповнюючи потреби в значимості, любові, безпеці особистість поступово знімає «захист», перетворюється у Його образ і подобу. Таким чином, переборюючи внутрішні й зовнішні труднощі, вертається до первісних моделей поведінки.

Поняття «coping» походить від англійського «cope» (переборювати).

Копінг-процеси розглядаються як еґо-процеси, спрямовані на продуктивну адаптацію особистості у важких ситуаціях. Функціонування копинг-процесів припускає включення когнітивних, моральних, соціальних і мотиваційних структур особистості в процесі оволодіння проблемою. У випадку нездатності особистості до адекватного подолання проблеми включаються захисні механізми, що сприяють пасивній адаптації. Такі механізми визначаються як ригідні, дезадаптивні способи оволодіння проблемою, що перешкоджають адекватній орієнтації індивіда в реальній дійсності. Інакше кажучи, копінг і захист функціонують на підставі однакових еґо-процесів, але є різноспрямованими механізмами в подоланні проблем [4].

Успішність роботи реабілітації залежить від комплексного підходу до роботи, тісного співробітництва між психологом і медпрацівником.

Головним у роботі з наркозалежними є їх моральне й духовне виховання. В англійській мові слово здоров'я походить від староанглійського *hal*, що означає цілий. Те ж значення має слов'янське слово зцілення. Завдання психолога полягає в тому, щоб допомогти людині прийти до стану цілісності духу, душі й тіла. Цілісність забезпечує мир із самим собою, із соціумом, і сприяє гармонічному розвитку особистості.

Література

1. Фрейд А. Психология «Я» и защитные механизмы [Текст] / А. Фрейд. – М.: Смысл, 1993.
2. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон. - под ред. Толстых А. В. М., 1996.
3. Игумен Евмений. Луч надежды в наркотическом мире. Издательство «Свет Православия», 2007 г. 241 с.
4. Нартова-Бочавер С.К. «Coping behavior» в системе понятий психологии личности / С. К. Нартова-Бочавер // Психол. журн. –1997. –Т. 18. – № 5. – С.20.
5. Анцыферова Л. И. Личность в трудных жизненных условиях: переосмысление, преобразование ситуаций и психологическая защита / Л. И. Анцыферова // Психологический журнал. 1994. Т.15. №1.

6. Абрахам Маслоу Мотивация и личность Серия: Мастера психологии Издательство: Питер, 1998 г, 352 стр.
7. Березин Ф. Б. Психическая и психофизиологическая адаптация человека / Ф. Б. Березин. – Л. : Наука, 1988. – С 7-10.
8. Клейберг Ю. А. Практикум по девиантологии. / Ю. А. Клейберг. – СПб : Речь, 2007. – С. 53-58.
9. Леонова Л. Г. Вопросы профилактики аддиктивного поведения в подростковом возрасте: Учеб.-метод. Пособие / Л. Г. Леонова, Н. Л. Бочкарева. — Новосибирск : Новосибирский медицинский институт, 1998. — 48с.
10. Носков В. И. Проблемы формирования духовности и духовной культуры молодежи/ В. И. Носков. - ДИУ 2005.- №10.- С. 107-111.
11. Современные подходы к проблемам наркозависимых лиц в Украине (социальные, медицинские и психолого-педагогические аспекты реабилитации и ресоциализации наркозависимой молодёжи): Материалы Первой Всеукраинской научно – практической конференции. Отв. Ред. – профессор В. И. Носков.
12. Степанский В. И. Влияние мотивации достижения успеха и избегания неудачи на регуляцию деятельности / В. И. Степанский// Вопросы психологии. – 1981. - №6.

N.G Stein Researcher; Department

CONTRIBUTION OF SPIRITUAL-ORIENTED APPROACH IN RESOCIALIZATION OF ADDICTED PERSONES

The article is concerned with the problem of re-socialization of addictive behavior. Because of drugs abuse there are formed specific patterns of behavior and ways of life that lead to fundamental changes in the relationship of man with himself, with the society. There is happened deresocialization of person who loses the skills of social experience, a system of social connections and relationships. During this process people destroys beliefs and lost socially acceptable forms of behavior that are necessary for a normal life in society. Drugs change artificially consciousness of the person who wants to run away or to hide in a world of illusions from external and internal problems instead of solving them. This article provides diverse views on these issues from points of views of different schools of psychology. There was set out a holistic approach to spiritual psychological correction dependencies. Often unmet needs initiate in people strong psychentonia, to reduce and remove it people use some protection mechanisms of self-regulation (drugs as an “erroneous discharge”).

Key worlds: addictive behavior; addiction, integrity, spirituality, dependent behavior; deviant behavior.